

Главни и одговорни уредник

Др Срђан Словић, научни сарадник

Editor-in-chief

Ph. D. Srđan Slović, Scientific Associate

Уређивачки и редакцијски одбор

Др Мирко Томасовић, Фоча

Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего

Др Екатерина Ентина, Москва

Др Јасмина Ахметагић

Др Велибор Лазаревић

Др Драгана Јањић

Др Срђан Словић

Др Иван Бецић

Др Весна Зарковић

Др Ивана Женарју

Др Драган Танчић

Editorial Board

Ph. D. Mirko Tomasović, Foča

Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego

Ph. D. Ekaterina Entina, Moscow

Ph. D. Jasmina Ahmetagić

Ph. D. Velibor Lazarević

Ph. D. Dragana Janjić

Ph. D. Srđan Slović

Ph. D. Ivan Becić

Ph. D. Vesna Zarković

Ph. D. Ivana Ženarju

Ph. Dragan Tančić

Резимеи на енглеском језику

Срђан Словић

Summaries in English Language

Srđan Slović

Лектор

Марија Јефимијевић-Михајловић

Lector

Марија Јефимијевић-Михајловић

Издавач

Институт за српску културу

Приштина – Лепосавић

e-mail institut.skp@gmail.com

Publisher

Institute for Serbian Culture

Priština – Leposavić

e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

UDK 008

Компјутерска обрада и шtamпa

Graficolor Краљево

Computer Text Processing and Print

Graficolor Kraljevo

Сви чланци објављени у часопису
„Баштина“ су рецензирани

All articles published in the magazine
„Baština“ have been reviewed

Вишета на корицама

Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Vignette on the covers

The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 38

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2015

Припрему ове свеске суфинансирао је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК

Драшко Дошљак, Дијалектoлoшкa иcтpаживaњa Мaринкa Бoжoвићa нa Кocову и Мeтoхији	11
---	----

АРХЕОЛОГИЈА

Дрaгaнa Јaњић, Мaријa Сaвић, Кoнтинyиpујећa бaзиликa нa Кocову и Мeтoхији	21
---	----

ИСТОРИЈА

Влaдaн Стaнкoвић, Ствaрaњe фeудaлнe дpжaвe y вpeмe Стeфaнa Нeмaњe	45
Мирoслaв Пoпoвић, Сyдcтвo y Кнeжeвини Србији 1838–1869. Пpоблeмe и рeзyлтaти иcтpаживaњa	57
Вeснa Зaркoвић, Збop Aрбaнaca y Пeћи 1899. гoдинe и њeгoвe пocлeдицe	79
Ивaн Бeцић, Вyчићpнcкa кpeдитнa бaнкa	93
Бpанкo Нaдoвeзa, Сeйapaйини мир 1915. Нoви пoглeди	113
Слaђaнa Видocaвљeвић, Дeлaйнocт жeнcкe зaнaјcкe шкoлe y Ђaкoвици (1922–1941)	131
Јoвaн Aлeкcић, Кocовcкoмийпpовaчки cpeз y Aйpилcкoм рaјy	143

ЕТНОЛОГИЈА

Вepицa Микaјлoвић, Дpyштвeнa мapинaлизaцијa жeнa кao мaнифeст y oквиpy нaрoднe тpaдицијe (Caлeдaвaњe пoлoжaјa жeнe кpoз рaзмaйтpaњe њeнoј рeaлнoј пoзициoниpaњa y oквиpy нaрoднe итpe)	161
--	-----

Милена Шљивић, <i>Расељена лица са Косова и Метихије</i> <i>као њихови исцртавања</i>	175
--	-----

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Бојана Базић, <i>Улога инјернеја у њовној комуникацији</i>	185
--	-----

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ивана Женарју, <i>Ходочасничка икона „Јерусалим“</i> <i>из манасијира Врачева</i>	199
--	-----

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Биљана Павловић, Драгана Цицковић-Сарајлић, <i>Музички фолклор</i> <i>Сирињке жује у насјави музичке културе</i>	231
---	-----

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Словић, Дејан Антић, <i>Ујицај Дејџонској мировној сјоразума</i> <i>на њокреј косовских Албанаца</i>	251
---	-----

ПРИКАЗИ

Милена Жикић, <i>Лесковац између два свејска раја</i>	267
Сунчица Денић-Михаиловић, <i>Глад за ѡрансцеденијним</i> <i>у делу Борисава Сјанковића кроз ново ѡумачење</i> <i>њоејике ѡријоведанја</i>	271
Јасмина Кнежевић, <i>Молијвено ѡиховање</i> <i>у ѡеозији Верољуба Вукашиновића</i>	275
Упутство ауторима	281
Упутство рецензентима	285

CONTENT

LANGUAGE

Draško Došljak, <i>Dialectological Researches of Marinko Božović in Kosovo and Metohia</i>	11
--	----

ARCHAEOLOGY

Dragana Janjić, Marija Savić, <i>Continuity of Basilicas in Kosovo and Metohia</i>	21
--	----

HISTORY

Vladan Stanković, <i>Construction of the feudal state at the time of Stefan Nemanja</i>	45
Miroslav Popović, <i>Judiciary in the Principality of Serbia 1838–1869. Problems and Research Result</i>	57
Vesna Zarković, <i>The Assembly of the Albanians in Peć 1899 and its Consequences</i>	79
Ivan Becić, <i>The Vučitrn's Credit Bank</i>	93
Branko Nadoveza, <i>A Separate Peace. New Views</i>	113
Slađana Vidosavljević, <i>The Women's Trade School in Djakovica (1922–1941)</i>	131
Jovan Aleksić, <i>Kosovo-mitrovački County in April War</i>	143

ETHNOLOGY

Verica Mihajlović, <i>Social Marginalization of women as the manifest within folk tradition (Perceiving of the status of women through the consideration of her real positioning within folk dance)</i>	161
---	-----

Milena Šljivić, <i>Displaced Persons from Kosovo and Metohia as the Research Subject</i>	175
--	-----

HISTORY OF CULTURE

Bojana Bazić, <i>The Role of Internet in Verbal Communication</i>	185
---	-----

HISTORY OF ART

Ivana Ženarju, <i>Pilgrimage Icon Jerusalem from the Vračevo Monastery</i>	199
--	-----

ETHNOMUSICOLOGY

Biljana Pavlović, Dragana Cicović-Sarajlić, <i>Musical Folk Dances of Sirinić Parish in Teaching of Music Culture</i>	231
---	-----

POLITICAL SCIENCES

Srđan Slović, Dejan Antić, <i>The Impact of Dayton's Peace Accord on the Movement of Kosovo Albanians</i>	251
---	-----

REVIEWS

Milena Žikić, <i>Leskovac between Two World Wars</i>	267
Sunčica Denić-Mihailović, <i>The Hunger for Transcendent in the Oeuvre of Borisav Stanković through a New Interpretation of the Poetics of Storytelling</i>	271
Jasmina Knežević, <i>Keep Quiet Praying in the Poetry of Veroljub Vukašinović</i>	275
Instructions to the Authors	281
Instructions to the Reviewers	285

Драшко В. ДОШЉАК*

Филозофски факултет у Никшићу

ДИЈАЛЕКТОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА МАРИНКА БОЖОВИЋА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Апстракт: У раду је дат осврт на досадашња дијалектолошка истраживања на Косову и Метохији од првих почетака до данас. Посебан акценат је стављен на дијалектолошка истраживања Маринка Божовића и његов допринос дијалектолошкој науци. Божовићеве двије дијалектолошке студије: *Говор Ибарској Колашина* и *Говори Средњега Ибра* су са научне стране отклониле дотадашње бјелине на карти штокавског дијалекта. Оне обрађују поменути простор са фонетске, морфолошке, синтаксичке и лексичке стране. Дати су и ситнији дијалектолошки радови проф. Божовића.

Кључне ријечи: Маринко Божовић, Косово и Метохија, дијалекти, народни говор, Ибарски Колашин, Средњи Ибар.

Простор Косова и Метохије је од давнина привлачио пажњу дијалектолога. О народним говорима Косова и Метохије писало се у оквиру ширих студија, узгред и површно, али имамо и опширних и детаљних монографија које су елиминисале сваку дијалектолошку бјелину на дијалектолошкој карти Косова и Метохије.

Међу првим покушајима проучавања ове зоне спада рад из 1885. године Јована Живановића: „Српски језик у околини Призренској, Пећској, Моравској и Дибранској“. У овом раду аутор за „Призренски крај“ говори да датив једине именица женског рода на –а има наставак –е, да познају полувокал, а да је футур направљен по аналогiji бугарског футура, и сл.

Метохијска зона ових говора била је предмет двије обимне студије: Миливоја Павловића: „Говор Сретечке Жупе“ и Михаила Стевановића:

* Ванредни професор, drasko.d@t-com.me

„Ђаковачки говор“. У Студији М. Павловића имамо детаљну анализу задатог простора али и као дијалектолошка слика ширег подручја – ораховачке и призренске зоне. У књизи проф. Михаила Стевановића посматране су говорне особине старинаца у додиру са другим носиоцима говорних особина.

Незаобилазно име, свакако, јесте и Глиша Елезовић и његов *Речник косовско-метохијског дијалекта*, у два тома, који је од непрочијеве вриједности у дијалектологији. Ту су и његова два рада: „Дијалектолошко путовање од Вучитрна до Пећи“ и „Извештај Годишњаку Задужбине С. и В. Стојановић“ VI 1939. г. од М. Стевановића.

О општим карактеристикама говора ових зона налазимо врло корисне податке у књизи Павла Ивића *Дијалектологија српскохрватског језика* из 1958. године.

Значајно мјесто у научном опусу Данила Барјактаровића заузимају радови који за тему имају народне говоре Косова и Метохије. Наводимо само неке: „Миграције и њихове последице у косовском дијалекатском типу“, „Прилог проучавању акценатске системе косовске говорне зоне“, „Приштина у говору Срба странаца“, „Неке особине косовског дијалекатског типа“, „Косовски дијалекатски тип“, „Говорне особине Гњилана“, „Пресек развоја говорних особина Ибарског Колашина“, „Средњоибарска говорна зона“, и др. Овдје, свакако, треба навести и двије Барјактаровићеве књиге: „Дијалектолошка истраживања“ (1977) и „Говор Срба у Метохији“ (1979).

Миливој Павловић је овој зони посветио пажњу у књизи *Говор Јањева*, Слободан Реметић је дијалектолошкој науци подарио *Призренски говорни тип I*, Милета Букумирић *Говори сјеверне Метохије*, а проф. Душан Јовић *О сјарини косовско-ресавског дијалекта и Морфофонематски систем у косовско-ресавском дијалекту према књижевној норми*. Овим говорима бавили су се и: Милосав С. Вукићевић, Недељко Богдановић, Светозар Стијовић, Драган Лилић, Голуб Јашовић и др. Значајну улогу у проучавању народних говора одиграла је и Катедра за српскохрватски језик Филозофског факултета Универзитета у Приштини, као и Институт за проучавање српске културе.

У научном ангажману проф. др Маринка Божовића доминирају интересовања за дијалектолошка и ономастичка истраживања на Косову и Метохији. Проф. Божовић је рођен 1943. године у Придворици, Стари Ибарски Колашин, у свештеничкој породици, од оца Радула и мајке Радојке. Универзитетску каријеру је започео 1985. године на Филозофском факултету Универзитета у Приштини. Био је продекан и декан Филолошког факултета, а обављао је и функцију покрајинског секретара за образовање, науку и културу Косова и Метохије. Поред многобројних научних радова, учешћа на научним скуповима, објавио је и три студије: *Говор Ибарског Колашина*, (два издања), *Говори Средње Ибра*, (два издања) и *Ономатика Поибарја*. Поред ових монографија, објавио је и више радова који обрађују народне говоре Косова и Метохије.

У књизи *Говори Средњега Ибра*, проф. Божовић се бави простором између планине Рогозне, са запада, и Копаоника, са источне стране, у границама између Косовске Митровице и Рашке. Говори ове зоне припадају рашко-зетском дијалекту, а Божовић их дијели на I, II и III зону које су екавско-ијекавског карактера, и косовско-ресавском, IV зона, која носи екавско обиљежје.

Од акценатских особина ових говора Маринко Божовић издваја: а) трочлани акценатски инвентар са квантитетом под акцентом и испред акцента, у прве три зоне, и у трећој зони спорадична и нова појава краткоузлазног акцента; б) извршено досљедно преношење старог краткога акцента са ултима на пенултиму; в) чување краткосилазног акцента иза дугог слога; г) дугосилазни акценат се чува на крајњем слогу; д) дужина испред акцента; ђ) преношење акцента на проклитику.

Говори ове области, показује проф. Божовић, имају стандардни новоштокавски систем вокала: и, е, а, о, у, плус вокално р. Као најбитнију особину у области фонетике у овој говорној зони се издваја изговор старог гласа јат. Првобитни рефлекс –е је помућен доласком носилаца ијекавских говорних особина. Тако у зонама I, II и III рефлекс краткога јата је без изузетка –е, а умјесто дугог јата присутан је рефлекс –ије. У IV зони рефлекс овога старог гласа је увијек –е, али се спорадично може чути и рефлекс –и. Теренским истраживањима је Божовић потврдио да ови говори испадају из ијекавских говора и да прилазе екавским, али „са још потпуно незавршеним процесом замене јата у дугим слоговима“.

Рефлекс полугласника је, као и у многим другим говорима, вокал а, што наше и црногорске говоре чини међусобне опоненте по том питању, јер говори Средњега Ибра не знају за полугласник, већ само за местимичну и спорадичну појаву трагова његове вредности.¹

Од осталих фонетских особина, ови говори познају: елизију вокала (зинат, д-идем), контракцију вокала у радном глаголском придјеву (слего, везо), афереза (палете, некција), синкопа (колко, говорте), апокопа (овам, мен), хапологија (јањци, водоноша), супституција вокала (чикулада, поприка).

Када су у питању консонантске особине говора Средњега Ибра посебно су издвојене: а) ламинар ј је занимљив из разлога што се јавља у форми пуног изговора, до потпуног његовог нестанка, или супституције неким секундарним гласовима; б) билабијални сонант в се код говорника муслиманске вјере десоноризује и чује се његов парњак ф; в) сугласничка група хв се своди на в или ф (фала, вала); г) веларни сугласник х се код Срба не чува док је код Муслимана присутан са редукованом фрикацијом; д) У првој и другој зони се чувају гласови с' и з'.²

1 Маринко Божовић, *Говори Средњега Ибра*, Институт за српску културу – Приштина, Приштина – Лепосавић, 2008, 96.

2 Видети: М. Божовић, *Говори Средњега Ибра*, 252-253.

Истражујући морфолошке особине говора Средњег Ибра, проф. Божовић показује да именице мушког рода у вокативу једине познају неколико наставака (-е, -у, -и) са тенденцијом да превагне наставак -е. Инструментал једине има двоструке наставке: -ом, -ем. Једносложне и двосложне именице проширују своје облике формантом -ов-, -ев-. У четвртој зони умјесто акузатива имамо општи падеж, и има завршетак -и. Именице средњег рода имају наставак -ем у инструменталу једине, док локатив има тројаке форме: -има, облик у значењу општег падежа и облик једнак са генитивом множине. Именице женског рода на -а у дативу и локативу сингулара имају наставке -и, -е у зависности од говорне подзоне. Именице женског рода на сугласник имају мало облика у овој говорној зони. Номинатив множине именица типа *камене* чува се у великом броју назива села и топонимији уопште. Придјевско-замјеничка промјена је препозната по наставцима „тврдих“ и „меких“ основа. Наставци за компаратив придјева у четвртој зони су посебна карактеристика ове говорне зоне.

Личне замјенице се препознају на цијелом подручју по енклитичким облицима за датив и акузатив: *ни, ви, не, ве*. Придјевске замјенице (показне) у четвртој зони гласе: *онем, тем*. Датив, инструментал и локатив множине гласе: *нашема, онема, наишма*. У овој говорној зони се избјегава промјена бројева.

У свим зонама ових говора инфинитив је без крајњег вокала -и, аорист је фреквентан, глаголски прилог прошли је ишчезао из употребе, презент је заступљен у индикативном и релативном значењу, футури су у употреби, потенцијал се чује у овим говорима, глаголски прилог садашњи нема велику заступљеност, перфект је врло присутан, док плусквамперфект спада у групу која се лагано губи из употребе.

Од синтаксичких карактеристика присутних у овим говорима, проф. Божовић је издвојио мијешање акузатива и локатива за обиљежавање мјеста, али се и инструментал и социјатив врло често мијешају у употреби.

Данашње стање средњоибарских говора представља плод дуготрајног кристалисања, при чему је врло значајну улогу играо однос овога подручја према суседним областима. Његове везе са косовско-ресавским говорима (и даље са призренским), омогућиле су чување старе основе, тј. екавску природу и нема сумње да је екавизам у нашој IV зони стар колико и у косовском говору.³

Када се говори Средњег Ибра данас посматрају као формирана дијалекатска цјелина, с обзиром на њихов развојни пут, запажају се три етапе: а) епоха самосталног развоја као јединствене цјелине у времену од XIII до XVIII века; епоха старог слоја и наговештаја промена условљених историјским догађајима (ову епоху илуструју материјал млађих писаних споменика и натписа у манастирима Бањска и Соколица), б) другу епоху чини

3 *Исто*, 359.

нарушавање ранијег развоја условљено усељавањем носилаца ијекавских особина, што траје од половине XVIII века до краја XIX. То је најбурнија и најинтересантнија епоха која пружа слику борбе особина двају дијалеката; епоха уједначавања разноврсних елемената, стабилизовања и доминације основне особине стариначког говора; в) трећу епоху чини период од краја XIX века до данас и карактерише је изразитије потискивање најбитнијег ијекавског елемента (ије) рефлексом (је), што веома потпомаже школа, администрација и уопште оријентација ка екавском подручју. Ову констатацију најбоље илуструје стање с десне стране реке Ибра. Талас ијекавских особина прелио се преко планине Рогозне и реке Ибра (у неким селима) у одређеним условима.⁴

Област Ибарског Колашина је, такође, детаљно дијалектолошки испитана од стране проф. Маринка Божовића. Ово је „област која се налази у горњем току реке Ибра. Она захвата простор између планине Рогозне, Мокре горе, Косова и Рибарићке клисуре, која га и одваја од рожајског краја. Ибарски Колашин почиње од Рибарске клисуре, испод Црниша, тамо где Ибар скреће из северо-источног у југо-источни правац, а завршава се код села Чабра и Зупче, која су десетак километара удаљена од Косовске Митровице“.⁵

Међу основним одликама овога говора спадају чување старина, нарочито у акценатском погледу. То је троакценатска система: кратко силазни, дуго силазни и дуго узлазни, и да кратко узлазног нема. Вокализација полугласника је извршена вокалом а у свим положајима гдје то познају штокавски говори. Овај говор познаје пет вокала. Сажимање вокала иде у правцу а + о = о (чито). Рефлексијата су: -ије, -е, -је, -и, -ие, -ије. Старо јотовање је извршено, а јављају се и сугласници: з', с', s. Сугласници в и ф се често мијењају у употреби, сугласник х није познат овом говору.

Од морфолошких особина, треба издвојити да се именице типа Перо мијењају по промјени Перо – Пера – Перу – Пером – Перу. Номинатив множине карактерише поремећена употреба инфикса –ов, -ев (цареви и царови). Именице средњег рода у инструменталу једине имају –ов, -ев (пољем и пољом). Именице женског рода у вокативу једине мијењају се по обрасцу: Маро, Миљо, Стако.

Инфинитив се чује са –и, али и без њега. Презент се најчешће користи у облику да+презент, имперфекат је сачуван, аорист фреквентан, футур у свакодневном говору, глаголски прилог прошли није у употреби. Плусквамперфекат, потенцијал, актив, пасив и глаголски прилог садашњи чују се у говору ове области.⁶

4 Исио, 360.

5 Видети: М. Божовић, *Говор Ибарског Колашина*, Институт за српску културу, Приштина, 2002, 9.

6 Исио, 192.

У синтакси падежа говора Ибарског Колашина карактеристична је појава замјене акузатива и локатива у употреби, локатива и генитива, акузатива умјесто инструментала са предлозима за мјесто.

Вишегодишњим дијалектолошким истраживањима, објављеним књигама, студијама, радовима, проф. др Маринко Божовић је дао велики допринос нашој дијалектологији. Захваљујући и његовим ангажовањем данас имамо заокружена истраживања и објављене резултате са Косова и Метохије, те скоро да немамо зоне која није добила своју дијалектолошку студију. На дијалектолошкој карти штокавскога дијалекта простор Косова и Метохије је „обојан“ детаљним и ваљаним резултатима.

Литература

- Барјактаровић 1977: Данило Барјактаровић, *Дијалектолошка истраживања*, Јединство, Приштина.
- Барјактаровић 1979: Данило Барјактаровић, *Говор Срба у Метохији*, Јединство, Приштина.
- Божовић 2002: Маринко Божовић, *Говор Ибарског Колашина*, Институт за српску културу, Приштина.
- Божовић 2008: Маринко Божовић, *Говори Средњега Ибра*, Институт за српску културу – Приштина, Приштина – Лепосавић.
- Ивић 1956: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у штокавско наречје*, Матица Српска, Нови Сад.

Draško V. DOŠLJAK

DIALECTOLOGICAL RESEARCHES OF MARINKO BOŽOVIĆ IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

This paper deals with an overview of recent dialectological researches in Kosovo and Metohia from the early beginning until now. A special stress is put on dialectological researches of Marinko Božović, and his contribution to the dialectological science. Božović's two dialectological studies such as: *The Speech of Ibarski Kolašin*, and *The Speeches of the Middle Ibar* have removed the former whiteness in the map of Stokavian dialect. They handle the above mentioned space from phonetic, morphological, syntactic and lexical side. Some smaller dialectological papers of prof. Božović have been also presented.

Key words: Marinko Božović, Kosovo and Metohia, dialects, people's speech, Ibarski Kolašin, Middle Ibar.

Драгана Ј. ЈАЊИЋ*

Марија М. САВИЋ**

Институт за Српску културу – Приштина/Лепосавић

КОНТИНУИТЕТ БАЗИЛИКА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ***

Апстракт: У раду се говори о грађевинама базиликалног типа констатованих на Косову и Метохији, њиховој просторној и временској припадности, првобитној и секундарној намени, као и архитектонском уређењу појединих делова базилике, на основу историјских података и резултата археолошких истраживања.

Кључне речи: Косово и Метохија, базилика, епископска седишта, ранохришћански и византијски период.

Базилика је назив за грађевину ране форме хришћанског храма. Вероватно је грађена по узору на римске истоимене грађевине које су имале намену суднице и тржнице. Интензивније су почеле да се граде од времена издавања Миланског едикта 313. године, којим је проглашена верска равноправност, слобода приповедања и престанак прогона хришћана. Неколико деценија касније, тачно 380. године, цар Теодосије Велики је коначно прогласио хришћанство државном религијом Римског царства. Назив базилика је коришћен, у прво време, као назив за објекте које је подигао цар Константин, да би се потом употребљавао у северној Африци за богослужбене просторије које су се раније називале *domicium*, *ecclesia* и *conventiculum*. Када је појам базилике био усвојен за цркве, добио је шире значење, јер се назив односио на стан како земаљског, тако и

* Научни сарадник, dragana.janjicka@gmail.com

** Истраживач-приправник, marijasavic84@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

небеског владара.¹ Појам базилика потиче од речи *basilica* и значи краљево боравиште. У античкој Грчкој базилика је служила као дворана са бројним околним просторијама у којој је владар вршио службу, а касније у римском периоду је назив преузет за римску базилику, код које се разликују два типа: *basilicae forensis*, која је подизана на форуму и служила као судница за саслушање или изрицање казни, са војном, трговачком или верском сврхом; и *basilica domus*, подизана у приватним римским кућама и престоним палатама императора. Прихватањем хришћанства као званичне државне религије, дошло је до подизања великог броја базилика широм Царства. Том приликом усвојени су одређени прописи за утврђивање начина градње, распореда и опремања богослужбеног простора. Њени главни елементи постају олтар, наос, припрата и двориште. Базилике су обично биле облика издуженог правоугаоника, који се према истоку завршавао полукружном апсидом. Често је простор за вернике био стубовима подељен по дужини на непаран број бродова. Средњи брод је био шири и виши од бочних. Обично је имала дрвени кров на две воде са равном таваницом од дрвених греда. Поред овог облика основе базилика, постојале су квадратне, кружне, крстообразне или полигоналне.² Касније од времена Јустинијана, почиње да се развија византијски стил где базилика уступа место централној грађевини надвишеном куполом у средини, тако да се сада додаје купола уместо равне таванице. На римску базилику додају се лукови, сводови и кубе ради подражавања небеског свода, а на значајним монашким црквама додају се апсиде на бочним зидовима. Обично је апсида покривена полукалотом. Све до краја византијског периода подижу се грађевине скромнијих размера, али са истом симболиком. У IX веку настаје типичан облик византијске архитектуре који ће се, са малим изменама, задржати вековима. Из базилике са куполом развиће се крстообразна црква са куполом.³

Настанак градова у Дарданији, Улијане и Муниципијума ДД код Сочанице доводи се у везу са постојањем природног потенцијала тла који је пружао могућност за развој појединих грана привреде. Оба насеља су развојем рударства постала привредни центри, чијем су развоју допринела и богата пољопривредна залеђа и развијена комуникацијска мрежа путева, што је значајно доприносило економском просперитету на овом простору.⁴ Имајући у виду такве повољне природне погодности, дошло је до

1 Ана Фотић, „Почеци осмишљавања богослужбеног времена и простора, настанак и концепција древног хришћанског храма“, *Фочански јодишњак* 6, Фоча, 2010, 1-53.

2 Ђуро Басар и др., *Enciklopedija Likovnih umetnosti*, Leksikografski zavod FNRJ, glavni urednik Andre Mohorovićić, Zagreb, 1953, 289-293.

3 Ана Фотић, *op.cit.*, 1-53.

4 Мирослава Мирковић, „Економско-социјални развој у II и III веку“, *Историја Српској народа*, 1, Београд, 1981, 77-88.

повећаног прилива становништва из различитих крајева царства, насељаваним посредством разних царских декрета, у циљу интензивније експлоатације и убрзаног економског раста. Досељеници су са собом донели и разне своје обичаје и веровања, при чему је последично дошло до ширења различитих култова. Међу тим многобројним култовима који су временом ишчезли, хришћанство је имало посебну улогу. Оно је, након периода забране и прогона његових присталица, било коначно признато и временом постало водећа религија, за чије исповедање су постојале различите грађевине култног карактера са добро уређеном црквеном организацијом. Мали је број епископија на територији Србије пре сабора у Сердики, 343. године. У војном, управном и црквеном погледу, са Јустинијаном (527-565) настаје нови период управо стварањем јединствене црквене организације на простору од југоисточне Паноније до Македоније, а нови град Јустинијана Прима постао је седиште архиепископије, под чијом се јурисдикцијом пак налазила и област Дарданије.⁵ Из пред-јустинијанског периода познато је име улипијанског епископа који се спомиње као *Macedonius Lyrrianensis*, а који је присуствовао сабору у Сардики, 343. године⁶. Прокосије спомиње Улипијану у вези са догађајима из 552. године, где каже: „Преостала четири архонта задржаше се према царској наредби, код града Улипијане (*Ouvlri,anan*) у Илирику, будући да су тамошњи становници подигли буну и то због неких расправа које између себе воде хришћани, о чему ћу посебно писати.“⁷ Наиме, реч је о отпору илирских епископа царској црквеној политици, који је настао поводом спора о Три поглавља (*tri, a kefa, laia*). Сабор илирских епископа свргнуо је свог поглавару Бенената, архиепископа Јустинијане Приме, који је изневерио илирски епископат, што је довело 551/2. године до локалних немира, где је и војска морала да интервенише⁸. Из Јустинијановог времена познат је из Улипијане епископ Павле, који се на актима Цариградског сабора из 553. године потписивао као *Ulpianensis*, иако се тада град званично звао *Iustiniana Secunda*⁹.

5 Мирослава Мирковић, „Централне Балканске области у доба позног царства“, *Историја Српског народа*, 1, Београд, 1981, 100-105.

6 Византијски извори, I, 56.

7 Византијски извори, I, 50. Mihailo Milinković, „Ulpijana kod Gračанице na Kosovu i Gradina na Jelici kod Čačka u svetu akulturacionih procesa u Iliriku VI veka“, *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa*, Kruševac, 2000, Beograd-Kruševac, 2002, 343-359.

8 Филарет Гранић, „Оснивање архиепископије у граду Iustiniana Prima 535. године после Христа“, *Бојословље*, 1998, 322-323.

9 Athanase, *Vetus interpretatio latina canonum Nicaenorum, Sardicensium et Chalcedonensium*, „Epistola ad mareoticas ecclesias“, PL, LVI, 851. Mansi, *Conciliorum amplissima collectio*, Conil. II Constantin., coll. II, IX, Florence-Venis, 1759, 199, Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain* 162, 399-402.

Улпијана се помиње у VI веку као родно место монофизитског епископа Гергентија, из далеког афричког града Сафара, као *Lopliana...in finibus Avariae et Asiae*¹⁰.

Почетком VII века, градско насеље и епископско седиште са инвазијом Словена и Авара нестају у ратним пустошењима, те се опажа поновно премештање политичког тежишта Јустинијане Приме у Солун. Стога се поставља питање континуитета седишта старе Улпијанске епископије после 1019. године и током средњег века на истом месту¹¹. Насељавањем словенских племена на територију Балкана неке од античких епископија, у свом словенском облику и у оквирима бугарске државне творевине, поново заузимају место које им је припадало у крилу цркве. Да су нека стара епископска седишта остала у склопу прво бугарске, а затим и Самуилове државе, види се из прве повеље цара Василија II из 1019. године, којом потврђује из прошлости стечена права Охридској архиепископији и њој потчињених епископија. У његовој повељи налази се и најстарији помен који се односи на Призрен као седиште епископа, што је од посебног значаја, јер се први пут на српској територији помињу непозната епископска седишта (Призрен, Липљан и Сирмијум), што пак наводи на претпоставку да установљење Призренске епископије треба тражити раније.¹²

Муниципијум Дарданорум

У Сочаници, у оквиру римског насеља Муниципијум Дарданорум, налазе се остаци римске базилике, тзв. *basilicae forensis*. Базилика чини саставни део форума и налази се јужно у односу на средишњи трг града. Откривена је приликом систематских археолошких истраживања комплекса античког насеља код Сочанице, која је организовао и изводио Музеј Косова и Метохије из Приштине, у периоду између 1960. до 1965.

10 *ibid.*, 401-402.

11 Филарет Гранић, „Оснивање архиепископије у граду Iustiniana prima 535. године после Христа“, 326; Радивоје Љубинковић, „Истраживачки и конзерваторски радови на цркви Ваведења у Липљану“, *Зборник заштитне споменика културе*, 1959, 70-73; Владислав Поповић, „Епископска седишта у Србији од IX-XI века“, *Годишњак града Београда*, XXV, Београд, 1978, 33-38; Марија Јанковић, „Липљанска епископија и Грачаничка митрополија“, ИЧ, XXIX-XXX (1982-1983), Београд, 1983, 31-32; Драгана Јањић, „Iustiniana Secunda – Липљанска епископија“, *Црквене студије*, 8, Ниш, 2011, 229-241.

12 Слободан Ненадовић, „Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену“, *Стиринар V-VI*, Београд, 1954-1955, 212-213; Драгана Јањић, „Призренска епископија (историјско-канонски аспекти)“, *Баштина*, св. 34, Лепосавић, 2013, 157-170.

године.¹³ Базилика представља грађевину правоугаоног облика, састављену од три дела, чије укупне димензије износе 55 m ширине и 16,75 m дужине. Један део чини правоугаони простор, односно атријум који се на источном делу завршава екседром засведеном полуобличастим сводом. Други део чини тробродна базиликална сала са масивном апсидом, ојачаном контрафорима, као и наспрамна апсида у екседри. Бродови су међусобно одвојени са по девет стубова различите основе, кружне, овалне и правоугаоне, постављени неизменично на базе које су секундарно употребљене. Стубови су носили капителе специфичног облика, округле, елипсоидне или правоугаоне, украшени са једноставним мотивом вертикалних канелура, које се завршавају полукружним пластичним избочинама. Од капитела откривена су само три очувана и мноштво фрагмената који говоре да је на стубовима употребљавана само ова врста архитектонске пластике. Размак између стубова и капитела био је премошћен луковима.¹⁴ Трећи део базилике чини трем који представља уски попречни ходник, с позицијом између атријума и сале базилике. Из трема се улазило у базилику кроз двоја бочних и ужих врата, и на средња знатно шири.

Функција базилике је била условљена близином форума. На форуму су се налазиле простране зграде хореума са функцијом магацина за смештај олова и племенитих метала, због чега је базилика имала карактер грађевине за обављање трговачких и пословних трансакција, као и других манифестација из јавног и муниципалног живота. Поред своје изразито пословне функције, она је могла служити и за заседање градских магистрата, чији је саставни део чинио трибунал.¹⁵ Овај сложен облик базилике, завршене са две наспрамне апсиде, нема директних аналогија, већ својим начином градње има неке паралеле код грађевина тетрархијског периода, које се пак одликују тежњом ка монументалности, употребом масивних зидова носача, снажних контрафора, пиластара, веће апсиде које доминирају средњим бродом, слободним или покривеним простором испред дворана и скоро потпуно одбацивање спољних декоративних елемената. Базилика је датована крајем III, евентуално почетком IV века, у периоду интензивне грађевинске делатности. Како је у том периоду обновљен и изграђен највећи део грађевина на форуму, вероватно је током тих грађевинских захвата изграђена базилика која је чинила саставни део форума.¹⁶ Базилика је подигнута на месту старије грађевине чији су остаци потпуно нивелисани, а терен прилагођен потребама градње базилике. Темели базилике

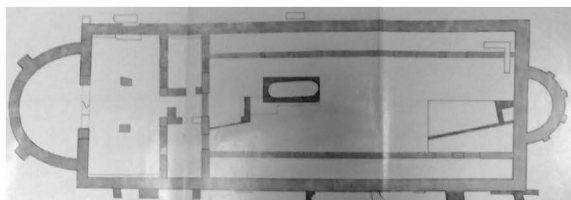
13 Emil Čerškov, *Municipium DD*, Muzej Kosova, Priština-Beograd, 1970, 35-46.

14 Исио.

15 Исио, 40.

16 Исио, 45-47.

израђени су од нагомиланог различитог материјала, заливеденог малтером измешаним са шљунком, док су зидови исте грађени од ломљеног камена и облутака, чију је унутрашњу масу чинио либ. За либажу служили су редови плочастог камена или опеке. Опеке су често употребљаване као грађа за преградне зидове и ступце трема и то у алтернацији са редовима камена, а искључиво се опека употребљава у конструкцијама лукова у основној просторији базилике. Кровни покривач базилике састојао се од тегула и имбрекса, док делови кровне конструкције нису откривени. Приликом изградње базилике примећено је више грађевинских интервенција за које се не може са сигурношћу рећи да ли се ради о издвојеним грађевинским фазама или само о проширивању грађевинских концепција у самом току изградње. Може се једино рећи да се ради о постепеном настајању овог архитектонског комплекса који је тек у завршној фази добио коначни облик са својим функцијама. Једино се примери позне адаптације могу сматрати издвојеном грађевинском фазом, као што је претварање трема у три самосталне просторије и зазиђивање отвора екседре у периоду када је престала функција базилике. Након престанка функције базилике и након затрпавања њених рушевина слојем хумуса, формирана је рецентна некропола на којој је откривен велики број гробова и надгробних плоча. Већи број гробова је постављен преко зидова, што говори о незнању постојања претходне грађевине. На овој рецентној некрополи покојници су се сахрањивали укопавањем у једноставну раку, оријентације запад–исток. Некропола је вероватно припадала неком позносредњовековном насељу чији трагови нису откривени.

Преузето: Čerškov, 1970, prilog IV.

Грачаница – Улпијана

Манастирски комплекс Грачаница налази се у истоименом селу на Косову Пољу, око девет километара удаљен од Приштине. Недалеко од манастира налазе се археолошки остаци античке Улпијане. Улпијана се први пут помиње у античким изворима у II веку н.е, приликом набрајања градова у Дарданији: Naissus, Scupi, Arribantion и Ulpiana. Статус муниципијума

стекла је у II веку.¹⁷ Улпијана је врло рано постала хришћански центар, на шта указује предање о страдању двојице хришћанских мученика, светих каменорезаца Флора и Лавра, пострадалих за хришћанску веру у време цара Хадријана (117-138)¹⁸. Након доношења Миланског едикта о слободи исповедања хришћанске вере, Улпијана је убрзо постала и епископско седиште. На то указују акта црквеног сабора у Сердици, одржаног 343. године, где се међу учесницима помиње епископ Македонијус из Улпијане. Из Улпијане се помиње још један епископ на Петом екуменском сабору у Константинопољу, 553. године, као и епископ Гергентиос из афричког града Сафаре, за кога се пак верује да је био пореклом из Улпијане.¹⁹ На могућност постојања култног места и епископског седишта указују и археолошки налази сакралних грађевина. Наиме, остатке античке Улпијане, који су констатовани у близини села Грачанице, недалеко од манастира, открио је Ђ. Бошковић двадесетих година XX века²⁰. Археолошка истраживања на Улпијани започела су 1953. године, а у периоду од 1954. до 1959. године извршена су систематска ископавања под руководством Е. Черешкова и Љ. Поповића, која су дала врло значајне резултате.²¹ Том приликом констатовани су остаци каструма са ранохришћанском базиликом, а на северној некрополи је откривена гробна грађевина тзв. меморија, са великим бројем гробова најразличитије конструкције. Зграда меморије одговара једнобродној базилици, али без апсиде, што подсећа на мартиријум, сличан оном из Наиса (V века).²² Истраживања су прекинута да би 1966. године била извршена заштита архитектонских остатака, а 1973-1974. године предузети су конзерваторски радови на заштити мозаика у оквиру базилике.²³

Ранохришћанска базилика у оквиру каструма, припадала је типу једнобродне цркве, димензија 33,3 x 14 m, са масивном полукружном апсидом

17 Маја Паровић-Пешикан, „Античка Улпијана према досадашњим истраживањима“, *Сџаринар*, XXXII, 1982, Београд, 57.

18 Павле Мијовић, „Флор и Лавр – неимари и каменоресци из Улпијане“, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije*, 7-8 (1962-1963), 1964, Priština 339-353; Радомир В. Поповић, *Хришћанство на тлу источної Илирика пре досељења Словена*, Београд, 2004, 74-75; Id, „Св. Флор и Лавр мученици из Улпијане“, *Бојословје*, 1-2, 1990, 99-107.

19 Слободан Фидановски, „Римски и рановизантијски период“, *Археолошко блага Косова и Мейхохије*, Београд, 1998, 340.

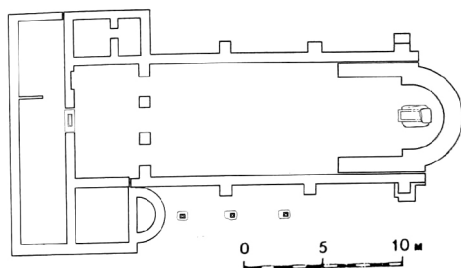
20 Ђурђе Бошковић, „Римске рушевине код Грачанице“, *Сџаринар*, IV, 1926/1927, 269-272.

21 Емил Черешков, Љубиша Поповић, „Ulpiana“, *Гласник Музеја Косова и Мейхохије*, II, 1956, 319.

22 Ljubiša Popović, Emil Čerškov, „Arheološka istraživanja na Ulpijani“, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije I*, Priština, 1956, 320-326; Петар Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш, 1976, 85-86.

23 Маја Паровић-Пешикан, *op.cit.*, 61.

на источној страни и са по три пиластра на спољном лицу подужних зидова наоса. У олтарском простору констатована је мања крипта од мермерних плоча, које су биле оплоћене црвенкастим малтером и у којој се налазио фрагментовани оловни саркофаг. У олтарском простору су карактеристична два слоја пода, од којих је горњи био покривен мозаиком делимично очуваним, који иначе припада периоду градње апсиде. Други слој пода је од малтера, помешан са истуцаном циглом, идентичан са подом који се пружа у једном нивоу на читавој површини унутрашњег дела грађевине, осим атриума који је био поплочан опекама.²⁴ На западној страни се налазио нартекс са два мања правоугаона анекса (проскомидија и ђаконикон), где је један анекс имао малу апсиду, а други је био правоугаоног облика. Нартекс је био поплочан опекама, из кога се улазило у наос кроз троделни отвор (тибелион). Наос базилике био је од опека, а испод њега, на дубини од 0,40 m, констатован је мозаик од црно-белих коцкица, који је припадао некој другој, старијој згради, вероватно портика.²⁵ На самом улазу базилике нађена је једна надгробна плоча са латинским натписом, датираним с краја II или почетка III века²⁶. Основни грађевински материјал базилике је ломљен и притесан камен, изнад кога је делимично очувана опека везана малтером скоро исте дебљине. На грађевини су карактеристични контрафори, по два на северној и јужној подужој страни и по један на зидовима који граде олтарски простор. Базилика је датована у VI век, као и многе друге, попут базилика на лимесу, пре свега у оквиру каструма Чезава, која је по архитектонском склопу, односно по постојању пастофорија поред нартекса, и изградњи у време Јустинијанове обнове, врло слична овој на Улпијани. Међутим, постојање крипте у олтарском простору, има географски најближе паралеле са Хвостанском базиликом у којој је такође постојала крипта.

Преузето: Паровић-Пешикан, 1983, сл. 4, стр. 63.

24 Ljubiša Popović, Emil Čerškov, *op.cit.*, 320-326.

25 Маја Паровић-Пешикан, *op.cit.*, 63.

26 Емил Черешков, Љубиша Поповић, *op.cit.*, 322-323.

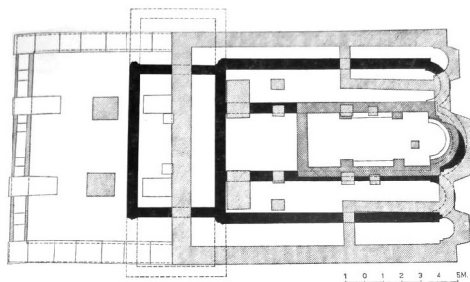
Испод садашње цркве Успења Богородице у Грачаници, током ископавања 1957. и 1962-1964. године, откривени су темељи двеју црквених грађевина од којих је једна византијска тробродна базилика, а друга мања црква. Остаци базилике налазе се под темељима садашње Милутинове цркве. У питању је тробродна базилика, димензија 19 m дужине и 10 m просечне ширине, с нартексом и две бочне просторије односно пастофорије или куле, које су излазиле изван спољног лица бочних бродова, тако да је њихова заједничка ширина превазилазила ширину саме базилике, као и ширину садашње цркве. На источној страни базилика се завршава са три полукружне плитке апсиде са спољашње и унутрашње стране.²⁷ Остаци базилике су слабо очувани и недовољно истражени, због чега се не може у потпуности реконструисати њен облик и прецизно дефинисати облик појединих њених делова. Од базилике очуван је западни део који се завршава попречним зидовима, чиниоцима источне линије између нартекса и њему додатих просторија. Нејасно је да ли је овај зид био померен више према западу, на линију која је прекрила основе западног зида Милутинове цркве, или је у питању конструкција непознате намене. Зна се једино то да су се неки елементи западног дела грађевине касније нашли под темељима Милутинове цркве, спољашњег нартекса и темељима два источна пилона другог спољашњег нартекса из XIV века. Затим, северни и јужни зид базилике, који пролазе по средини протезиса и уз северни зид ђаконикона садашње грађевине, преко њеног јужног и северног крака трансепта и дуж бочних бродова. Због слабе очуваности и недовољне истражености, техника зидања није у потпуности позната, али се ипак на основу очуваних танких темељних зидова у појединим деловима примећује да је западни део грађевине био зидан од камена, док је за израду источног дела базилике, пре свега за њене апсиде, коришћена опека. Осим ових података, остаје нејасно да ли су бродови базилике били одвојени пуним зидовима или су их раздвајали стубови, што отежава датовање базилике у ранохришћански или средњовизантијски период.²⁸ Према томе, хронолошки грачаничка базилика се може сместити у један шири временски период од времена Јустинијана до IX-X века, с обзиром на технику градње и одређене архитектонске елементе који ову базилику не могу хронолошки да опredeле.²⁹ На основу нартекса са бочним просторијама и на основу градње источног дела цркве опеком, указивало би на базилику VI века, каква је базилика у Свињарици код Царичиног Града. Али постојање све три

27 Слободан Ђурчић, *Грачаница, историја и архитектура*, Београд, Приштина, 1988, 43-44.

28 Павле Мијовић, „О генези Грачанице“, *Византијска уметност XIV века*, Научни скуп у Грачаници 1973, Београд, 1978, 132-133.

29 Vojislav Korać, „Sur le basiliques médiévales de Macedoine et de Serbie“, *Actes du XII congrès international d'études byzantines*, Ochride 10-16 septembre 1961, III, Beograd, 1964, 177.

плитке апсиде полукружне и споља и изнутра, с тим што средња апсида не излази много од бочних, указује на базилике IX-XI века, Св. Прокопије код Прокупља, Св. Ахил на Преспи, манастир код Прилепа, Св. Софија Охридска, црква у Љуботену и др.³⁰ Базилика је вероватно служила као катедрална црква Улијанске епископије у којој је настављена култна традиција на том месту и после пропасти Улијане. На њеним рушевинама, на темељима средњег брода и апсиди, саграђена је мања једнобродна црква посвећена Богородици Грачаничкој. Она је била саборни храм Липљанске епископије за коју краљ Милутин у његовој повељи каже да је ову цркву видео разрушену и да је 'наредио да се обнови'³¹. Темељи ове црквице откривени су испод главне апсиде садашњег храма, у његовом олтарском простору и у поткуполном травеју. Њена апсида била је полукружна и споља и изнутра, а по положају се поклапа са апсидом базилике. Бочни зидови ове црквице су били фундирани на темељима централног брода срушене базилике. Једино је њен западни део постављен на потпуно новим темељима за које није искоришћен остатак старије базилике. Укупна дужина црквице износи 9,5 m. На основу постојања четири снажна пилатра у средњем травеју, претпоставља се да је црква имала куполу. Црква је грађена од ломљеног и обрађеног камења, али је коришћен и камен са старе грађевине. Црква припада периоду XIII века и она је извесно служила као седиште липљанских епископа. Ова црква је вероватно намерно порушена да би уступила место каснијој већој Милутиновој грађевини.³²

Преузето: Мијовић, 1978, шема 4, стр. 135.

30 Павле Мијовић, *op.cit.*, 133.

31 Миливој Павловић, „Грачаничка повеља“, *Гласник СНД*, III, Скопље, 1928, 126; Марија Јанковић, „Липљанска епископија и Грачаничка митрополија“, ИЧ, XXIX-XXX, (1982-1983), Београд, 1983, 31-32; Павле Мијовић, „О гези Грачанице“, *Византиска уметности XIV века*, 128; Милан Ивановић, „Културна баштина Косова и Метохије“, *Сџарине Косова и Метохије*, Приштина, 1997, 22.

32 Радивоје Љубинковић, Душан Ђокић, Светислав Вученовић, Александар Томашевић, „Истраживачки и конзерваторски радови на цркви Ваведења у Липљану“, *Зборник заштитне сџоменика културе*, X, 1959, Београд, 69-118; Vojislav Korać, „Les églises à nef unique avec une coupole dans l'architecture byzantine des XI et XII siècles“, *Зорграф*, 8, Београд, 1977, 10-14.

Липљан

У Липљану се налази стара средњовековна црква Св. Ваведења Богородице која је изграђена на темељима ранијих кулних грађевина, односно на остацима двеју тробродних базилика. Претпоставља се да је најстарија грађевина била ранохришћанска базилика V-VI века, на чијим је рушевинама касније саграђена друга исто тробродна византијска базилика IX-XI века.³³ Остаци ових двеју старијих грађевина установљени су приликом испитивања темеља 1955. године. Прва ранохришћанска тробродна базилика састојала се од средњег брода ширине 8 m и од два ужа, бочна брода, ширине 5 m, који су се на истоку завршавали са три полукружне апсиде, и са спољне и са унутрашње стране. Ова првобитна грађевина била је порушена, да би касније на њеним рушевинама настала друга исто тробродна византијска грађевина. Описана познија тробродна грађевина била је приближно истог положаја и распона средњег брода, док су бочни бродови били нешто ужи. Бочни бродови су се завршавали споља тространим апсидама, вероватно и апсида средњег брода, над којом је почетком XIV века подигнута црква Ваведења пресвете Богородице. Темељи средњег брода ове базилике и подужних зидова цркве се не поклапају у потпуности, јер сви темељи појединих делова цркве не почињу на истом нивоу, што је било условљено неједнаком висином затечених грађевинских остатака. Откривени остаци базилика не пружају довољно података за потпунију реконструкцију облика ових грађевина, ни о времену њиховог настанка, ни о начину градње. Стога, остаје претпоставка о везивању старије грађевине за ранохришћански период V-VI, и млађе за византијски период IX-XI века.³⁴

Студеница Хвостанска

Остаци манастирског комплекса Студенице Хвостанске налазе се приближно 20 km североисточно од Пећи и 10 km источно од Истока. У оквиру овог манастирског комплекса налазе се остаци темеља рановизантијске базилике, који су археолошки истражени од стране Филозофског факултета из Београда, у сарадњи са Покрајинским заводом за заштиту споменика културе у Приштини, у периоду од 1965. до 1970. године.³⁵

Базилика у Студеници Хвостанској налази се у оквиру комплекса средњовековног манастира. Базилика није у потпуности откривена,

33 Милан Ивановић, *op.cit.*, 22; Војислав Јовановић, *op.cit.*, 45.

34 Светислав Вученовић, „Испитивања и конзервација архитектуре“, *Зборник заштитице сјоменика културе X*, Београд, 1959, 94-96.

35 Војислав Кораш, *Студеница Хвостанска*, Београд, 1976, 3-13.

већ само поједини њени делови, на основу којих је замишљена њена реконструкција. Од базилике очувани су: на источној страни масивна апсида, на западној – три паралелна зида, северни анекс и у мањем обиму остаци северног зида. На основу делимично видљивих трагова северног стилобата и западног зида, установљено је да је простор био тробродан, док су ширину базилике одређивали остаци северног зида. На површини између западног и источног дела базилике, на месту претпостављеног наоса базилике, била је подигнута средњовековна црква. На северној страни базилике налазио се анекс базилике, односно ђаконикон, издужене правоугаоне основе са полукружном апсидом на источној страни, а на западној одвојено одељење, непосредно везано за северни брод базилике. О техници зидања базилике мало се зна на основу оскудних извештаја, као и због лоше очуваних остатака зидова у највећем делу грађевине, јер је крушни материјал из зидова упоребљаван приликом изградње средњовековног манастира. Хвостанска базилика, приближно према односу других базилика V-VI века на подручју илирске префектуре, има унутрашњу дужину наоса око 21,5 m и ширине око 15 m, где је средњи брод шири од бочних. На основу својих основних мера базилика је слична базиликама средње величине, док у провинцијским средиштима сличних су димензија водеће епископске базилике. На основу свега тога, претпоставља се да је хвостанска базилика припадала типу тробродних базилика са масивном апсидом на истоку и нартексом на западној страни.³⁶ Пошто су откривени остаци западног зида наоса, у продужетку, према западу, могли су се очекивати уобичајен нартекс и предворје. Посебну важност базилика је стекла добијањем реликвија неког мартира, чији се депо налазио испод пода часне трпезе до кога се силазило преко неколико степеника на источној страни у осовини апсиде. Ово не представља усамљен пример на Косову и Метохији. Још један депо за реликвије откривен је на Улпијани, који чини географски најближу аналогију хвостанском депоу.³⁷ С обзиром на величину која се може поредити са градским базиликама, вероватно је хвостанска базилика стајала у вишем рангу, можда је чак била и седиште дијацезе.³⁸ Међу паралелним примерима спомињу се базилике у Македонији, као што је базилика из Стобија и Суводола, а по величини слична јој је и базилика у подножју Акропоља на Царичином Граду.³⁹ Њихове паралеле се углавном односе на облик и организацију појединих делова као што је наос, источни део и нартекс. Базилика је датована оквирно. У врсти је са базиликама које у V веку прекривају све балканске провинције. Сагледавањем

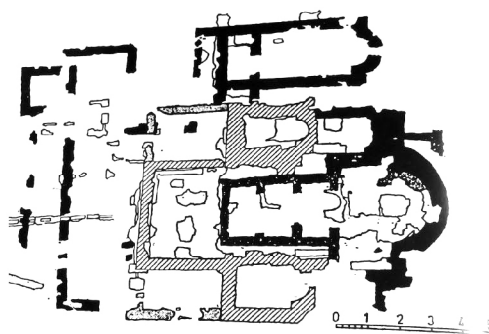
36 *Истио*.

37 Маја Паровић-Пешикан, *op.cit.*, 69; Војислав Кораћ, *op.cit.*, 86.

38 *Истио*, 81-93.

39 Владимир Кондић, Владислав Поповић, *op.cit.*, 86-90

организације источног и западног дела грађевине кроз периоде, види се да старије базилике немају одељења уз бочне стране апсиде, већ се она јављају касније као саставни делови олтарског простора под именом протезис и ђаконикон. До те промене у организацији источног дела цркве долази негде средином VI века, па се тај период сматра као *terminus ante quem* за хвостанску базилику.⁴⁰

Преузето: Кораћ, 1975, сл. 62.

Остаци још једне грађевине са криптом откривени су на некрополи у селу Бањица, близу вароши Исток. Археолошка ископавања вршена су 1967. године, под руководством Војислава Јовановића. Том приликом откривена је лонгитудинална једнобродна грађевина, димензија 17,50 m дужине и 6 m ширине, чији се западни део завршава попречним зидом, а источни полу-кружном апсидом у ширини брода, ојачана са два пиластра. Грађевина се посебно истиче на основу налаза засвођене крипте са апсидом, која сведочи фунерарној функцији грађевине, због чега се претпоставља да може бити касноримски или ранохришћански маузолеј односно мартитијум. Фунерарна грађевина на Бањичком гробљу припадала је римском насељу, на чије се трагове наилази у околини. Временски је одређена налазом новца цара Константина II (337-361), тако да се то време узима као *terminus ante quem* поприликом подизања ове грађевине. На основу слабо очуваних зидова може се видети да је грађена од ломљеног и притесаног камена. Хронолошки и на основу архитектонског склопа слична је мањој базилици на ранохришћанском гробљу Тимаре код Пореча. На Бањичком гробљу одржан је континуитет у сахрањивању. Поред остатака старијих гробова има и налаза савремених рецетина, који припадају околном месном становништву.⁴¹

40 Ђорђе Стричевић, „Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама“, *Сјаринар IX-X*, Београд 1958-1959, 59-65; В. Кораћ, *op.cit.*, 89.

41 Vojislav Jovanović, „Banjica kod Peći u Metohiji“, *Arheološki pregled* 9, Београд, 1967, 121-127.

Богородица Љевишка

Захваљујући повољном географском положају, Призрен је од давнина био насељен. Претпоставља се (мада се данас ово мишљење узима са резервом) да је подигнут на месту где се налазио римски град Theranda. Налази античких споменика, од којих су неки искоришћени у секундарној употреби, сведоче о постојању римског насеља на месту данашњег града или у његовој ближој околини.⁴² Очувани историјски и материјални остаци указују на континуитет живота на овом простору и након пропасти римске цивилизације преко касноантичке, рановизантијске и византијске епохе. Један од најстаријих докумената који даје значајне податке о древној прошлости Призрена јесте хрисовула цара Василија II, издата 1098. године, у којој се међу осталим градовима спомиње и Призрен као седиште епископа. Повела, међутим, не приказује при којој се цркви налазила епископска резиденција, али се претпоставља да је то била базилика која се налази испод данашње цркве Богородице Љевишке.⁴³ О овој старијој цркви скоро да нема никаквих историјских података, осим оних који се односе на призренску епископију од њених најстаријих времена, па све до Милутинове обнове. О њеном облику, очуваности и начину на који је обновљена највише података дала су сондажна истраживања, извођена упоредо са рестаураторским радовима, од 1950. до 1952. године, под руководством архитекте Слободана Ненадовића.⁴⁴ Истраживањима је утврђено да се испод површине данашње цркве Богородице Љевишке налазе остаци византијске базилике провинцијског типа, подигнуте над остацима још старије грађевине која је највероватније представљала храм непознатог божанства. Укупне димензије базилике износе 26 m дужине и 21 m ширине. Базилика припада византијском типу тробродних базилика, са средњим бродом ширине 7 m, који је знатно шири од бочних бродова чија ширина износи 3 m. Бродови су се на источној страни завршавали апсидом. Средишњи брод је имао споља тространу апсиду, док су споља апсиде проскомидије и ђаконикона биле полукружне. Бродови су били одвојени са два реда од по пет стубаца и шест лучно засведених међупростора, ширине 2 m.⁴⁵ На западној страни базилика је имала припрату одвојену од наоса са два реда стубаца према средњем броду, између којих су пак била три лучно засведена пролаза, средњи који је био знатно шири од бочних. На истој, западној, страни базилика је имала отворен ексонартекс, такође са три

42 Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд, 1975, 11.

43 *Исто*.

44 Слободан Ненадовић, „Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену“, *Стиринар V-VI*, Београд, 1954-1955, 205-220.

45 Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка, њен постојанак и њено место у архиепископији Милутиновој времена*, Београд, 1963, 39-67.

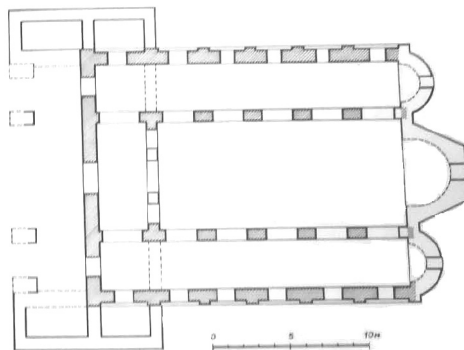
лучно засведена улаза, и то једним ширим средишњем и са два ужа бочна. Поред нартекса и ексонартекса са јужне и северне стране, налазила су се по два параклиса, ширине 2 m и дужине 3,40 m, с тим што је северни параклис био краћи за 0,40 m. Од описане првобитне базилике остали су само темељи, за које се не може са сигурношћу тврдити да су припадали само базилици или можда и некој старијој грађевини. Темељи старе цркве су се простирали испод читавог пространства данашње цркве. То су два подужна зида оба брода северног и јужног, са својим ступцима, лучно засведеним међупросторима и остацима прозора. Сви остали делови те старије цркве су под земљом, јер данашњи под је за 1,0 m виши од тог старијег. Старијој цркви припадају и одељења према нартексу и ексонарткесу од којих су се очували само темељи и незнатно мало зидова, који су при том затрпани земљом. Од старије цркве није ништа остало у ексонартексу, осим ступца испод данашњег западног зида, као и у нартексу део зида између наоса и нартекса до спојница. Највећи проблем представља западни зид између нартекса и ексонартекса, јер се на њему не може уочити ништа што би га определило да припада старијој грађевини или њеној обновџ. ⁴⁶ Базилика је порушена из непознатих разлога, а затим обновљена. Остало је непознато када је и шта је све на њој заправо обновљено. Зна се да је изграђена на остацима још старије грађевине, чије постојање потврђују стари фрагменти који су уграђени као сполије у темеље и зидове базилике. О техници градње базилике делимичне податке пружају откривени темељи базилике, који су имали исту дебљину као и зидови. Рађени су од кречњака и камена заливног малтером, и то тако што су се за либажни слој користиле опеке у три реда, док су зидови зидани ломњеним каменом и облутком. Полукружни лукови су зидани опеком, док су ступци зидани опеком у алтернацији са каменом. Иако није очувана кровна констукција, претпоставља се, на основу архитектонског склопа, да је била дрвена. За кровни покривач служили су ћерамида и цреп. Остаци декорације и пода базилике такође нису очувани. ⁴⁷ У архитектонском склопу, односно на основу распореда, величине и употребе грађевинског материјала, најсличније су јој царичинске базилике у Свињарици, и на Каљаји, као и базилика у Ђурлинама у околини Ниша. ⁴⁸ Аналогне базилике су хронолошки различито опредељене, тако да, када је у питању базилика испод цркве Богородице Љевишке, није познато када је тачно саграђена, али на основу аналогних примера базилика које су јој сличне у архитектонском склопу, као и на основу историјских података и остатака старијих фрагмената у њеним зидовима, претпоставља се да би то

46 *Исџо*, 55-60.

47 С. Ненадовић, *op.cit.*, 219.

48 Владимир Кондић, Владислав Поповић, *Царичин ѓрад, уџврђено насеље у византијском Илирику*, Београд, 1977, 150-160.

могао бити византијски период, између IX–XI века. Ова првобитна базилика била је порушена, да би касније била обновљена. Та првобитна обнова није била нарочито велика, јер није проузроковала промену њеног дотадашњег изгледа. Међутим, обновом у време краља Милутина она је добила потпуно другачији облик. Од базилике су остала само два бочна брода у спољној архитектури, док је из средњег брода изникао средишњи петокуполни простор.⁴⁹

Преузето: Ненадовић, 1963, Т.5.

С обзиром да је Призрен био седиште духовних и материјалних тековина византијске цивилизације, не чуди њихов већи број профаних и религиозних остатака. Осим горе описане цркве у темељима Богородице Љевишке, остаци тробродних базилика констатовани су на широј територији Призрена. Једна тробродна базилика откривена је на локалитету Врбница, 17 km у правцу запада, на левој обали Дрима. Базилика је откривена са 450 гробова, од којих су старији датовани у V–VI, а млађи у X–XIII веку. Базилика није истраживана, локалитет је затрпан јер се нашао на дну вештачког језера изграђеног за потребе хидроцентрале у Фиерзи, у Албанији.⁵⁰ У темељима хотела „Теранда“ грађевинари су открили остатке још једне византијске базилике са полукружном апсидом, затим су преко њих фундирали нову зграду хотела, не сачекавши да се претходно археолошки истражи.⁵¹ У непосредној близини Призрена, у клисури Бистрице, приликом археолошких истраживања манастирског комплекса Св. Архангела, констатована је још једна ранохришћанска базилика такође посвећена Св. Архангелима Михаилу и Гаврилу, са реномеом чудотворства. Сведочанства о тој цркви постоје у фрагментима арханђеловске хрисовуље у којој цар наводи да је на том месту нашао стару цркву Св. Арханђела, раскрио јој простор до

49 С. Ненадовић, *op.cit.*, 64.

50 М. Ивановић, *op.cit.*, 22.

51 *Истио*, 24.

темеља и на њему подигао нову велику цркву чудотворцима арханђелу Михаилу и Гаврилу. Осим сведочанства о тој црквици у повељи цара Душана за његову истоимену задужбину на том месту, о њеном постојању потврђују и њени остаци, нађени под темељима и испод пода велике цареве цркве, као и рани хришћански гробови од великих римских црепова око темеља првобитне мале цркве.⁵²

Исто у Метохији, у селу Бела Црква, на путу Ораховац-Зрзе, налазе се остаци две црквене грађевине. Један на локалитету Киш, а друга се издиже непосредно изнад села. Истражена је само једна црквена грађевина на локалитету Киш, од стране Филозофског факултета у Београду и Музеја Косова и Метохије у Приштини, 1965. године. Том приликом наишло се на поменуту, тробродну црквену грађевину са гробницом и надгробном грађевином са гробницом, где су једна поред друге чиниле грађевински комплекс, који је на основу архитектонског облика цркве и гробнице датован у VI век. Грађевински комплекс са тробродном црквом припадао је неком околном насељу, највероватније римском, с обзиром да се у околини наилазило на римске налазе тегула, керамике и др.⁵³

* *
* *

Сагледавањем досадашњих резултата археолошких истраживања сакралних грађевина базиликалног типа на територији Косова и Метохије, указује се на одржавање дуге култне традиције на појединим местима. Већина истражених базилика наставила је своје постојање, тако што су на њиховим темељима изграђене средњовековне манастирске цркве. Због такве праксе и слабе очуваности базилика, отежано је и њихово истраживање, потпунија реконструкција облика, начин грађења, а самим тим и прецизна временска опредељеност и намена. На појединим базиликама, пре свега у ближој околини Призрена, истраживања нису ни предузимана, већ су грађевине само констатоване приликом грађевинских радова и искоришћене за градњу савремених објеката, због чега је отклоњена било каква могућност за њихово проучавање. Углавном, све базилике подизане су од времена након признавања хришћанства као државне религије тадашњег царства, почев од ранохришћанског периода па до XI-XII века, у којима се обављало богослужење. За разлику од већине њих, базилика на форуму, у римском насељу Муниципијум Дарданорум, подигнута је најраније и као таква имала је пословну функцију базиликалне дворане за обављање јавних послова, због чега се разликује од других наведених базилика на територији Косова и Метохије.

52 Миодраг Грујић, „Откопавање Светих Арханђела код Призрена“, *Гласник скойској научној групи* III, Скопље, 1928, 240-274.

53 Jovan Kovačević, „Bela Crkva u Metohiji“, *Arheološki pregled*, 8, Beograd, 1966, 150-151.

Добијени резултати археолошких истраживања, иако малобројни, довољни су да укажу на постојање јаким хришћанских центара у време римских прогона хришћана, као и на добро успостављену црквену организацију са епископским седиштем, што је резултирало подизањем већег броја ранохришћанских базилика непосредно након прихватања хришћанске вере као државне религије. Већина базилика није преживела поједине периоде сеобе народа, због чега су се многе угасиле. С обзиром на такве околности, пропаст Улпијане је ипак преживела Улпијанска епископија, која је наставила традицију култног места и у византијском периоду у Грачаничкој базилици, која ће заједно са постојањем Призренске епископије, чијим се седиштем сматра Богородица Љевишка, омогућити даљи опстанак базилика, све до изградње српских црквених грађевина на остацима њихових темеља.

Извори

- Миливој Павловић, „Грачаничка повеља“, *Гласник Скойској научној друштва III*, Скопље, 1928, 105-141.
Византијски извори за историју Југославије, I, Београд, 1955.

Литература

- Balsar i dr. 1953: Đuro Baslar i dr, *Enciklopedija Likovnih umetnosti*, Leksikografski zavod FNRJ, glavni urednik Andre Mohorovićić, Zagreb, 289-293.
 Васић 1984: Милоје Васић, „Чезава – satrum Novae“, *Сѣаринар XXXII-XXXIII*, Београд, 91-106.
 Гранић 1998: Филарет Гранић, „Оснивање архиепископије у граду Iustiniana Prima 535. године после Христа“, *Богословље*, 322-323.
 Грујић 1928: Миодраг Грујић, „Откопавање Светих Арханђела код Призрена“, *Гласник скойској научној друштва III*, Скопље, 240-274.
 Zeiller 1918: Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris.
 Ивановић 1997: Милан Ивановић, „Културна баштина Косова и Метохије“, *Сѣарине Косова и Метохије 10*, Приштина.
 Јанковић 1983: Марија Јанковић, „Липљанска епископија и Грачаничка митрополија“, ИЧ, XXIX-XXX, (1982-1983), Београд, 27-37.
 Јањић 2011: Драгана Јањић, „Iustiniana Secunda – Липљанска епископија“, *Црквене студије*, 8, Ниш, 229-241.
 Јањић 2013: Драгана Јањић, „Призренска епископија (Историјско-канонски аспекти), Баштина, св. 34, Лепосавић, 157-170.
 Jovanović 1967: Vojislav Jovanović, „Banjica kod Peći u Metohiji“, *Arheološki pregled* 9, Beograd, 121-127.

- Korać 1964: Vojislav Korać, „Sur le basiliques médiévales de Macedoine et de Serbie“, *Actes du XII congrès international d'études byzantines*, Ochride 10-16 septembre 1961, III, Beograd, 173-185.
- Korać 1977: Vojislav Korać, „Les églises à nef unique avec une coupole dans l'architecture byzantine des XI et XII siècles“, *Зограф* 8, Београд, 10-14.
- Кондић, Поповић 1977: Владимир Кондић, Владислав Поповић, *Царичин град, ујвврђено насеље у византијском Илирику*, Београд.
- Kovačević 1966: Jovan Kovačević, „Bela Crkva u Metohiji“, *Arheološki pregled* 8, Beograd, 150-151.
- Љубинковић, Ђокић, Вученовић, Томашевић 1959: Радивоје Љубинковић, Душан Ђокић, Светислав Вученовић, Александар Томашевић, „Истраживачки и конзерваторски радови на цркви Ваведења у Липљану“, *Зборник заштитне споменика културе* X, Београд, 69-118.
- Максимовић 1980: Љубомир Максимовић, „Северни Илирик у VI веку“, *Зборник радова византолошкој институцији* XIX, 17-53.
- Мијовић 1964: Павле Мијовић, „Флор и Лавр – неимари и каменоресци из Улпијане“, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije* 7-8 (1962-1963), Priština, 339-352.
- Мијовић 1990: Павле Мијовић, „Св. Флор и Лавр мученици из Улпијане“, *Богословље* 1-2, 99-107.
- Мијовић 1978: Павле Мијовић, „О генези Грачанице“, *Византијска уметност* XIV века, Научни скуп у Грачаници 1973, Београд, 127-160.
- Мирковић 1981: Мирослава Мирковић, „Економско-социјални развој у II и III веку“, *Историја Српског народа*, 1, Београд, 77-88.
- Мирковић 1981: Мирослава Мирковић, „Централне Балканске области у доба позног царства“, *Историја Српског народа*, 1, Београд, 100-105.
- Milinković 2002: Mihailo Milinković, „Ulpiana kod Gračanice na Kosovu i Gradina na Jelici kod Čačka u svetu akulturacionih procesa u Iliriku VI veka“, *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa*, Kruševac, Beograd-Kruševac, 343-359.
- Ненадовић 1963: Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка, њен њосијанак и њено место у архиепископији Милутиновој времена*, Београд, 39-67.
- Ненадовић 1954-1955: Слободан Ненадовић, „Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену“, *Стираринар* V-VI, Београд, 205-220.
- Паровић-Пешикан 1982: Маја Паровић-Пешикан, „Античка Улпијана према досадашњим истраживањима“, *Стираринар* XXXII, Београд, 57-74.
- Паровић-Пешикан 1989: Маја Паровић-Пешикан, „Античка Улпијана истраживања 1987“, *Гласник Српског археолошког друштва* 5, Београд, 136-142.
- Parović-Pešikan 1989: Маја Parović-Pešikan, „Neka zapazanja o urbanom razvoju Ulpiane“, *Lihnida* 7, Ohrid, 117-123.
- Поповић 2004: Радомир В. Поповић, *Хришћанство на тлу источног Илирика пре досељења Словена*, Београд.
- Поповић 1978: Владислав Поповић, „Епископска седишта у Србији од IX-XI века“, *Годишњак града Београда*, XXV, Београд.
- Панић, Бабић 1975: Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975.

- Стричевић 1958-1959: Ђорђе Стричевић, „Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама“, *Стиљаринар IX-X*, Београд.
- Черешков, Поповић 1956: Емил Черешков, Љубиша Поповић, „Ulpiana“, *Гласник Музеја Косова и Метохије*, I, 319-325.
- Čerškov 1970: Emil Čerškov, *Municipium DD*, Priština – Beograd.
- Ђурчић 1988: Слободан Ђурчић, *Грaчаница, историја и архитектура*, Београд – Приштина.
- Фидановски 1998: Слободан Фидановски, *Римски и рановизантијски период, Археолошко блага Косова и Метохије*, Београд, 260-346.
- Фотић 2010: Ана Фотић, „Почеци осмишљавања богослужбеног времена и простора, настанак и концепција древног хришћанског храма“, *Фочански јодушњак* 6, Фоча, 1-53.

Dragana J. JANJIĆ

Marija M. SAVIĆ

CONTINUITY OF BASILICAS IN KOSOVO AND METOHLA

Summary

The continuity of basilicas in Kosovo and Metohia can be followed beginning with Roman basilica-like halls via early Christian and Byzantine buildings of cultural character, whose existence and function are in accordance with certain historical events which, including some conditions and circumstances, have been reflected to this territory. Business function of the public character of basilicas in Roman period continued, together with the role of cult place dedicated to the liturgy service, its further existence. Their position and larger concentration in the surrounding of some larger urban centres may be put into bond with special importance of settlements which were, besides economic seats of some region, episcopal seats as well.

Key words: Kosovo and Metohia, basilica, episcopal seats, early Christian and Byzantine period.

УДК 94(497.11)"10/11"
321.17:929 Стефан Немања

Владан Д. СТАНКОВИЋ*

Центар за црквене студије – Ниш

Међународни центар за православне студије – Ниш

СТВАРАЊЕ ФЕУДАЛНЕ ДРЖАВЕ У ВРЕМЕ СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Ајсѝракѝ: У раду је приказана једна могућност развитка српске средњовековне државе у време Стефана Немање. Развој је базиран на феудалном праву које је било присутно широм средњовековне Европе. Разматрајући неколико примера и начина на који је деловао Стефан Немања, указаћемо да је том приликом примењивао феудално право.

Кључне речи: феудализам, Стефан Немања, Фридрих Барбароса, Србија, Византија.

Када је у питању „улога и место“ Стефана Немање у српској историографији, један од бољих радова који је одговорио на ово питање јесте рад академика Јованке Калић, *Стефан Немања у модерној историографији*.¹ Стога се ми нећемо освртати на ово питање у уводном делу рада. Оно што је за овај рад значајније јесте питање феудализма у средњовековној Србији и то у доба Стефана Немање. Проблем недостатка извора је постао изговор и опште место у науци и треба прихватити чињеницу да ће медиавелисти, нажалост, увек бити суочени са малобројношћу извора, те на основу расположивих података треба „извући“ што више одговора. Положај средњовековне Србије између западноевропског феудализма и феудализма у Византији пружа нам могућност одговора. Сагледавање ова два типа феудализма и њихова компарација указаће на одређене појединости присутне и у Србији, а карактеристичне за феудализам. Разноврсност у дефинисању феудализма

* Сарадник, vstankovic40@yahoo.com

1 Ј. Калић, *Стефан Немања у модерној историографији*, Европа и Срби, Београд, 2006, 225-245.

је велика, поједини историчари су негирали и могућности постојања феудализма као конструкције друштва.²

Проблем дефинисања феудализма треба започети опширнијом дефиницијом коју је изнео Марк Блок: „Пољичињеност сeљака, раширена њакса давања земље, односно феуда, као њлање за службу у немоућностии другој начина накнаде; надмоћност класе њрофесионалних рајника; односи њослушностии и зашћићее који су њовезивали човека са човеком, а унућар класе рајника додијали облик вазалстѡва; усћињавање власћии које је доводило до честиих нередга; и унућар свећа њога, ойсћајавање и друћих облика ѡрућисања њуди, какви су били род и држава...овако су изљедала основна обележја европској феудализма.“³ Са друге стране, не може се говорити о постојању потпуно изграђеног феудалног система у Византији, него о институцијама и историјским појавама које сведоче о феудалном у основи карактеру позновизантијског друштва. При томе се њојавни облици византијског феудализма исказују превасходно у социјалној и економској сфери, а готово никако у правно-институционалној, што је, са друге стране, била једна од основних карактеристика западно-европског феудализма.⁴

Карактер државе и правни систем Византије условили су спор развитака феудалних институција; процес који је значио не само увођење појединих феудалних институција него и преображај читавог друштва у један феудализован организам.⁵ Сагледавајући простор западне Европе, уочавају се велике празнине у присутности феудалних односа, а ни сама феудална Европа није била у истој мери и у истиим инћервалима феудализована.⁶ Андерсон до извесне мере дозвољава компарацију скандинавског простора и Балкана са сличним ефектима феудализма. Међутим, он ипак подвлачи разлику и посебност Балкана и истиче политичке, економске, социјалне и друге разлоге због којег се феудализам није развио, феудализам који се нашао у живом њеску.⁷ Стога, феудализам треба посматрати као вирус, који се разликује по својој структури и величини у зависности од типа. А његово ширење, размножавање, зависи од имунитета домаћина који ће прихватити и бити заражен или ће тело домаћина бити довољно отпорно да постепено одбаци вирус.

2 E. Brown, *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*. The American Historical Review 79, 1974, 1063-88.

3 М. Блок, *Феудално друћство*, С. Карловци-Нови Сад, 2012, 685.

4 Љ. Максимовић, *Град у Византији*, Београд, 2003, 7-8.

5 Lj. Maksimović, *Character der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spatbyzantinischen stadt 13-15. Jh. Akten des XVI. intern. Byzantinisten kongresses*, JOB 31/1 (1981) 149-188; Lj. Maksimović, *Feudalismus, Byzanz. Lexikon des Mittelalters IV*, München, 1987, 415-418.

6 М. Блок, *Феудално друћство*, 686.

7 P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London, 1974, 256-294.

Утицаји и узор који су деловали на креирање политике српске државе, односно на самог Стефана Немању су: Византија, као узор и држава које је умногоме утицала на Србију, али не треба изгубити из вида великог савременика Немање, Фридриха I Барбаросу. Преписка се водила са Западом, па бисмо поред већ споменутог Фридриха, могли да напоменемо и писмо Стефана Немањића у којем се наводе добри односи Рима и Стефана Немање.⁸ Таква кореспонденција указује на „активност“ политике Немање. Изграђивање српске државе у време Стефана Немање из основа је изменило дотадашње стање и у политичком али и црквеном погледу. Средиште државе, за разлику од прилика у XI веку, пренело се и учврстило у српским земљама у унутрашњости. Иако је улога католичких области приморја одувек била велика, Немања је у Византијском свету тражио и налазио изворе и узор верског живота и црквене организације. Епископија у Расу постала је верско али и политичко средиште земље.⁹ То је уједно и период проширивања земље када се у склопу српских земаља нашла Метохија, призренска област и Косово поље.¹⁰ Међутим, нема разлога да сумњамо да је Стефан Немања био у лошим односима са Римском црквом. Посебно ако имамо у виду да је Немања даривао цркве у Барију и Риму, али и управљао облашћу у којој је становништво у већини припадало католичанству.¹¹ Стефан Немањић се позива на то да је и његов *ошац, благе усјомене*, био привржен Риму. Овакво позивање можемо претпоставити да је извршено због већ раније преписке коју је Стефан Немања имао са Римом.¹² Услед недостатка извора нама остаје недокучиво да ли је можда и Стефан Немања тражио круну, позивајући се на своје легитимне претке у Зети који су већ имали ту титулу. И пре указивања на сличности деловања Стефана Немање и његовог савременика Фридриха Барбаросе, треба повући паралелу са деловањем породице Војисављевића са којима је био родбински повезан. Њихово деловање је такође било у оквиру троугла који су чинили Византија, Римска црква и Римско-немачко царство.¹³

8 В. Станковић, „Стефан Немања и Римска црква“, *Српска теологија данас*, 2013, 391-395.

9 В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Београд, 2002, 110; *ИСН* I, 261. (Ј.Калић). Својим доласком у Рас, другим крштењем, односно миропозањем направљен је заокрет којим ће Стефан Немања своју државу окренути ка православљу.

10 *ИСН* I, 258. (Ј.Калић).

11 В. Станковић, „Стефан Немања и Римска црква“, *Српска теологија данас*, 2013, 391-395.

12 A. Theiner, *Veterea monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, Romae, 1863, I, p. 6.

13 Због бољег разумевања ове компарације овде ће бити пренет део рада у којем се детаљно разматра положај породице Војисављевић према државама које су имале утицај на политичка и црквена догађања. В. Станковић, „Између Дукље и Бара. Стварање барске архиепископије“, *Црквене студије* 11, 2014, 275-283.

Са почетком 1018. па до 1040. године претпоставља се да је читава област Дукље са приморским епископијама припадала Драчкој митрополији, а да је и територија Дукље у политичком смислу била потчињена византијском заповеднику Драча.¹⁴ Са устанком Стефана Војислава на простору Дукље доћи ће до промена прво у политичком погледу.¹⁵ Крајем X и почетком XI века у Риму ће отпочети реформе које ће утицати и на дешавања на источној обали Јадрана. Наиме, незадовољством грађана Рима са папског трона је уклоњен папа Бенедикт IX 1044. године, због свог неморалног држања, што је довело до избора противпапе Силвестера III 1045. године. Бенедикт је повратио свој положај, али га убрзо и продао.

На папски престо стигао је Гргур VI 1046. године. Током 1046. године три човека тврдило је да заузимају папски престо. Оваква ситуација није атипична али је узроковала интервенцију немачког владара Хенрика III који није желео само да успостави ред у Риму већ и да тим чином потврди своја права у Италији, следећи свакако пример свог великог претходника Отона I. На папском трону је од 1048. до 1056. године био Лав IX, постављен такође од стране Хенрика III. Са његовим понтификатом отпочела је умерена реформа у цркви.¹⁶ Оно што је посебно утицало на црквене прилике у приморским градовима јадранске обале јесте раскол који се догодио 1054. године између Рима и Цариграда.¹⁷ Након међусобног анатемисања кардинала Хуберта и патријарха Михаила Керуларија у Цариграду, изродила се шизма и створио неизбрисив траг у црквеној историји. У истој мери како су ови догађаји имали утицаја на црквене прилике половином XI века, тако су и догађаји седамдесетих година посебно утицали на дукљанске владаре и њихове амбиције. Византија је 1071. године доживела два велика губитка. Први пораз код Манцикерта, од Турака и губитак Мале Азије, а други губитак је био Бари који су преотели Нормани. То се посебно одразило и на спољну политику дукљанске државе која је тада узела учешће у устанку Ђорђа Војтеха и тиме поново стала отворено против Византије. У Риму је 1073. године кардинал Хилдебранд изабран за папу под именом Гргур VII (1073-1085). Он је настојао да црквену власт одвоји и учини независнијом од световне. То је изазвало

14 П. Коматина, „Србија и Дукља у делу Јована Скилице“, ЗРВИ 49, Београд, 2012, 179.

15 М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд, 2011, 73-75; П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, 159-186.

16 С. Morris, *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250*. Oxford, 1989, 83-108.

17 Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959, 317-320; М. Orphanos, „Јелинско и латинско богословско поимање исхођења духа светог“, у: „950 година од великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа (1204)“, Београд, 2004, 53-60.

сукоб са царем Хенриком IV, који се окончао постављањем противпапе Климента III (1080. 1084-1100).¹⁸

Распламсала борба око инвеституре је погодовала дукљанском кнезу Михаилу. Михаилу је добио писмо од папе Гргура VII 1078. године у којем је оловљен као „краљ Словена“, а уз писмо је добио и папску заставу. У писму се говори и о црквеном спору између Дубровника и Сплита и потреби да се папи пошаљу додатна посланства ради разрешења спора. Из писма се јасно види и да је Михаилу заступао интересе дубровачке архиепископије. Међу могућим посланицима папа наводи да би то могли бити барски епископ Петар и дубровачки или неки други. То указује на могућност да је је управо област Дукље са епископијама требала да дође под надлежност дубровачког архиепископа, чиме би његов утицај порастао, што би свакако могло изазвати реакцију сплитског архиепископа и изазвати сам спор, због чијег разрешења се траже додатна посланства.¹⁹ Да епископије у Дукљи нису у саставу Драчке митрополије видимо из notiције 13 која се датира у крај XI века, када се наводе епископије идентичне из notiција 7 и 9.²⁰ Становништво Бара је у XIV веку памтило традицију по коме је сам град био изданак античке Доклеје, а архиепископ Бара сматрао се легитимним наследником доклејског епископа.²¹

Након што је епископско седиште у Дукљи уништено у сеоби народа, њено обнављање се везује за Бар. Њему су као суфрагану припале све епископије које су некада биле потчињене Дукљи. Да овакав процес није усамљени пример на простору источне јадранске обале видимо из примера Салоне и Епидаура, из којих је романско становништво пренело и своје епископије у нове средине, Сплит и Дубровник.²² О оснивању архиепископије у Бару остала је, забележена два века касније, легенда коју нам доноси Тома Архиђакон. Наиме, приликом путовања которског, свачког, улцињског и барског епископа на црквени сабор у Сплиту дошло је до бродолома у којем су поменути епископи страдали. Паства поменутих епископа је након оваквог догађаја упутила молбу папи да оснује нову архиепископију за те градове како се не би излагали оваквим опасностима. Папа је изашао у сусрет оваквој молби и успоставио је још једну архиепископију и то са седиштем у Бару.²³

18 Детаљније у: Џ. Линч, *Историја средњовековне цркве*, Београд, 1999, 177-190.

19 L. Thallóczy *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, Vindobonae, 1913, nr. 66; Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 79. Папска застава је означавала да се нека држава или неко ставља под њену заштиту. О самој круни нема података у дипломатичкој грађи. Претпоставља се да је нешто пре саме 1078. и добијена круна.

20 J. Darrouzès *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981, 364.

21 М. Антоновић, *Град и залеђе*, 42-43. Са прегледом старије литературе.

22 *Исјо*, 25.

23 Krbić, *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, 2006, 64-67.

У XI веку, за време владавине краља Бодина²⁴, поред значајне политичке активности овом владару се приписује и значајна улога у црквеној политици. Таква тврдња образлаже се булом коју је издао противпапа Климент III 1089. године, којом се барска епископија уздиже у ранг архиепископије. Том приликом се архиепископији у Бару потчињавају следеће епископије: Барска, Которска, Улцињска, Свачка, Пилотска, Скадарска, Дривастанска, Пилотска, Српска, Босанска и Требињска.²⁵ Треба истаћи да су се на простору источне јадранске обале изродили вишеструки спорови између различитих црквених средишта, а додељивање палијума барском епископу изазвао је један од најдужих спорова, спор између Дубровника и Бара, који ће трајати до половине XIII века и завршити се у корист Бара.²⁶ Представници дубровачке цркве сматрали да Бару припада само ранг епископије, која је подложна њима, а са друге стране, Бар није имао претензија над дубровачком црквом, наводећи да се њена јурисдикција протеже до планина које је окружују, као и да Бару припада ранг архиепископије.²⁷ То је уједно проузроковало и низ повеља, фалсификата, које су потврђивале архиепископски положај Дубровника, односно Бара. У XI веку за дубровачку цркву су то биле повеље папе Бенедикта VIII из 1022. године²⁸ и папе Гргура VII из 1076. године²⁹ а у корист барске цркве повеље папе Александра II из 1067. године³⁰ и повеље папе Климента III из 1089. године.³¹

Посебан проблем коме треба посветити пажњу, јесте да је повељу за барску цркву издао противпапа. То је у дужем временском периоду представљало проблем за Бар и одбрану њених права у римокатоличкој цркви. Дукљанска држава је сузбијајући власт Византије, тиме и власт Драчке митрополије, и користећи повољне околности по њу, у расламсалом сукобу Римске курије и Светог римског царства немачког народа, стекла државну независност која се огледа у краљевској титули и архиепископији. Дукља је баштинила своја политичка, али и црквена права на угледној Диоклеји која је нестала у сеоби народа. Угледајући се на породицу Војисављевића, Стефан Немања је своју политику градио у већ поменутом троуглу држава, чинећи то уз непосредно деловање са свим актерима који су одлучивали и о политичкој и црквеној самосталности државе. Пример који би могао да послужи компарацији је однос Барбаросе и италијанских градова од којих је захтевао

24 П. Коматина, „Византијска титула Константина Бодина“, ЗРВИ 48, Београд, 2011, 61-76.

25 L. Thalloczy, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, nr. 68.

26 *Исѡо*, nr. 212; ИЦГ 2/1, 21.

27 ИЦГ 2/1, 25; ИСН 1, 346.

28 L. Thalloczy, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, nr. 60.

29 *Исѡо*, nr. 65.

30 *Исѡо*, nr. 63;

31 *Исѡо*, nr. 68.

писмени доказ о аутономији и преузимање власти Немање у Зети (Котор), као и у случају када је Барбароса применивши феудално право и обрачунао се са претензијама баварско-саксонског војводе Хенрика Лава коме је судио Рајхстаг. Са друге стране, Стефан Немања се на државном сабору супротставио властели која је прихватила богумилску јерес.³² Током похода у Италији, немачки и италијански суверен Фридрих Барбароса укључио је у своју пратњу и ломбардијске правнике.³³ Барбароса је од правника из Болоње, који су одлично познавали Римско право, добио потврду својих феудалних права над градовима у северној Италији. Из тога су произашли декрети издати у Ронкаљи 1158. године. Барбароса је своја краљевска права темељно посредством Карла Великог и Отона I, који је био и први крунисани краљ Ломбардије.³⁴

Непознати италијански песник у XII веку, говори у свом делу о Фридриху као посреднику између Бога и људи, као Божијем судији који треба да успостави мир и правду својим градовима у Италији. Фридрих Барбароса се становницима Милана обратио затраживши од њих да поштују право, како би очували мир. Пошто су становници Милана одбили овакве захтеве, Барбароса је уз помоћ војске заузео град.³⁵ Стефан Немања је слично поступио у време када је сасвим легитимно, баштинећи своја права, преузео поседе у Зетском приморју у периоду између 1183. и 1186. године. Управо је Котор, који је од свих градова најмање страдао, доживео сличну судбину, као и град Милано.

У Котору је била уведена војна управа чиме је једно време била суспендована комунална аутономија. У периоду слабе централне власти често је долазило до нелегалног заузимања земљишта, те се претпоставља да је то био случај и са Котором и Превлаком. Услед немогућности да се докаже веродостојност документа који би оправдао поседовање Превлаке, претпоставља се да је она управо у овом периоду и одузета Котору.³⁶

32 Овакву идеју изнео је проф. др М. Антоновић у својим радовима: М. Антоновић, *Град и залеђе*, Београд, 2003, 204; М. Антоновић, „Транзиција моћи и изградња нове државе у доба Стефана Немање“, *Сљефан Немања и Тојлица*, Ниш, 2011, 9-15.

33 М. Блок, *Феудално друштво*, 204.

34 W. Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages: An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*. New York, 1975. 246; H. Koeppler, „Frederick Barbarossa and the Schools of Bologna“, *The English Historical Review* 54 (1939): 581; C. Morris, *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250*. Oxford, 1989, 192.

35 T. Carson, *Barbarossa in Italy*, (New York, 1994), 1-119; М. Антоновић, *Транзиција моћи и изградња нове државе у доба Сљефана Немање*, 14-15. Том приликом Барбароса је оборио зидине града.

36 Д. Синдик, „Стефан Немања и Котор“, у: *Сљефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање*, Београд, 2000, 115-119; М. Антоновић, *Транзиција моћи и изградња нове државе у доба Сљефана Немање*, 14; М. Антоновић, *Град и залеђе*, Београд, 2003, 202; паљење которског двора још једанпут указује на симболично и слично деловање Стефана Немање и Фридриха Барбаросе.

Барбароса се залагао за спречавање било каквог цепања државе и њено уситњавање, покушавајући да то и законом забрани.³⁷ Тако се Барбароса односио и са баварско-саксонским војводом Хенриком Лавом. Након Хенриковог повратка из дипломатске мисије, из Цариграда 1174. године, одбио је да учествује у обновљеном сукобу Фридриха и италијанских градова. Тиме је дао повод и супротставио се Фридриху. Рајхстаг, сачињен од бискупа и властеле њему једнаких, осудио је Хенрика Лава на збацивање са положаја и протеривање.³⁸ Сабор у Расу који је одржан између 1172. и 1180. године расправљао је о питању богумилства. Дискусија на ову тему је отпочела након што су се прочуле жалбе да се укоренила „*мрска и њро-клеџа јерес*“ и исказа једне властелинке, која је остала у правој вери, удата за богумила. Она је упознала учеснике сабора са „*нечисџим мрзосџима њиховим*“ и „*да служе самом соџони, који је оџџао од славе Божије*“.³⁹ Стефан Немањин у самом житију, посвећеном оцу, не спомиње богумиле већ јерес означава именом Арија. На западу су се дуалисти називали *Ariana heresis*. Богумилство је попут свих средњовековних јереси вишенационално својом распрострањеношћу, а комплексно и противуречно својом теолошко-филозофском оријентацијом, због чега се она често манифестовала у бројним струјама и правцима са јачом или пак слабијом дуалистичком оријентацијом. Огласивши им рат, и како се бележи у познијим изворима, јерес је била искорењена.⁴⁰ Односи Немање и Барбаросе су ишли узлазном линијом. Током децембра 1188. године посланици великог жупана су се нашли на царском двору у Нирнбергу, да би врхунац тих односа био састанак у Нишу наредне 1189. године.⁴¹

О самим преговорима академик Јованка Калић је детаљно писала. Међутим, остаје могућност закључка да је Немања био свестан феудалног права и односа који су владали у западној Европи. Иако се Фридрих Барбароса прашао византијском цару Исаку II Анђелу да није српском великом жупану дао византијске територије у бенифицијум, и то је била истина, јасно је да су му то са српске стране понудили и да је то управо још једна потврда познавања

37 М. Блок, *Феудално друштво*, 331.

38 М. Антоновић, *Транзиција моћи и изградња нове државе у доба Стефана Немање*, 14. Изгнство је проводио у Нормандији код свог таста, енглеског краља Хенрика II (1154-1189).

39 С. Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 29-30.

40 Д. Драгојловић, *Историја филозофске мисли у Срба епохе феудализма*, 236-237. О богумилству детаљније: М. Loos, *Dualist Heresy in Middle Ages*, Praha 1974; Д. Драгојловић, *Богумилство на Балкану и у Малој Азији, II. Богумилство на православном Истоку*, Београд 1982. С. Ђирковић, *Богумили-Богумили у: Лексикон српској средњеј века*, Београд, 1999, 51-52.

41 Ј. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, 545. О овим догађајима постоје немачки извештаји као и подаци о византијским реакцијама, док српских извештаја о овом догађају нема.

феудалног права и обичаја од стране Стефана Немање.⁴² Показујући неколико примера, евидентно је да је Стефан Немања пратио дух времена у којем је стварао српску државу. Том приликом је примењивао феудално право и изградњу државе базирао искључиво на принципима феудалног права.

Извори и литература

- Anderson 1974: P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London.
- Антоновић 2003: М. Антоновић, *Град и залеђе*, Београд.
- Антоновић 2011: М. Антоновић, *Транзиција моћи и изградња нове државе у доба Стефана Немање*, Стефан Немања и Топалица, Ниш, 9-15.
- Благојевић 2011: М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд.
- Блок 2012: М. Блок, *Феудално друштво*, С. Карловци-Нови Сад.
- Brown 1974: E. Brown, *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*. *The American Historical Review* 79, 1063-88.
- Carson 1994: T. Carson, *Barbarossa in Italy*, New York.
- Ђирковић 1999: С. Ђирковић, *Бојомили-Бојумили у: Лексикон српској средњег века*, Београд.
- Darrouzès 1981: J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris.
- Драгојловић 1982: Д. Драгојловић, *Бојомилство на Балкану и у Малој Азији, II. Бојомилство на православном Истоку*, Београд.
- Драгојловић 1998: Д. Драгојловић, *Историја филозофске мисли у Срба епохе феудализма*, Нови Сад.
- Историја Црне Горе 1*, Титоград, 1967.
- Историја српског народа I*, Београд, 1981.
- Калић 2006: Ј. Калић, *Стефан Немања у модерној историографији*, Европа и Срби, Београд, 225-245.
- Karbić 2006: D. Karbić, *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, ed. D. Karbić, M. Matijević-Sokol, J.R. Sweeney, Budapest – New York.
- Koeppler 1939: H. Koeppler, „Frederick Barbarossa and the Schools of Bologna“, *The English Historical Review* 54, 581.
- Коматина 2011: П. Коматина, *Византијска историја Константина Бодина*, ЗРВИ 48, Београд, 61-75.
- Коматина 2012: П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49, Београд, 159-186.
- Loos 1974: M. Loos, *Dualist Heresy in Middle Ages*, Praha.
- Maksimović 1981: Lj. Maksimović, *Character der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spatbyzantinischen stadt 13-15. Jh. Akten des XVI. intern. Byzantinistenkongresses*, JOB 31/1, 149-188.

42 *Исто*, 544-547. Са детаљним прегледом извора.

- Maksimović 1987: Lj. Maksimović, Feudalismus, Byzanz. Lexikon des Mittelalters IV, München, 415-418.
- Максимовић 2006: Љ. Максимовић, *Град у Византији*, Београд.
- Марковић 2002: В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Београд.
- Morris 1989: C. Morris, *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250*. Oxford.
- Orphanos 2004: M. Orphanos, „Јелинско и латинско богословско поимање исхођења духа светог“, у: „950 година од великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа (1204)“, Београд, 53-60.
- Острогорски 1959: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд.
- Синдик 2000: Д. Синдик, „Стефан Немања и Котор“, у: *Стефан Немања-Свети Симеон Мироточиви, историја и предање*, Београд, 115-119.
- Станковић 2014: В. Станковић, *Између Дукље и Бара. Сиварање барске архејископије, Црквене сјудује 11*, 275-283.
- Станковић 2013: В. Станковић, *Стефан Немања и Римска црква, Српска теологија данас*, 391-395.
- Thalloczy 1913: L. Thalloczy, C. Jiricek, E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, Vindobonae.
- Theiner 1863: A. Theiner, *Veterea monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, Romae.
- Ullmann 1975: W. Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages: An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*. New York.

Vladan D. STANKOVIĆ

CONSTRUCTION OF THE FEUDAL STATE AT THE TIME OF STEFAN NEMANJA

Summary

The paper will seek to highlight the impact and role models who acted on policy of the Serbian state and the Stefan Nemanja as well. There, we should definitely think about Byzantium, certainly as a role model and the state that largely influenced Serbia, but we should not neglect the states from the West, for example, the famous contemporary of Nemanja, Friedrich I Barbarossa. Correspondence is conducted with the West, and in addition to the already mentioned Frederick, we have noted and brought up the correspondence with Rome. Stefan Nemanja was the founder of the Serbian state, the founder of the symphony of church and state. What will characterize the power of Stefan Nemanja is the application of feudal law and state building on the principles of the mentioned law.

Key words: feudalism, Stefan Nemanja, Frederick Barbarossa, Serbia, Byzantium.

УДК 347.9(497.11)"1838/1869"

Мирослав М. ПОПОВИЋ*

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Библиотека Одељења за историју

СУДСТВО У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ 1838–1869. ПРОБЛЕМИ И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА¹

Апстракт: Рад представља покушај да се представи тематика српског правосуђа у периоду 1838-1869. године, са становишта нових истраживања, уз осврт на претходна, као и на изворну грађу, проблеме и изазове које тема ставља пред истраживаче. Резимирани су резултати истраживања до којих је аутор дошао бавећи се проблематиком судства.

Кључне речи: судство, судови, судски поступак, прописи, Кнежевина Србија.

Правосуђе је унутрашње огледало државе, као што је дипломатија спољашње, и установи суда се зато поклањала посебна пажња. Једном од најпречих, примарних функција у свакој новоствореној држави сматра се судска. Добар део државотворне енергије Првог српског устанка био је усмерен на стварање правосудног система, а постављање првих судија односно успостављање судства у првој устаничкој години представљало је темељ државне организације у ослобођеној Србији. Још 1804. године започет је озбиљан рад на утемељавању законодавне, извршне и судске власти као основних функција једне државе.² Период између два Устава из 1838. и 1869. је кључан за

* miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

1 Датуми у раду навођени су по новом календару, изузев у случају кад су наведени и по старом и по новом.

2 Р. Љушић, *Историја српске државности II, Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад, 2001, 171; Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, Београд, 1955, 24; Ј. Живковић, *Судство као семенити српске државности 1804-1914, Пожаревачки суд од Мајиског до Првосудског суда округа пожаревачког*, Пожаревац, 2006, 9.

развој правосуђа српске државе. Оно је прошло свој развојни пут од основа до коначне организације. Тада су постављени прво његови темељи, када су Уставом из 1838. успостављени општински и окружни судови и Апелациони суд, затим Врховни 1846, па Касациони суд 1858. године. Касациони суд је укинут 1860. и Апелациони суд је постао једини виши суд. Коначна организација српског деветнаестовековног судства успостављена је 1865. године. У питању је био тростепени систем, са окружним судовима као првостепеним, Апелационим судом у другом степену, и Касационим судом трећег степена.

Судство и законодавство у периоду Српске револуције и прве владавине кнеза Милоша Обреновића детаљно је размотрено у студијама Радоша Љушића³, Зорана Мирковића, те старијим радовима Миленка Вукићевића, Димитрија Папазоглуа, Данице Гавриловић, Драгослава Јанковића, Михаила Гавриловића, Вере Петрић и других⁴. Важне смернице за почетак истраживања судског законодавства у време Првог намесништва поставио је такође Р. Љушић.⁵ Поред незаобилазних дела Слободана Јовановића⁶, која су често основно полазиште, постоје радови других правника, који са правног аспекта анализирају поједине сегменте система правосуђа – судски поступак, кажњавање, врсте

Као увод у историју српског судства видети: S. Šarkiћ, D. M. Popović, D. Nikolić, *Istorija srpskog pravosuđa (XII-XX vek)*, Beograd, 1997.

- 3 Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд, 2005; *Srpska sloboda*, Arhiv za pravne i društvene nauke 2 (1992), 353-368. и *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд, 1986, 233-242. Кратак преглед развита српског деветнаестовековног правосуђа дат је у: Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 171-175.
- 4 З. С. Мирковић, *Карађорђев законик (кривично, породично и државно право устаничке Србије)*, Београд, 2008; М. Вукићевић, *Судови и њихово уређење за време устаника од 1804-1813. године у: Криминалистика у Србији (Ковчежић за историју) 1793-1914*, приредио и обрадио Живојин А. Алексић, Београд, 1996; Д. Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији (1804-1813)*, Београд, 1954; Д. Гавриловић, *Београдски мајстирај у време Првог устаника*, Годишњак града Београда 19 (1972); D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, Beograd, 1984; М. Гавриловић, *Милош Обреновић I-III*, Београд, 1978. О кривично-судској пракси за време прве владавине кнеза Милоша погледати: V. Petrić, *Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1 (1966), 81-94; Иста, *Кривична дела њојив власи и кривична дела злоујојребе дужности у Србији 1815-1839. године*, Историјски гласник 4 (1966), 77-91; Иста, *Кривична дела њојив живоји и њела у судској пракси Србије кнеза Милоша*, Анали Правног факултета I (1959), 76-94; Иста, *Кривична дела њојив њородице, брака и њолној морала у Србији за време кнеза Милоша*, Анали Правног факултета 3-4 (1959), 316-334; Иста, *Кривична дела њојив њојаре и ујијаје за време њрве владе кнеза Милоша*, Анали Правног факултета 3-4 (1965), 298-312.
- 5 Р. Љушић, *Прво Намесништво (1839-1840)*, Београд, 1995, 51-73.
- 6 С. Јовановић, *Уставобранијели и њихова влада*, Београд, 1933, *Друја влада Милоша и Михаила*, Београд, 1933, *Влада Милана Обреновића I*, Београд, 1934. Дела Слободана Јовановића су права ризница у којима се могу наћи подаци о свим аспектима политичког, друштвеног, јавног и културног живота Србије овог периода, те значајна сазнања о развоју правосуђа као институције и законској регулативи, важним судским процесима, њиховој вези са актуелном политичком ситуацијом и режимом у Србији.

кривичних дела, законске основе српског правосуђа (радови о законодавству које се односило на судове 19. века у Србији).⁷ У последње време настало је неколико монографија посвећених појединим судовима прегледног карактера.⁸ Важна су и издања грађе судова, која се односе на период од Првог српског устанка до 60-тих година 19. века.⁹ Треба навести и објављену судску грађу у књигама Бранка Перуничкића.¹⁰

- 7 З. Мирковић, *Смртна казна и казна џирчања кроз шибе у Србији 1804-1860. (ритуали појубљења и јавног мучења)*, Београд, 2013; И. Јанковић, *На белом хледу: смртна казна у Србији 1804-2002*, Београд, 2012; М. Павловић, *Српска јавна историја*, Крагујевац, 2005; М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, Крагујевац, 2008; У. Станковић, *Државни савети и кнез Александар као џумачи џарничних одредаба судских усвојених, Анали Правног факултета у Београду* 2 (2010), 302-314; Исти, *Аутиентична џумачења Закона о џоврађу земаља (1839)*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 1 (2011), 521-534; Исти, *Неколико најомена о нацртју кривичној законика Василија Лазаревића (1839)*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 2 (2011), 459-472; Исти, *Први џокушај кодификације џрађанској џосиујка у Србији (1829-1844)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2012), 489-508; Исти, *Нацрт законика о џрађанском судском џосиујку Јована Хаџића (1845)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2013), 495-513; Исти, *Рад Комисије за унајређење џрађанској џосиујка од 1845. џодине*, у: Зборник радова „Хармонизација грађанског права у региону, Источно Сарајево, 2013, 145-163; В. Ђурђић, Н. Ранђеловић, Г. Илић, *Српско државно џужилаштво 1804-2004*, Ниш, 2004; М. Grubač, *Telesna kazna u Srbiji od Prvog srpskog ustanka (1804) do njenog ukidanja (1873): 130 godina od ukidanja telesne kazne u oslobođenoj Srbiji*, Београд, 2004; С. Šarkiћ, D. М. Поповић, D. Nikolić, *Istorija srpskog pravosuđa (XII-XX vek)*, Београд, 1997; *Историја јуџословенске адвокатуре I*, Београд, 1998; Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш, 1991; Т. Васиљевић, *Ђорђе Т. Ценић – развој кривичнојравне мисли у Србији 19. века*, Извори српског права, СКА, Одељење друштвених наука 7, Београд, 1987; С. Пихлер, *Основне црте у развоју кривичној џрава Србије од 1815. до кодификације из 1860. џодине*, Анали Правног факултета 1-2 (1974), 147-169; Исти, *Основне карактеристике кривичних санкција у Србији 19. века до кодификације из 1860. џодине*, Пенологија 1 (1974), 47-61. Т. Никчевић, *Посиујнак и џокушај џрераде Прађанској законика Кнежевине Србије*, Споменик САНУ СХИХ, Београд, 1971; Т. Живановић, *Законски извори кривичној џрава Србије и истџоријски развој њејов и њеној кривичној џравосуђа од 1804. до 1865*, Београд, 1967. итд.
- 8 Ваљејски окружни суд 1809-2009, прир. З. Ранковић, Ваљево, 2009; Ј. Живковић, *Судство као сејмені српске државности 1804-1914*, Пожаревачки суд од Мајисџраиша до Првосџејеној суда округја џожаревачкој, Пожаревац, 2006; Н. Жутић, *160 џодина владавине џрава: Врховни суд Србије 1846-2006*, Београд, 2006; Н. Жутић, *Моноџрафија Округној суда у Беџраду: 30 џодина Билјена*, Београд, 2007. итд.
- 9 *Прџџокол и рејисџар Шабацкој мајисџраиша од 1808. до 1812. џодине*, прир. Радомир Ј. Поповић, Београд, 2010; О. Гавриловић, *Ђуџијски окружни суд 1815-1865*, САНУ, Извори српског права 10, Београд, 1991; Исти, *Ваљејски окружни суд 1815-1865*, САНУ, Посебна издања, књ. 49, Одељење друштвених наука, књ. 72, Извори српског права 3, Београд, 1973; С. Максимовић, *Суђења у Пожаревачком мајисџраишу (1827-1844)*, Пожаревац, 1973.
- 10 Б. Перуничкић, *Беџрадски суд 1819-1839*, Београд, 1964; *Ујрава вароши Беџрада 1820-1912*, Београд, 1970, као и бројна издања историјске грађе истог аутора тематски посвећена већим градовима-центрима у Србији.

Посебна пажња посвећена је анализи закона, уредби и других прописа, којима је судство уређено. Такође, од посебног значаја су расписи и тумачења Министарства правде, по мишљењу и одобрењу Државног савета и кнеза. Наиме, када одређена уредба, пропис или друга норма и њена примена није била јасна и тим поводом се у судској пракси јављали проблеми, судови су се обраћали за помоћ Министарству правде, оно је питање даље прослеђивало Савету, а овај кнезу. Министарство је често само примећивало проблеме и застоје у раду судова, налазило њихове узроке и покушавало да их реши, а то се чинило путем расписа и тумачења, тзв. „толковања“, којима се неретко, уз тумачење и мењала одређена правна норма. Расписи највећи значај имају четрдесетих и педесетих година, док још нису постојали одговарајући закони, нарочито законици о грађанском и судском кривичном поступку. Тада су се путем расписа попуњавале празнине, тј. непостојање или недостаци постојећих, често врло штурих и уопштених прописа. Шездесетих година, када је довршен рад на кодификацији, расписи су често интерна препорука судовима и обично не мењају опште стање у судству. Анализа докумената нормативног карактера чини се кључном, јер су они резултат општих спорних места у судској пракси, те представљају начин на који је држава уочене проблеме решавала. Извори нормативне грађе су *Зборници закона и уредби Кнежевине Србије*, фондови Архива Србије и збирке прописа које су објавили Ђорђе Петровић и Тома Живановић.¹¹

Судски поступак је једно од најважнијих мерила за процену ефикасности судства. Анализом промена у развоју судског поступка стичемо праву слику развоја српског правосуђа. Можемо видети како је власт схватала важност ефикасности судског законодавства и судства уопште, те радила на њиховом усавршавању.

Од велике важности су извештаји Министарства правде Државном савету, у којима је представљена статистика судства и запослених у тој делатности. Важни су за праћење промена у раду судова и развоја судства, а у њима је Министарство дало и оцену функционисања судства уопште, које су мане и предности настали његовим радом током година, те њихови узроци. Стога ови извештаји представљају драгоцену грађу за процену ефикасности судова, те у којој мери је у ком периоду њихов рад напредовао или наилазио на препреке.¹²

11 Ђ. Петровић, *Речник закона, уредаба и уредбених прописа и њр. и њр. изданих у Књажевству Србије од 1827. до 1854*, Београд, 1856; Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, Београд, 1967.

12 Истичу се Извештај Министарства правде од 24. јуна 1848, Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела – Внутренје одељење (=МИД-В), ф2 р71/1848; Извештај министра правде Рајка Лешјанина Народној скупштини од 24.08/5.09.1864, АС, Народна скупштина (=НС), ф1 р12/1864; Извештај министра правде Рајка Лешјанина Народној скупштини од 25.09/7.10.1867, АС, НС, ф1р6/1867

Од изузетног значаја за анализу судства у Србији и његовог функционисања јесу категорије попут образованости судија, тј. које су школе завршили, те њихова плата, однос према послу, ефикасност и одговорност у извршавању обавеза. Истиче се важност анализе адвокатске службе и њеног развоја, на основу прописа, те става народа и јавности према адвокатима, кроз штампу, мемоаре и грађу Петровске и Светоандрејске скупштине, 1848. и 1858/59. године.¹³

Мемоарска грађа и штампа обилују подацима којима се може допунити и сликовито представити рад судова, те став јавног мњења и истакнутих појединаца, учесника политичких збивања времена, према судству.¹⁴

Проблем и изазов приликом истраживања српског правосуђа представља, између осталог, правна терминологија 19. века, непотпуност и мали број прописа почетком четрдесетих година 19. века и њихов све већи раст и диференцирање у наредном периоду. Наиме, српски правни језик и терминологија су у првој половини 19. века били у процесу формирања и постепено дефинисани. Некада су формулације биле рогобатне, нејасне и двосмислене, што се могло видети из бројних питања и недоумица које су судови имали за Министарство правде. У неким случајевима је тешко модерном правном терминологијом превести правни термин 19. века, јер се значење разликује, некад у нијансама, или се под једним појмом подразумевало више тога у односу на његову данашњу правну дефиницију. Једним прописом, током четрдесетих година, било је регулисано више ствари, па и области права, нпр. устројствима окружних судова дефинисана је организација, састав и надлежност судова, као и основне норме грађанског и кривичног судског поступка, пошто других прописа из процесног права није било.

13 Ј. Игњатовић, *Мемоари: рајсодије из прошлој српској живоји*, Београд, 1966, 318-325; Молбе и жалбе округа на Петровској скупштини и одговори кнеза и Савета на њих, у *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије IV*, Београд, 1849, 174; А. Раденић, *Светоандрејска скупштина*, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука, Нова серија 15, Београд, 1964, 69, 77, 102, 133, 147, 152, 164; *Уводна правила и Закон о правозаступницима*, *Зборник закона и уредаба XV*, Београд, 1863, 39-58; *Закон о правозаступницима од 15/27.06.1865*, *Зборник закона и уредаба XVIII*, Београд, 1865, 49-81.

14 Зайиси Јеврема Грујића I, *Пред Светоандрејску скупштину*, Београд, 1922; Зайиси Јеврема Грујића III, *Друга влада Обреновића и јурски райови*, Београд, 1923; Н. Крстић, *Дневник*; *Јавни живоји I-II*, приредио Милош Јагодић, Београд, 2005-2006; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило у усйоменама некадашњеј свој секретјара из јоследњих девей јодина кнежева живоји*, Београд, 1896; *Исти, Усйомене (1831-1855)*, Београд, 1952; *Усйомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, средно Драгослав Страњковић, Београд, 1939; Н. Христић, *Мемоари 1840-1862*, Београд, 2006; Р. Ј. Поповић, *Исјовесј Сјефана Сјефановића Тенке*, Мешовита грађа 21 (2003), 21-40; Р. Ј. Поповић, *Мемоар Ђорђа Пројића из 1854. јодине*, Мешовита грађа 24 (2005), 75-162. Од штампе су најзначајније *Србске новине*.

Касније се из ових, основних, развијају нови прописи и чак читава законодавна делатност кодификације, доношењем *Грађанској законика* 1844, *Законика о грађанском судском посудику* 1853. и касније, 1860. и 1865, *Кривичној законика* 1860, *Законика о кривичном судском посудику* 1865. У ствари, док није завршен, наравно постепено, рад на кодификацији, који је почео још за прве владе кнеза Милоша (1815-1830), малобројни прописи су били привремено решење и на њима се заснивао рад судова. Педесетих и шездесетих година 19. века прописи су јаснији, издиференциранији, бројнији, и односили су се на конкретну и све ужу правну проблематику.

Такође, проблем представља и степен правне свести, не само обичног народа, већ и правника, државних органа и законодавне власти, тј. колико су они успевали да одговоре изазовима државе која је била у формирању, у свим својим сегментима, те да прилагоде искуства страног законодавства са дуготрадицијом, које је служило као узор, на ситуацију и стање у Србији, где је институција домаћег правно организованог судства, према начелима модерне државности, била новина, на коју се требало навићи и коју је требало прихватити.¹⁵ Незахвално је нормама данашњег права и државности оцењивати рад судова и законодавство које се на њих односило у 19. веку, јер многе ствари се нису схватале, тумачиле, па ни решавале као данас. Томе доприноси већ наведена неразвијеност српске правне науке, али и степен развоја српског друштва у првим деценијама 19. века. Покушај коначне оцене судског система Кнежевине Србије тренутно није могућ, с обзиром на досадашњу непроученост тематике и да покушај синтезе не може да покрије и каже све.

На организацији судства се од прве године Револуције, па надаље, константно радило, што говори да је организовано правосуђе била нужна потреба обновљене државе и друштва.¹⁶ Оно је било један од стубова власти у земљи. Свест српских устаничких власти о важности правне државе и законитости представља одраз друштвеног стања у ондашњој Србији. Са развојем државе и усложњавањем законодавства и судство је постепено попримало своју јаснију и сложенију форму. Правосудни систем српске ново-вековне државе развијаће се непрекидно током прве половине 19. века, а коначну форму добити шездесетих година 19. века.

15 Види: М. Павловић, *О јавној свесћи код Срба*, Архив за правне и друштвене науке 1-3 (1996), 445-454.

16 Најважнији прописи о организацији судства у Првом српском устанку су *Учређеније судејств* од 23.10.1805, у: Р. Љушић, *Srpska sloboda*, 363-365; *Урежденије за Суд вароши Ваљева и ваљевске нахије* од 13.01.1809, у: С. Новаковић, *Уставио ишјање и закони Карађорђевог времена*, Београд, 1988, 141-144; В. Стојанчевић, *Урежденије суда за Шабац и Шабацку нахију, од 12. јануара 1811. године*, Зборник Историјског музеја Србије 11-12 (1975), 61-64.

О функционисању судова у време прве владавине кнеза Милоша сведочи почетак измена и допуна у *Пословнику* из 1828, које је Народни суд издао 15. марта 1829, где се говори да су кнез и Народни суд приметили злоупотребе у судовима, да су неки од судија били пристрасни и неодговорно вршили своју дужност, а неки чак и умножавали своје приходе под закриљем Народне касе. Стога су чланови магистрата опоменути на своје дужности, с препоруком да их што потпуније извршавају.¹⁷ Ни у другостепеној судској инстанци – Народном суду није, изгледа, било много боље, па је кнез Милош у *Пословнику* Народног суда од 21. децембра 1828. наредио кнезовима (судијама) и писарима да се „чести ради, чина и достојанства свог и Суда, којег су членови, чувају од странствовања по малама као скитнице и ноћници“, да женска лица не доводе у суд и да их не позивају на блуд, као њихови претходници.¹⁸ Чини се да поред свих прописа кнез Милош није успео да заведе ред у судовима. Велике промене донео је Устав из 1838, који је послужио као основа за уређење правосуђа у српској држави 19. века. Свакако да је судство до Устава из 1838. било под великим утицајем и надзором кнеза, који је био највиша судска инстанца и често доносио одлуке према сопственом схватању праведности. Алекса Симић¹⁹ је оставио следеће сведочанство: „Влада књаз Милошева онога времена (мисли се на прве године Милошеве владавине, прим. М.П.) била је таква, као што је једног домаћина у својој кући. Он је из своје канцеларије заповедао свима кнезовима и они су се сви к њему обраћали. Судова није било, него су кнезови с кметовима, или сами судили људима у парницама, па који се с том пресудом није задовољио, долазио је књазу Милошу на тужбу, па како он пресуди, то је коначна пресуда, осим ако је књаз позније сам не преиначи и не пресуди на ползу оног другог парничара, као што сам видео један такав случај“. „Ето тако је ишло правосудије књаз Милоша, и онда кад су постојали судови у окружијама, па и сам Велики суд у Крагујевцу, који се је некад тако звао, а некад Совјетом, али је опет судио и свагда своја решенија издавао по усменој заповести књаз Милоша. Тако сматрајући по актима, мислио би човек да је то суд или Совјет по независном свом мненију решавао, а не зна да кад су се членови тога надлежатељства усудили приметити ту шта против таквих његових наредаба

17 М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 I*, Београд, 1901, 608.

18 *Пословник Народног суда*, 9/21. децембар 1828, чл. 13, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 70.

19 Алекса Симић (1800-1872), 1835. министар финансија, па први ађутант кнеза Милоша, припадао странци уставобранитеља. Био је капућехаја у Цариграду 1842, кнежевски представник и министар спољних послова 1843-1844, 1849-1852. министар правде и просвете, 1852-1853. министар унутрашњих послова, 1853-1855. кнежевски представник и министар спољних послова, па поново кнежевски представник 1856-1857.

да их је он испсовао и сиктерисао низ басамаке, да су без обзира отишли из његовог конака у зданије свога надлежатељства“.²⁰ Многи предмети нису никад ни дошли пред судове, народ се често опредељивао да кнез као владар пресуди, што говори да је било потребно време да народ прихвати и упозна нови, још увек недовољно изграђен, судски систем. Тражио је решења за брже и ефикасније суђење.

Уставобранитељска власт је настојала да раскине са аутократским начином владања, те једним од његових основних обележја – правном несигурношћу. Тежило се да се Србија изграђује на принципима уставности и законитости, на којима се инсистирало и раније, али су сада постојали бољи услови. У другим законодавним доменима, државноорганизационом и грађанскоправном, постигнути су значајни резултати, док је у домену материјалног кривичног права успех био половичан. Општи кривичноправни појмови су потпуније регулисани, посебни одређеније постављени, прописи су били технички дотеранији и број инкриминација увећан, али кривичноправни поредак није био потпуно уређен.²¹ Право у доба уставобранитеља је већим делом резултат стања и околности у држави. Околности су диктирале политику настанка кривичних прописа, она, као ни њени циљеви, нису имали трајни карактер, нити су планирани на дуже стазе, а одликовао их је недостатак теоријске утемељености.²²

Норме законодавне делатности за време владавине кнеза Александра Карађорђевића су често биле нејасне и делимично регулисале одређено правно питање. Државни органи су писали Државном савету и кнезу Александру Карађорђевићу молбе за тумачењем нејасних правних аката. Одговор су била „толковања“, израз који је имао врло широко значење. Обухватао је како аутентично тумачење права, тако и решења која су истовремено и тумачење и измена одређеног прописа, акте који су искључиво измене и допуне важећих прописа, па чак и подвођење неког случаја под конкретну правну норму.²³

Основна идеја уставобранитељског режима била је обезбедити свачију личну сигурност и грађанска права. За то су били потребни писани закони и организовано судство. Утицај уставобранитеља на државне послове почео се осећати одмах после Устава 1838, а постао неоспоран тек након избора Александра Карађорђевића за кнеза 1842, кад су водили Србију до 1858. године.

20 Сећања Алексе Симића на књаза Милоша, приредио и предговор написао Радош Љушић, Крагујевац, 1997, 72, 74.

21 С. Пихлер, *Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године*, 150-151.

22 Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш, 1991, 61.

23 У. Станковић, *Државни савети и кнез Александар као шумачи ђарничних одредаба судских усвојстава*, 302-303, 305.

Парничари су ретко приступали поравнању код примирителних, па и код окружних судова. То је доприносило повећању броја парница. Такође, искази парничара ради поткрепљивања њихових захтева, који су улазили у записник саслушања, били су површни. Тек након одбијања захтева парничара, они су износили нове исказе против пресуде, тражећи промену исте од Апелационог суда. Тако је Апелациони суд исте парнице, пошто су после дужег времена дошле на ред, више пута враћао првостепеном суду на исљеђење и нову пресуду.

Од окружних судова парничари су захтевали дужи рок за састављање и изношење незадовољства пресудом пред Апелационим судом, па и продужење тог рока, без жеље да усмено у записник изјаве незадовољство, што је било много брже и јефтиније.

У периоду 1844-1847. године, скоро свака пета парница, решена при окружном суду, долазила је на разматрање пред Апелациони суд, те се стога нагомилавао број парница при Апелацији. Разлог је био то што су парничари, не познајући *Грађански законик* и друге прописе, апелирали и у случају пресуда које су основане или то чинили из личне користи, да би продужењем избегли последице пресуде.

Кривична и пушларна дела морала су се судити пре грађанских парница, као хитнија, што је додатно доприносило томе да су грађанске парнице одлагане на дуже време. Парничари који су били задовољни пресудом су се жалили да дуго чекају на извршење исте и теже им је падало ишчекивање извршења пресуде, него вођење саме парнице. Одуговлачење извршења пресуда се није могло, по Министарству, приписати судовима, јер је спадало у надлежност полицијских власти. Такође, Министарство је истицало нужност за доношењем законика о грађанском судском поступку.²⁷

Од самог почетка периода који се у раду посматра често је исказивано незадовољство функционисањем судова, који су били организовани према одредбама Устава из 1838. године. Као главни узроци спорости суђења најчешће се наводе велики број судских инстанци, писмени поступак, неспособност судија, пушларне масе за које је главну одговорност сносио суд, а не тотор, и недовољно ниже особље за развијену писану делатност. Мада је *Законик о грађанском судском поступку* од 1853. био узрок незадовољства, оно је постојало још раније, четрдесетих година, поводом сувишних судских форми које су успоравале суђење. Пошто су пре поменутог *Законика* прописи о судском поступку били веома ретки, судови су били збуњени, с једне стране, сувишном формом, а с друге, нису знали како да се понашају у појединим случајевима, кад прописа није било. Под сувишним формама подразумевала се писменост поступка, јер раније искази парничара нису

27 *Истио*.

бележени, а једини писани акт био је пресуда. У земљи где је већина била неписмена, поступак је био писмен, председник суда је судије распоређивао у одборе, парничари и сведоци су саслушавани у том одбору, а исказ је записиван. Осталим члановима већа судија из одбора је подносио реферат, а веће је затим доносило пресуду. Парничари су жалили за временом када су странке са доказима долазиле пред суд, усмено излагале своје захтеве, а пресуда је доношена непосредно и усмено, често истог дана.²⁸

Често се истицала незаконитост и неправичност судских одлука, а њихов узрок тражен је у пристрасности судија и личним везама странака са судијом. На Светоандрејској скупштини 1858. отворено се говорило о њиховој подмитљивости.²⁹ Судије су све до друге владе кнеза Милоша били људи одани династији, који су тај положај добили као награду и заслугу. Оданост судија династији видео се у начину пресуђивања, а власт је често директно утицала на судије, које су могле пружити отпор, али често нису биле спремне на то. Увећавала се законодавна делатност, друштво постојало све сложеније, право је било подложно утицају нових идеја, а стари кадар судија је све мање могао да задовољи новонастале потребе. Тешко је било наметнути слабо образованим судијама и особљу судова новине у законодавству, чију суштину понекад нису могли ни да схвате, а тешко су учили и прихватили нове ствари, кад су се већ некако навикли на један начин поступања. У великим суђењима су се највише осећали недостаци старог кадра, а такође било је видно да није постојао довољан број способних судија за попуњавање места у вишим судовима.³⁰

Број парница се временом увећавао, број судова није, а судија је било незнатно више у односу на раније време. Године 1858. било је око 2,3 пута више грађанских парница пред првостепеним судовима него 1853, а пред разматрајућим око 44% више. Проценат нерешених парница 1853. износио је око 26% од укупног броја, а 1858. године око 45%. Број кривичних дела пред првостепеним судовима није се значајније променио 1858. у односу на 1853. годину. Дрastiчно се повећао број кривичних дела пред разматрајућим судовима, скоро два пута. Изгледа да тада постојећи прописи о кривичном судском поступку нису одговарали потребама и стању судства. Осећао се недостатак *Кривичног законика* и *Законика о кривичном судском поступку*, који би омогућили брже и ефикасније суђење. Први је донет 1860, а други 1865. године.³¹

28 С. Јовановић, *Уставообрaнићели и њихова влада*, 32-33; Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичног правне мисли у Србији 19. века*, 34.

29 А. Раденић, *Светоандрејска скупштина*, 26-27, 61, 75, 108, 133, 134-135, 140.

30 Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичног правне мисли у Србији 19. века*, 31-33.

31 Подаци за 1853. узети су из статистике Извештаја Министарства правде Државном савету АС, ДС, Н. 462/1854, ролна 188, а за 1858. према АС, ДС, Н. 1045/1859, ролна 269. Узета је 1853. година када је донет *Законик о грађанском судском поступку*, и 1858. када је почела Светоандрејска скупштина, на којој су изнете жалбе округа против судова.

Велики број парница односио се на непокретности, трговачке тужбе за робу дату на кредит и тужбе за новац дат под каматом. Несређено стање по питању земљишне својине, непостојање евиденције о својини непокретности и писаних исправа о промету непокретностима, били су узрок великог броја парница о својини земљишта. Трговце је нарочито тешко погађала спорост суђења, јер су морали редовно да плаћају робу коју су узели на кредит од трговаца у Аустрији, а дуго су чекали на наплату својих потраживања у земљи. Споро суђење је поскупљивало кредит, повећавало каматну стопу и дало повода корупцији судског особља, да би се пресуда добила што брже.³²

У судском особљу било је неписмених, доста њих је било са основном школом, а правника доста мали број. Према мишљењу појединих министара правде и судија, пупиларне масе су биле један од главних узрока што судови нису стизали да на време заврше грађанске парнице. Пупиларни новац је био у суду и суд га је давао уз камату, а тутор је имао мало слободе рада и за све је морао тражити упутства и одобрење суда. Судије су нарочито морале да пазе на вођење рачуна о пупиларном новцу, јер су до 1852. за њега одговарали председник и сви чланови суда. Суд није могао да врши редовне дужности, заузет приватним пословима малолетника. Током читавог периода уставобранитеља, осећао се недостатак нижег особља судова, који су стално молили његово повећање, на шта се Савет нерадо одазивао, а министри правде стајали на страни судова. Услед недовољног особља, нису могли да се редовно завршавају писани послови суда. Педесетих година схватило се да решење није само у повећавању броја практиканата, већ у разграђавању писане делатности: уводе се протоколисти, регистратори, архивари, експедитори, рачуновође.³³

Такође, истиче се осетљивост суђења парница по тужбама страних држављана, којих је нарочито било у Београду. Водили су их инострани трговци, углавном из Аустрије, и домаћи трговци, од којих су странци имали потраживања. Пуномоћници страних држављана пред судом најчешће су били службеници конзулата, који су захтевали да им се указује посебна пажња и дају посебне олакшице, те остављали надмени утисак. Пошто су страни држављани били под заштитом страних конзулата, рачунали су на повластице, а судови, ради одржања добрих односа са великим силама, нису желели да изазову приговоре страних представника, чак и кад нису били у праву.³⁴

32 Т. Васиљевић, Ђорђе Д. Ценић. *Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 33-34.

33 С. Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, 36-38; О решењу питања персонала у судовима в. АС, МИД-В, ф1 р152/1847; АС, МИД-В, ф2 р209/1847; АС, МИД-В, ф2 р107/1850; АС, МИД-В, ф3 р110/1847; АС, МИД-В, ф1 р239/1850; АС, МИД-В, ф1 р260/1850

34 Т. Васиљевић, Ђорђе Д. Ценић. *Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 35-36; О суђењу аустријским држављанима в. АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1184/1851; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа. Н. 1066/1853; АС,

Године 1844. од 17 председника окружних судова тројица су била неписмена, десеторица су умела да се потпишу, тројица су завршила више од основне школе, само један је био правник. Међу члановима суда 21 је био неписмен, слабо писмених је 14, оних који су завршили више од основне школе било је 15, а само један правник. Године 1851. у особљу виших судова био је један неписмен, десеторица без школе, али писмени, двадесеторица их је било са основном школом. Двојица су завршили гимназију, један богословију, један филозофију. Од председника окружних судова ниједан није био правник, двојица су били неписмени, од чланова судова 14 су били неписмени, 30 су учили основну школу, један гимназију, један богословију, двојица богословију и гимназију, двојица филозофију, један филозофију и богословију, само тројица су били правници. У судској служби 1853. било је 242 лица, 16 неписмених, 76 са основном школом, 69 са гимназијом, 13 са богословијом, 19 са филозофијом и 49 са правима, правници су чинили 20% особља.³⁵ У судској струци 1857. године био је 421 званичник и практикант, основну школу је завршило 121 (28%), гимназију 174 (41%), права 79 (18%), богословију, филозофију и трговачку школу 40 (9%). Једва 100 њих је било способно за вршење дужности, а свака трећа пресуда била је преиначена или укинута.³⁶ Године 1867. од укупно 326 запослених у судству, 148 били су правници, дакле 45,4 %.³⁷ Последњи неписмени судија пензионисан је 1862.

Трошкови свих судова 1845. године износили су 67.682, а канцеларијски приходи 104.098 чаршијских гроша и 17 7/10 пара.³⁸ Првостепеним судовима 1857. године било је намењено 72.481 пореских гроша, од којих је уштеђено само 1047 пор. гроша. Разматрајући судови су потрошили 5474 пор. гроша, а Министарство правде 1000 талира и 39.726 пор. гроша намењених за штампање судских формулара. Судска струка је на канцеларијске трошкове 1857. потрошила 128.630 ½ пор. гроша, што је било 67.532 ½ пор. гроша више него 1856. Укупан издатак на плате свих судских чиновника, укључујући и Министарство правде, 1857. је износио 1.608.859 пор. гроша, 54.807 пор. гроша више него 1856.³⁹ Године 1869. укупни предвиђени издаци на Министарство правде износили су 29.806.80 динара, а потрошено је 29.328.18 дин. За Касациони суд исте године предвиђен је издатак од 122.258.40 динара, а потрошено је 114.274 дин; за Апелациони суд предвиђено је 57.340,

Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (=МУД-II), ф13 р59/1857; АС, Министарство правде (=МП), 18-1856.

35 С. Јовановић, *Устјаводраниијељи и њихова влада*, 21-23.

36 Т. Васиљевић, Ђорђе Д. Ценић. *Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 30; *Србске новине* 76-81, 5/17.07.-17/29.07.1858.

37 Извештај министра правде Рајка Лешјанина Народној скупштини од 25.09/7.10.1867, АС, НС, ф1р6/1867

38 *Србске новине*, 30.07/11.08.1846.

39 *Србске новине*, 12/24.07.1858.

а утрошено 54.309 дин; првостепеним судовима намењено је 545.858.60, а потрошено 530.191.11 динара.⁴⁰ Што се тиче статистика из четрдесетих, педесетих и шездесетих година 19. века, не можемо увек рачунати да су биле поуздане. Наиме, не знамо на основу којих критеријума су израђиване. Такође су проблем мерила оног времена, која нису увек у складу са данашњим. На пример, када се каже да је неко писмен или неписмен, данас постоје стандарди који дефинишу један и други појам. Не знамо какво је знање имао писмен човек по мерилима деветнаестовековних стандарда, тј. какав ниво писмености је морао имати, а то је утицало на његово вршење дужности у правосудју. Наравно, при сачињавању статистика проблем је спрема и знање људи који су на њима радили, као и могућа присутност фалсификовања и „фризирања“ података из неких разлога, који нам нису познати.

Министар Рајко Лешјанин је истакао у свом Извештају Народној скупштини из 1864.⁴¹ да се до 1862. године на прво рочиште чекало по шест месеци и чак годину дана, а у тренутку подношења извештаја овај период чекања је сведен на два до три месеца. Често је одмах по обраћању суду и присуђиван предмет, а рочиште чекало уколико је било потребно да се доставе позиви парничарима и сведоцима. Такође се наводи да је достављање позива одуговлачило рочишта, јер су полицијске власти биле оптерећене великим дужностима. Најчешћи разлог за дуже чекање на судско решење били су нагомилани судски послови. Код неких судова је удвостручено судско особље, радило се у два и три одељења и дневно решавало 15 до 30 парница, па опет се судски послови нису могли растеретити. Узрок нагомиланости парница видео се у расту саобраћаја и трговинских односа, али пре свега у томе што су се људи упуштали у послове без јасних уговора, из чега су касније настајале парнице. Ипак, број парница се почео смањивати, 1861. године он је износио 34106, а 1863. године 29895.

Међу осталим разлозима који су ометали брзо вршење судских послова, министар је истакао потребу за новим законима и степен стручности судија за вршење дужности. Закони су, према министру, били први основ државног живота, а српска држава је била на почетку, са тек двадесетак година развоја законодавства. За проучавање и разумевање закона било је потребно времена и са њиховим издавањем се морало наставити, јер су, развојем државе и друштва, настајали нови односи и потребе, који су захтевали нова законска решења. Што се тиче спремности судија, у време подношења извештаја се у сваком суду могло наћи неколико људи који су завршили правне науке, а било је доста оних који су имали само основну школу или по неколико разреда гимназије.

40 *Прејлед њримања и издавања Главне државне благајне по дуџејима и ван дуџеја од 1869. до 1896. љодине, Београд, 1898, 421-422, 427-428, 434-435, 442-443.*

41 *Извештај министра правде Рајка Лешјанина Народној скупштини од 24.08/5.09.1864, АС, НС, ф1 р12/1864*

Истакнуто је да је до пре неколико година у судовима било неписмених људи и да је последњи од њих пензионисан 1862. године. Држава се старала да се на сва места у правосуђу постављају најбољи и најспособнији, али је њен избор био ограничен на тренутно образовно стање струке у Србији.

Према ставу министра Лешјанина, изнетом у Извештају Народној скупштини од 7. октобра 1867,⁴² новим *Устројством судов* од 1865. одвојени су административни послови од чисто судских, а администрација у судовима боље уређена, па су се послови брже обављали. Уведен је Касациони суд 1865, чији је задатак био да води рачуна да се нижи судови при изрицању правде строго придржавају закона и да поништава пресуде и враћа предмете на ново суђење где је налазио да је суд погрешно. Такође, његова улога је била да пази на случајеве када је суд био крајње несмотрен или је намерно радио на штету неке стране, те да о њима обавештава Министарство правде, да би ово применило законске мере против таквих судија. Министар је у Извештају истакао да је Касациони суд решавао да ли је кривица судије у вршењу дужности таква, да се њему самом могло судити. Наводи да је Судски поступак у грађанским парницама из 1865. много бољи и да је давао више сигурности, претходни је био кратак и непотпун, а парничар имао мало гаранција за своје право пред вишим судом. У новом поступку учињене су многе олакшице за парничаре и постављене гаранције против злоупотреба. Општински судови су судили парнице у вредности до 500 чаршијских гроша, уведен је за неке предмете изборни суд као редовни, у случајевима када суд без мишљења вештака није могао да суди и случајевима када су људи из места, којима је предмет био боље познат, могли боље пресудити него удаљене судије. Такође, битно је, по министру, било озакоњење да се дугови преко 250 пореских гроша нису могли доказивати сведоцима и да признаница коју дужник није својеручно потписао није важила, ако није потврђена од стране власти. Истиче се важност *Законика о кривичном судском постојанству* из 1865, као и значај постојања адвоката и Закона о њима из исте године.

Судска независност према Уставу од 1838. није непосредно прописана, мада је Устав садржавао неке одредбе чији је циљ био да обезбеде судску независност одвајањем судске функције од управне и јачањем стручне способности судије.⁴³ Постојање судске независности није порицано, али је независност била релативна и сасвим неодређена. Када се радило на Пројекту

42 Извештај министра правде Рајка Лешјанина Народној скупштини од 25.09/7.10.1867, АС, НС, ф1р6/1867

43 По чл. 55 Устава „Људи од закона имајући звање судско неће моћи нигде примати службу, ни получити место друкчије, кремје у судовима, биће дужни занимати се искључително у свом усавршавању у части судској“, а по чл. 56 „Никакав чиновник, ни грађански, ни војни, не може, ни само привремено, намештен бити у судовима“, *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, Београд, 1988, 77.

Закон о Касационом суду, покренуто је и питање судске независности. Крајем 1857. Комисија Савета је у Пројекат унела одредбу по којој се судије првостепених и Апелационог суда нису могле позивати на суд због дела почињених на званичној дужности без претходног одобрења Касационог суда. Схватања о потреби за независношћу судства из Пројекта од 1857. ушла су у Закон о устјројсјиву судово од 4. марта 1865. године.⁴⁴ Наиме, Законом о чиновницима грађанској реда из 1861. године⁴⁵ прокламована је судска независност. Заснивала се на томе да судије нису могле добијати налоге приликом изрицања правде, али су министри утицали на судије посредством права да објашњавају законе.⁴⁶ Идеја о гаранцији судске независности ушла је у поменути Закон о устјројсјиву судово из 1865. године. Према чл. 10 у одељку III, Касациони суд је, на захтев министра правде, решавао да ли је у појединачним случајевима, на основу доказа, било основа да се судија због почињеног кривичног дела пошаље пред суд или да само одговара за накнаду штете, која је почињена на службеној дужности.⁴⁷ Изгледа да Министарство правде није имало поверење у судове и да сарадња на релацији Министарство-судови није увек најбоље функционисала. Могуће је да Министарство својим упутствима и тумачењима, који нису имали само саветодавну улогу, већ циљ да промене постојећу и успоставе нову судску праксу, није увек доприносило ефикасности судства. Кривица за неефикасност судства није била само на судовима, већ и на Министарству, које је требало да норме постојећег законодавства пренесе у праксу.

Холм Зундхаусен у својој *Истјорији Србије од 19. до 21. века* наводи да судске статистике у Србији „одражавају динамику једног друштва у безакоњу“.⁴⁸ Мишљења смо да је у питању сувише олако донет закључак. Наиме, српска држава је шездесетих година била млада, а њено законодавство и институције у формирању, са стално присутним променама у функционисању и прилагођавањем нарастајућим новим потребама друштва, које се непрестано развијало. Закони, прописи и институције су постојали, као и став и воља државе да се проблеми у функционисању судства морају решити, комисије су радиле на пројектима нових и преради постојећих законских решења. Можда су постојећи закони у почетку били недовољно јасни, недоречени,

44 М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 146-147; Зайиси Јеврема Грујића I, *Пред Светиоандрејску скупишћину*, 68-71.

45 Извод из Закона о чиновницима грађанској реда од 24.03/5.04.1861. у: Т. Живановић, *Законски извори кривичној права Србије и истјоријски развој његов и њеној кривичној правосуђа од 1804. до 1865*, 370-373.

46 М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 148.

47 Закон о устјројењу судово 20.02/4.03.1865, одељак III, чл. 10, Т. Живановић, *Законски извори кривичној права Србије и истјоријски развој његов и њеној кривичној правосуђа од 1804. до 1865*, 414; М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 147.

48 Х. Зундхаусен, *Истјорија Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008, 178.

недовољно „разрађени“ или неприлагођени тренутном стању ствари у Србији, али су велики напори улагани да се аустријско, пруско, делом француско и друга законодавства са дугом традицијом држава вишевековног трајања, која су служила као узор, прилагоде српским потребама. Српска нововековна држава је тада била стара тек пола века и имала младо друштво са тенденцијом константног развоја. Јасно је да српска законодавна решења четрдесетих година 19. века, нису могла да се примене на стање друштва педесетих и шездесетих. Расписи највећи значај имају четрдесетих и педесетих година, док још нису постојали одговарајући закони, нарочито законици о грађанском и кривичном судском поступку. Тада су се путем расписа попуњавале празнине, тј. непостојање или недостаци постојећих, често врло штурих и уопштених прописа. Пресудни моменти у развоју судства били су доношења законика о грађанском и кривичном судском поступку. Први *Законик о грађанском судском поступку* из 1853. није се показао добрим решењем због писменог поступка и парнице су наставиле да се нагомилавају. Друга два грађанска судска поступка из 1860. и 1865. довели су до постепеног смањења броја парница током шездесетих година, као што су *Законик о кривичном судском поступку* из 1865. и *Распис о доказним средствима у кривичном судском поступку* из 1863.⁴⁹ утицали на смањење броја нерешених кривичних дела. Такође, напорима државе постепено је све више растао број запослених људи са квалификованом стручном спремом, све је више правника, од 1862. нема неписмених судија. Константан је рад државних органа на унапређењу судства, коначно формирана организација и донети законици о судском поступку из 1865. опстали су до краја постојања Србије као самосталне државе, уз сталне измене и допуне појединих чланова. Држава је тражила аутохтона законска решења, а не пуко преношење норми законодавства европских држава са вишевековним трајањем, која се не би могла применити на домаће прилике, већ су биле само узор. За то је било потребно време и, понекад, учење на сопственим грешкама.

Литература

- Васиљевић 1987: Т. Васиљевић, Ђорђе Т. Ценић – *развој кривичног правне мисли у Србији 19. века*, Извори српског права, СКА, Одељење друштвених наука 7, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Вукићевић 1996: М. Вукићевић, „Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године“ у: *Криминалистика у Србији (Ковчежић за историју) 1793-1914*, приредио и обрадио Живојин Л. Алексић, Глосаријум, Београд.

49 Циркулар *Пойечийелсѣва Правосуђа о доказима у кривичном поступку* од 16/28. марта 1863, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 388-399.

- Гавриловић 1972: Д. Гавриловић, „Београдски магистрат у време Првог устанка“, *Годишњак рада Београда*.
- Гавриловић 1973: О. Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815-1865*, САНУ, Посебна издања, књ. 49, Одељење друштвених наука, књ. 72, Извори српског права 3, Београд.
- Гавриловић 1978: М. Гавриловић, *Милош Обреновић I-III*, Слово Љубве, Београд.
- Гавриловић 1991: О. Гавриловић, *Ђуријски окружни суд 1815-1865*, САНУ, Извори српског права 10, Београд.
- Grubač 2004: М. Grubač, *Telesna kazna u Srbiji od Prvog srpskog ustanka (1804) do njenog ukidanja (1873): 130 godina od ukidanja telesne kazne u oslobođenoj Srbiji*, *Službeni glasnik*, Beograd.
- Грујић 1922: *Зайиси Јеврема Грујића I*, *Пред Светиоандрејску скупишину*, 1922, Српска краљевска академија, Београд.
- Грујић 1923: *Зайиси Јеврема Грујића III*, *Друга влада Обреновића и турски райони*, 1923, Српска краљевска академија, Београд.
- Ђурђић, Ранђеловић, Илић 2004: В. Ђурђић, Н. Ранђеловић, Г. Илић, *Српско државно тужилаштво 1804-2004*, Правни факултет, Центар за публикације / Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије, Ниш.
- Живановић 1967: Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Живковић 2006: Ј. Живковић, „Судство као сегмент српске државности 1804-1914“, *Пољаревацки суд од Мајстираја до Првосудејеног суда округа пољаревацког*, Историјски архив, Пољаревац.
- Жутић 2006: Н. Жутић, *160 година владавине права: Врховни суд Србије 1846-2006*, Врховни суд Србије, Београд.
- Жутић 2007: Н. Жутић, *Монографија Окружног суда у Београду: 30 година Билтена*, Београд.
- Зборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажејству Србском I*, 1840, Књигопечатња Књажества Србског, Београд.
- Зборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажејству Србском III*, 1847, Књигопечатња Књажества Србског, Београд.
- Зборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажејству Србском IV*, 1849, Књигопечатња Књажества Србског, Београд.
- Зборник закона и уредба издани у Књажејству Србији XV*, 1863, Државна штампарија, Београд.
- Зборник закона и уредба издани у Књажејству Србији XVIII*, 1865, Државна штампарија, Београд.
- Зундхаусен 2008: Х. Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Слио, Београд.
- Игњатовић 1966: Ј. Игњатовић, *Мемоари: рајсодије из прошлог српског живота*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Историја југословенске адвокатуре I* 1998, Савез адвокатских комора Југославије, Београд.
- Јанковић 1955: Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, Нолит, Београд.

- Janković 1984: D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, Nolit, Beograd.
- Јанковић 2012: И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, Службени гласник/Слио, Београд.
- Јовановић 1933 1: С. Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, Геца Кон, Београд.
- Јовановић 1933 2: С. Јовановић, *Друа влада Милоша и Михаила*, Геца Кон, Београд.
- Јовановић 1934: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, Геца Кон, Београд.
- Јовичић 1988: *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, уредник М. Јовичић, САНУ/Научна књига, Београд.
- Крстић 2005-2006: Н. Крстић, *Дневник; Јавни животи I-II*, приредио Милош Јагодић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Љушић 1986: Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Љушић 1992: Р. Љушић, „*Srpska sloboda*“, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 2, 353-368.
- Љушић 1995: Р. Љушић, *Прво Намесничтво (1839-1840)*, Просвета, Београд.
- Љушић 2001: Р. Љушић, *Историја српске државности II, Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Српска академија наука и уметности, Огранак: Беседа: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа Нови Сад, 2001.
- Љушић 2005: Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Максимовић 1973: С. Максимовић, *Суђења у Пожаревачком мајисрају (1827-1844)*, Одбор за прославу 150-це Окружног суда у Пожаревцу, 1973, Пожаревац.
- Маринковић 1939: *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, средио Драгослав Стражаковић, Српска краљевска академија, Београд.
- Милићевић 1896: М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило у успоменама некадашњеј свој секретара из последњих девет година кнежева живота*, Државна штампарија, Београд.
- Милићевић 1952: М. Ђ. Милићевић, *Успомене (1831-1855)*, Просвета, Београд.
- Мирковић 2008: З. С. Мирковић, *Карађорђево законик (кривично, породично и државно право уставничке Србије)*, Правни факултет Универзитета, Београд.
- Мирковић 2013: З. Мирковић, *Смртна казна и казна трчања кроз шибе у Србији 1804-1860. (ришуали појудења и јавној мучења)*, Правни факултет Универзитета, Београд.
- Николић 1991: Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Градина, Ниш.
- Никчевић 1971: Т. Никчевић, *Посианак и покушај прераде Грађанској законика Кнежевине Србије*, Споменик САНУ СХХ, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Новаковић 1988: С. Новаковић, *Уставно ишћање и закони Карађорђевог времена*, Панпублик, Београд.
- Павловић 1996: М. Павловић, «О правној свести код Срба», *Архив за правне и друштвене науке* 1-3, 445-454.
- Павловић 2005: М. Павловић, *Српска правна историја*, Н. Павловић, Крагујевац.
- Павловић 2008: М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, Правни факултет/Погледи, Крагујевац.

- Папазоглу 1954: Д. Папазоглу, *Кривично право и правосудје у Србији (1804-1813)*, Публицистичко-издавачки завод „Југославија“, Београд.
- Петрић 1959 1: В. Петрић, „Кривична дела против живота и тела у судској пракси Србије кнеза Милоша“, *Анали Правној факултету* I, 76-94.
- Петрић 1959 2: В. Петрић, „Кривична дела против породице, брака и полног морала у Србији за време кнеза Милоша“, *Анали Правној факултету* 3-4, 316-334.
- Петрић 1965: В. Петрић, „Кривична дела против похаре и утаје за време прве владе кнеза Милоша“, *Анали Правној факултету* 3-4, 298-312.
- Петрић 1966 1: В. Петрић, „Кривична дела против власти и кривична дела злоупотребе дужности у Србији 1815-1839. године“, *Историјски гласник* 4, 77-91.
- Petrić 1966 2: V. Petrić, „Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine“, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 1, 81-94.
- Петровић 1856: Ђ. Петровић, *Речник закона, уредаба и уредбени пројиса и пр. и пр. издани у Књажевству Србије од 1827. до 1854*, Правителствена књигопечатња, Београд.
- Петровић 1901: М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 I*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд.
- Пихлер 1974 1: С. Пихлер, „Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године“, *Анали Правној факултету* 1-2, 147-169.
- Пихлер 1974 2: С. Пихлер, „Основне карактеристике кривичних санкција у Србији 19. века до кодификације из 1860. године“, *Пенологија* 1, 47-61.
- Поповић 2003: Р. Ј. Поповић, „Исповест Стефана Стефановића Тенке“, *Мешовићи ираћа* 21, 21-40.
- Поповић 2005: Р. Ј. Поповић, „Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године“, *Мешовићи ираћа* 24, 75-162.
- Поповић 2010: *Пројокол и рејисар Шабачкој мајисираји од 1808. до 1812. године*, прир. Радомир Ј. Поповић, Историјски институт, Београд.
- Прејлед примања и издавања Главне државне блајајне по буџетима и ван буџетима од 1869. до 1896. године*, 1898, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд.
- Раденић 1964: А. Раденић, *Светиоандрејска скупиштина*, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука, Нова серија 15, Српска академија наука, Београд.
- Ранковић 2009: *Ваљевски окружни суд 1809-2009*, прир. З. Ранковић, Колубара, Ваљево.
- Симић 1997: *Сећања Алексе Симића на књаза Милоша*, приредио и предговор написао Радош Љушић, „Каленић“ / Дечје новине, Крагујевац / Горњи Милановац. *Србске новине*, године 1846, 1858
- Станковић 2010: У. Станковић, „Државни савет и кнез Александар као тумачи парничних одредаба судских устројстава“, *Анали Правној факултету у Београду* 2, 302-314.
- Станковић 2011 1: У. Станковић, „Аутентична тумачења Закона о повраћају земаља (1839)“, *Зборник Правној факултету у Новом Саду* 1, 521-534.
- Станковић 2011 2: У. Станковић, „Неколико напомена о нацрту кривичног законика Василија Лазаревића (1839)“, *Зборник Правној факултету у Новом Саду* 2, 459-472.

- Станковић 2012: У. Станковић, „Први покушаји кодификације грађанског поступка у Србији (1829-1844)“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2, 489-508.
- Станковић 2013 1: У. Станковић, „Нацрт законика о грађанском судском поступку Јована Хацића (1845)“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2, 495-513.
- Станковић 2013 2: У. Станковић, „Рад Комисије за унапређење грађанског поступка од 1845. Године“, у: *Зборник радова Хармонизација грађанског права у региону*, Источно Сарајево, 145-163.
- Стојанчевић 1975: В. Стојанчевић, „Урежђење суда за Шабац и Шабачку нахију, од 12. јануара 1811. године“, *Зборник Историјског музеја Србије* 11-12, 61-64.
- Христић 2006: Н. Христић, *Мемоари 1840-1862*, Просвета, Београд.
- Šarkiћ, Popović, Nikolić 1997: S. Šarkić, D. M. Popović, D. Nikolić, *Istorija srpskog pravosuđa (XII-XX vek)*, Knj. 1, Ministarstvo pravde Republike Srbije, Beograd.

Miroslav M. POPOVIĆ

JUDICIARY IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA 1838-1869. PROBLEMS AND RESEARCH RESULTS

Summary

The Constitution of 1838 anticipated the Court of Appeal, as a court of the second degree, which was situated in the capital. It strictly inspected and judged lawsuits that passed through lower courts. In that way, three kinds of courts were established: communal, district first-degree courts and the Court of Appeal in the state capital. Until the Constitution of 1838, judicial authority had not been independent and it interloped with the police. Authority of cassation was in the hands of the prince.

The Supreme Court was founded in 1846 and, as the court of the third, final degree, considered lawsuits that had already been judged by the first and second degree court. The Court of Cassation was established in 1858. It was abolished in 1860, and the Court of Appeal became the only higher court.

The final organization of Serbian 19th century judiciary system was established in 1865. It was a three-level system, with district courts of the first degree, the Court of Appeal as the second and the Court of Cassation as the third-degree court.

The basics for the reconstruction of Serbian criminal and civil judicial proceedings represent the Constitution of 1838, organizations of district courts, Court of Appeal, Supreme court and Court of Cassation, and various circulars of the Ministry of Justice, especially the one from 1842, considering evidence in the course of judicial proceedings. Additional rules from 1845 prescribed oral judicial proceedings and anticipated new codes, which were brought in 1853, for the regulation of civil, and in 1865 for the regulation of criminal judiciary proceedings. New codes of civil judicial proceedings were brought in 1860 and 1865. The picture of the judicial proceedings before these codes can be taken on the basics of numerous regulations and circulars that were often brought from case to case, without long-lasting politics and theoretical fundament.

Key words: judiciary, courts, judicial proceedings, Principality of Serbia.

УДК 94(497.11-89)"1899"
323.1(=18)(497.11-89)"1889"

Весна С. ЗАРКОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ЗБОР АРБАНАСА У ПЕЋИ 1899. ГОДИНЕ И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ**

Айсиракт: Избегавање извршавања обавеза преузетих на Берлинском конгресу, нарочито у погледу побољшања положаја хришћана, довело је Османско царство до отворених побуна Јермена и Грка. Уследио је рат између Турске и Грчке и притисак великих сила да се он оконча, али и да Porta изврши преузете обавезе. Акција великих сила је довела до покрета Арбанаса, који своје незадовољство због исхода рата испољавају зулумима над Србима у Старој Србији. Бројни појединачни покрети Арбанаса довели су до хомогенизације и скупа у Пећи почетком 1899. године. Скуп је настављао традицију Призренске лиге, чије су последице биле појачани зулуми, прогони и исељавање Срба из Старе Србије, као и сукоб са турском војском.

Кључне речи: Османско царство, велике силе, Срби, Арбанаси, Стара Србија.

Крај XIX века није наговештавао ништа добро за Србе у Старој Србији и Османском царству. Од слома Призренске лиге прошло је петнаест година релативног мира. У том периоду није било већих војних акција, али су сукоби мањег интензитета били свакодневни. Било је то време дипломатске активности српске владе иза које је стајао Стојан Новаковић. Он је уочио да највећи проблеми Срба у Старој Србији долазе од стране Арбанаса, па се залагао да проблем реши зближавањем Србије и Османског царства, а не сталним сукобљавањем. Та идеја је донела извесне резултате, од којих је највиднији потписивање конзуларне конвенције и отварање српских конзулата у Солуну, Скопљу, Битољу и Приштини. Да се положај српског народа неће променити набоље видело се убрзо, после убиства српског конзула у Приштини, Луке Маринковића 1890. године.¹

* Научни сарадник, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 *Историја српског народа VI-1*, Београд, 1983, 277.

Турска је избегавала извршавање одредаба Берлинског конгреса, на које се обавезала. Такву њену политику су увиделе европске земље, потписнице уговора које су преко својих дипломатија у првој половини деведесетих година XIX века појачале притисак на Турску да испуни обећања, нарочито у погледу побољшања положаја хришћана. Турска је користила неслагање које је постојало међу великим силама и методом одлагања настојала да избегне преузете обавезе. Тежак положај хришћана довео је до побуна Јермена и Грка, што је умањило несугласице међу великим силама и створило услове за заједничку акцију.

Устанак Грка на Криту и грчко-турски рат довели су до зближавања ставова великих сила, али и до хомогенизације у Османском царству. Као што су се након Берлинског конгреса Арбанаси побунили против препуштања појединих територија балканским хришћанским државама, тако су и након грчко-турског рата, осећајући фрустрираност због исхода и улоге у њему, решили да преузму заштиту граница Османског царства. Нарочито су били активни на територији Косовског вилајета, вршећи зулуме над локалним српским становништвом, али и упадајући и на територију Србије. Српска дипломатија је бројним представкама и писмима Порти и владама великих сила настојала да спречи зулуме Арбанаса. Преписку насталу тим поводом, сакупљену у књигу (плава књига), требало је предати представницима великих сила и другим учесницима Прве конференције о миру, која се 1899. године одржавала у Хагу.² И као што су се за време Берлинског конгреса сакупили у Призрену, с циљем да изврше притисак на учеснике, тако су се Арбанаси и 1899. године окупили у Пећи. Ова два града симболизују и утицаје појединих великих сила на њих. За организовање скупа у Призрену оптужена је од стране Аустроугарске Енглеска, чији је конзул током одржавања конгреса боравио у том месту, док је иза скупа у Пећи стајала Двојна монархија, која је у овој вароши имала најјаче упориште у Старој Србији.

Зулуми Арбанаса и настојање Србије да их сузбије и да на том плану ангажује велике силе обележиле су 1898. годину, нарочито другу половину. Они су достигли велике размере, што је, уз инсистирање Србије, покренуло Порту да пошаље комисију која би утврдила стање на терену. Рад комисије, као ни много пута раније, није дао никакве резултате. Међутим, сама појава комисије и неке њене изјаве, узнемирили су Арбанасе, који су у њој видели могућност за губитак неких права. Нарочито их је узнемиравало то што је инсистирање на комисији долазило од стране Србије и Русије, у којима су видели своје главне непријатеље.

2 *The Hague Conventions and Declarations of 1899 and 1907*, edited by James Brown Scott, Oxford University Press, New York, 1915.

Почетком 1899. године Арбанаси су, у страху да их султан не напусти и преда територију на којој живе некој хришћанској држави, решили да не предају оружје. Ову ситуацију међу Арбанасима намеравао је да искористи тајни Македонски комитет. Увиђајући да не могу сами да изађу на крај с Турцима, Македонски комитет је предлагао договор са Арбанасима у циљу интернационализације Македонског питања. На овакву идеју комитет је дошао пратећи Критско питање, које су Грци решили у своју корист, захваљујући уплитању страних сила. Зато је било планирано да Арбанаси убију султана и побуне се, а да им се касније у побуну придруже присталице комитета. Послата је порука бугарским делатницима да, у случају устанка Арбанаса, и они подигну народ против Турака.³ Међутим, Арбанаси су имали другачије планове, који нису предвиђали борбу против султана. Њихово незадовољство је било усмерено против хришћана и великих сила које су приморавале султана на увођење реформи. Како би се одбранили од тога, стално су се договарали о даљим поступцима, завађени мирили, везивали бесу, писали разне молбе у Цариград и слали изасланства у Скопље. Овакво њихово понашање указивало је на узнемиреност и да се нешто спрема, па су почели да круже гласови о организовању скупа сличном оном у Призрену. Говорило се да ће се на скупу, који је требало организовати у Пећи, донети одлуке које ће имати пресудан значај за даље држање према султану и суседним државама.⁴ Варош Пећ је изабрана зато што су арбанашки главари из ње полако узимали примат међу Арбанасима. Најистакнутија фигура међу њима је био Мула Зека. Догађања у Пећи су с великим интересовањем пратили представници српске државе. Рашки цариник је извештавао министарство иностраних дела у Београду да ће збору у Пећи присуствовати око 300 изасланика из Старе Србије и Новопазарског санџака. По његовим речима, из Новог Пазара су у Пећ отишли Аћиф бег, председник општине, мудериз новопазарски и Шемси ага Муџиновић, а из Сјенице Мујага Ђатовић са тројицом сјеничких Турака.

Међу муслиманским становништвом се на покрет у Пећи гледало различито. Простији турски сталеж је сматрао да ће овај збор утицати на унутрашње уређење и да ће стати на пут онима који ремете ред у земљи и изазивају стране силе да интервенишу. За разлику од њих, чиновници и образовани официри су нерадо гледали на овај покрет, истовремено упозоравајући султана да би могао да изгуби ове територије и доживи исту судбину као са Критом.⁵

3 *Руски документи за Македонија и Македонско прашање (1859–1918)*, избор, редакција и коментари др А. Трајановски, Скопје, 2004, док. 52, 143–144.

4 Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (=АС, МИД ПО), 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. III, № 1, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 11. јануар 1899.

5 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. III, III Бр. 10, цариник рашки Ј. Ј. Студић – министру иностраних дела у Београду, Рашка 14. јануар 1899.

Скуп у Пећи, називан још Пећка лига, био је од 14. до 18. јануара (26–30. по новом календару), с тим што су Арбанаси са стране пристизали и раније, али је седница почела 15/27. јануара 1899. године. Иако се цео рад држао у тајности, турске власти су из Косовског, Битољског и Скадарског вилајета послале две чете војника у Пећ.⁶ Седнице су одржаване у Хамам цамији.⁷ На званичном делу скупа је било присутно око 500 изасланика из већих градова Косовског, Битољског и Скадарског вилајета. Изостали су само представници из Скадра и Дебра који су путем телеграма пружили подршку раду скупа. У Пећ је пристигао и капетан Куртеш ефендија, који је био најзаслужнији за предају и одлазак Мула Зеке 1893. године у Цариград. Скупу нису присуствовали Феровићи из Гусиња и Риза бег из Ђаковице, који је важио за аустроугарског агента. Ситуацију у Пећи с посебном пажњом су пратили фратри који су, узнемирени, обилазили велики број људи, настојећи да сазнају шта се дешавало на скупу и даље планове. Збор у Пећи је требало да обнови Призренску лигу и имао је два циља: супротстављање распарчавању територија насељених Арбанасима од стране суседних земаља и да се избори за посебан статус Арбанаса. Док је први циљ јасно дефинисан и прихваћен од свих, други је требало да регулише статус Арбанаса, али није наишао на јединство, тако да је једини резултат лиге било антихришћанско расположење. За председника збора је био изабран Хаџи Мула Зека.⁸

Узнемиреност се осећала и међу Арбанасима широм Старе Србије. Нису знали шта их очекује и чему могу да се надају у будућности. Куражнији међу њима су их храбрили, рачунајући на супротстављеност великих сила и балканских држава. Стање у којем су се налазили Арбанаси најбоље је одсликано речима једног њиховог виђенијег сународника: „Као што Русија очекује да доврши своју сибирску железницу па да се ухвати у коштац с Енглеском, тако и ми морамо пошто-пото гледати да у миру дочекамо тај сукоб. Онда ће нам положај бити лакши. Ако би нас напала Аустрија, уз нас ће стати Србија, Црна Гора и Бугарска; нападне ли нас која од ових, нама ће бити лако изаћи на крај, јер се никад не могу сложити и увек ће једна бити на нашој страни“. Поред ове, кружиле су и друге приче о плану који су имали ако би дошло до рата. По једној од тих прича планирано је да, у случају рата, Арбанаси из Дебра, Приштинског и Новопазарског санџака крену против Србије; народ Пећког, Пљеваљског и Скадарског санџака против Црне Горе, а они из Епира против Грчке. Њима би у помоћ дошло 100 батаљона регуларне војске са доста оружја и муниције, а остала војска би

6 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. III, 15. јануар 1899.

7 Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд, 2009, 54; Sh. Rahimi, *Vilajeti i Kosovës, Prishtinë*, 1969, 94.

8 П. Бартл, *Албанци. Од средњега века до данас*, Београд, 2004, 110

ишла на Бугарску. Неповерење је било велико и према Енглеској и Русији, Немачку су сматрали пријатељем, а Аустрију мрзели.⁹ На скупу је сачињен план о војном ангажовању, у случају да дође до рата. Информацију о томе је имао и британски посланик у Београду, Вилијам Гошен.¹⁰

Арбанаси су стрепели од догађаја који су могли уследити и међу њима су се јасно издвојиле три струје: туркофилска, аутономистичка и аустрофилска, која је била најслабија. Није се знало ко стоји иза организације скупа у Пећи и да ли је иницијатива за његово организовање дошла из Цариграда, као што су многи сумњали. Иако је било оних који су то негирани, ситуација је упућивала на другачије мишљење. Оно је произишало из чињенице да се јасно уочавала немарност турских власти да спречи организовање скупа. Уместо да у зачетку сузбију покрет, власти су послале низаме да чувају џамију где су се одржавала саветовања. Уочено је да су турске власти у Митровици и Призрену покушавале да приволе поједине утицајне арбанашке главаре да ударе своје печате на празну хартију, након чега би, вероватно, сами дописали жељени текст којим би даље манипулисали. Конзул Србије у Приштини је, желећи да буде обавештен о ситуацији у Пећи, послао једног познатог Арбанаса из Дренице и Ису Бољетинца из Соколице да присуствују скупу и да га о његовим одлукама обавесте.¹¹

На скупу у Пећи, где су присуствовали изасланици свих виђенијих фирмова из 11 вароши Старе Србије, одлучено је:

1) да раја живи добро (мисли се на хришћане – В. З.) и да због нереда пате само Арбанаси који се међусобно убијају због крвне освете;

2) да се стане на пут нередима и у том циљу вежу бесе до Ђурђевдана да се неће међусобно светити и убијати, а зулумчаре сами кажњавати;

3) да у случају напада, било с које стране, буду сложни у циљу одбране своје земље;

4) да султану, кога сматрају за свог сизерена, стављају на располагање 15–20.000 оружаних момака за одбрану од комита, а у случају рата 20.000 војника;

5) заузврат су захтевали да им се не одузима оружје, већ достави још више муниције. Одговорност за то је прихватио, у својству председника, Мула Зека који је обећао, у случају потребе, достављање оружја у року од три дана на станицама у Феризовићу, Приштини, Вучитрну и Митровици.

9 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. III, Пов. № 4, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 17. јануар 1899.

10 *Британски документи за историју на Македонија (1886-1900)*, том V, редакција др Д. Ђорђевић, избор и превод З. Божиновска, Скопје, 2005, док 223, 645.

11 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. III, Пов. № 4, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 17. јануар 1899.

На скупу је било одлучено и да имају своје војне старешине које ће командовати њиховим одредима. Том приликом су изабрали Зејнул бега Махмутбеговића за команданта. Одлучено је и да, у случају рата, Срби не остају код својих кућа, него да и они пођу у борбу. На скупу у Пећи Арбанаси су се противили слању било каквих комисија и увођењу реформи и захтевали ширу унутрашњу самоуправу у којој би се управљало по њиховим обичајима и предањима.¹²

Иако се у почетку није знало да ли је иницијатива за одржавање скупштине у Пећи потекла из Цариграда, Стојан Новаковић је био сасвим сигуран у такво мишљење. Његова сигурност је била поткрепљена присуством два делегата из Јилдиза. Праве информације о догађајима у Пећи није имао ни руски посланик у Цариграду Зиновјев, који је располагао само извештајем руског конзула из Скопља, Машкова, из кога се видело да покретом, по наређењу из Јилдиза, руководи министар морине Хасан паша, познат по изазивању министарске кризе због Риза бега и арбанашких ствари. Иако су представници Русије у Османском царству били заинтересовани за догађаје у Пећи, били су често обманути од турске стране. И сам Тахсин беј је уверавао Максимова да се скуп неће одржати и да његове тежње нису уперене против хришћана, већ напротив, по његовим речима, биле су у циљу одржавања мира! Стојан Новаковић је на основу тога дошао до закључка да је иза одржавања скупа у Пећи заиста стајао сам султан са циљем сузбијања српских жалби против арбанашких зулума и хришћанских тежњи.¹³ Турски маневар је био очигледан: султан је захтевао од Арбанаса да се разоружају, како би странцима показао намеру за успостављање мира; истовремено је Арбанасе позивао да склапају бесу и да се организују против реформи иза којих су стајали странци. Султан је на тај начин хтео да покаже странцима намеру да испоштује њихове захтеве, али и отпор становништва услед којег је био немоћан.¹⁴

Према неким другим сазнањима, проистеклим из деловања аустроугарских конзула из Скопља и Призрена, изгледа да је и ова држава тајно радила око скупа. Аустријанци су настојали да искористе слабе контакте и сукобе који су постојали између Срба и Арбанаса за остваривање својих циљева. Велику наду су полагали у тзв. Пећку лигу. Аустроугарски конзули из Призрена и Скопља су током припрема за одржавање овог скупа извештавали своју владу да „настоје обеснажити реформну акцију и супроставити Албанце

12 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. III, Пов. № 111, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 29. јануар 1899.

13 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. III, II, № 80, посланик С. Новаковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Цариград 22. јануар 1899; Б. Перуничкић, *Писма српских конзула из Приштинине 1890-1900*, Београд, 1988, 335-336.

14 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету*, 55.

Бугарској, Србији и Црној Гори“.¹⁵ Ситуација која је уследила показала је да су конзули Аустроугарске успели у својим намерама. Чињеница да је Хаџи Мула Зека, који је важио за најзначајнијег аустријског човека у Косовском вилајету, био на челу тзв. Пећке лиге потврђује ово мишљење.

Лоша ситуација из Пећи и несигурност за хришћане пренела се и у друге делове Старе Србије. Наиме, крајем јануара 1899. године, за време рамазана, у Митровици је убијен Глигорије Костић од стране Исије Фератагића, који се није зауставио само на овом убиству, већ је путем гласоноша успео да окупи у Митровици око 3.000 Арбанаса. Сматрало се да су главни узрочници ових догађаја у Митровици Мехмед ага Ђамиловић, председник општине, Исија Фератагић и Иса Бољетинац.¹⁶ Након погибије Глигорија Костића и касније арбанашке побуне, која је узнемирила цео Косовски вилајет, у Митровицу је дошао валија са 4 батаљона пешадије, полубатеријом артиљерије, полуескадроном коњице и преко 150 заптија. И, уместо да кажњава виновнике догађаја, он је ступио у преговоре са њима. Позвао је све виђеније арбанашке вође из Ђаковице, Пећи, Новог Пазара, Сјенице и Вучитрна, док је из Приштине са собом повео чувене зулумћаре Сулејман пашу и муфтију. Митровички кајмакам, који је, колико-толико покушавао да обузда окупљене Арбанасе, уместо да буде награђен за оно што чини, био је смењен и на његово место је постављен један Арбанас из Митровице. Валија се, након неког времена, ослањајући се на бесу Али Драге и Исе Бољетинца и сматрајући да се стање поправило, повукао са војском назад у Скопље.¹⁷

Иначе, Митровица је до ових догађаја била угледна варош којој се предвиђала лепа будућност, али је у њој почетком 1899. године завладала анархија и овај „Париз на Косову“, како су је некада називали, постао је несигуран за живот српског становништва.¹⁸ Ситуација је толико била лоша у Митровици да је конзул Србије у Приштини Светислав Симић извештавао владу у Београду да „нигде се два Србина не могу видети“¹⁹.

Претпоставља се да је ионако лошој ситуацији у Митровици допринео сам валија, као и карактеристичан однос турских власти и Арбанаса у овим крајевима. Иако је валија дошао у Митровицу са војском и по наређењу из Јилдиза, није смео да оде у саму варош и на лицу места предузме истрагу

15 Ђорђе Микић, „Албанско питање и албанско-српске везе у XIX веку (до 1912)“, *Марксистичка мисао*, бр. 3, Београд, 1985, 149.

16 Бранко Перуничкић, *Писма српских конзула из Приштинине*, 337-339

17 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. III, без броја, С. Симић – министру иностраних дела, Приштина 31. јануар 1899.

18 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. № 57, конзул С. Симић – С. Новаковићу, посланику у Цариграду, Приштина 3. март 1899.

19 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. № 28, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 5. фебруар 1899.

и казни кривце, него је са станице отишао у касарну, где су му на позив дошле вође Арбанаса. Иако је хуђумат био изрешетан мецима окупљених Арбанаса и један царски поданик погинуо на зверски начин, валија је султану послао депешу да је цела узбуна настала услед нетачних гласова о маскираним хришћанима. Он је султана обавештавао и о ставовима арбанашких вођа који су изјављивали да не желе сукобе са царском војском, већ да пружи помоћ Митровчанима, заклињући се цару на верност. Валија је због оваквог рада награђен највећим одликовањем, а поред њега је и приштински муфтија био одликован.²⁰

Конзули Русије и Аустроугарске који су се налазили у Скопљу, посматрајући ситуацију у Старој Србији су дошли на идеју да Милосав Куртовић, конзул Србије, организује њихов састанак, након чега би од валије затражили писмено објашњење у вези ситуације у Митровици.²¹ Кораци које је чинио барон Каличе код султана у Цариграду нису у потпуности задовољили Србију која је тражила кажњавање починиоца злочина. По Каличеовој реакцији велике силе нису се у највећој мери ангажовале и нису биле спремне да се у то упуштају. Исто мишљење је имао и руски посланик Зиновјев, док се Енглеска, након промене амбасадора сер Филипа Керија, пасивизирала по питању заштите источних хришћана. За разлику од Србије, која је уложила велику енергију у заштити својих сународника у Старој Србији, Турска се упустила у ново организирање Арбанаса.²²

Овакви поступци турске власти се могу објаснити ширењем разних гласова међу њима, од којих су се издвајали они да ће Аустрија заузети територију све до Солуна, да је Црна Гора пуна руске војске и оружја, да Србија чека прави тренутак за напад.²³ Због ових гласова у Цариград је био позван турски амбасадор из Беча, Махмуд Недим, који је требало да пружи обавештења у вези аустроугарских планова везаних за Новопазарски санџак у случају рата. Недим је Порту и султана уверавао да Аустроугарска није у том тренутку била расположена да се користи својим правима за Новопазарски санџак.²⁴

20 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. № 42, конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 17. фебруар 1899.

21 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, без места, конзул М. Куртовић – у Београд 6. фебруар 1899.

22 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. № 223, посланик С. Новаковић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Цариград 17. фебруар 1899.

23 Архив Србије, Фонд Владана Ђорђевића (=АС, ВЂ), кутија 3, књ. II, св. XII, пог. XII, л. 602; АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. V, Пов. бр. 891, без потписа, 16. март 1899.

24 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. бр. 241, посланик С. Новаковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Цариград 20. фебруар 1899.

Неповерљиве према Аустроугарској, турске власти су одлучиле да се из Митровице у великим количинама разнесе оружје, муниција и друга опрема у два правца: на северозапад за Нови Пазар, Пријепоље, Сјеницу, Бијело Поље и на запад, у Пећ, Ђаковицу и Беране.²⁵ У Нови Пазар је упућено 170 кола са пушкама, а у Пећ 100. На митровичкој станици је остало 20 нерастоварених вагона, од којих се у 8 налазила муниција. У Приштину је послато 38 сандука пушака, али се није знало да ли се у њима налази по 25 или 50 пушака.²⁶

Скуп у Пећи је имао далекосежне последице по српско становништво. Одлуке које су донете на њему са одушевљењем су прихваћене међу Арбанасима, који су њихово читање у важнијим средиштима поздрављали свечаностима и пучњавом. По угледу на Пећ, Љумани су с Призренцима склопили бесу о измирењу крви и хватању зулумћара. Анархија која је завладала, посебно након митровичког догађаја, где је, поред осталих зулумћара, велику улогу одиграо Иса Бољетинац, претила је да се прошири и на Приштину. Иначе, Бољетинац је до тада важио за заштитника Срба и пратила га је прича да нико није погинуо од његове руке.²⁷

Српско становништво је због увећаних зулума било приморано да пише бројне жалбе султану. Најпре су се митровичка и вучитрнска општина и део Ибарског Колашина обратиле жалбама. Исто је намеравало да учини и становништво гњиланске општине и Сиринићке жупе.²⁸ Али, на упућене жалбе Приштинаца, Вучитрнаца, Митровчана, Гњиланаца и Колашинаца нису се кажњавали очигледни злочинци и није се реаговало на начин који су очекивали Срби, већ су Турци покушавали да извргну истину наређењем мутесарифу да обезбеди потписе против. Мутесариф је имао задатак да одговори актом на којем би се налазили потписи представника сеоских општина, нарочито оних у којима су Срби били бројни. Осим уценама и приморавањем, представници власти су се служили и преварама. Турски чиновници су са заптијама почели да обилазе села Гуштерицу, Сушицу, Грачаницу и Лапље Село, читајући сељацима неки акт, написан у облику наредбе о новом начину и распореду купљења десетка и осталих

25 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. V, Пов. № 74, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 24. март 1899.

26 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. V, Пов. № 84, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 29. март 1899.

27 АС, ВЂ, кутија 3, књ. II, св. XII, пог. XII, л. 601; АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. № 49, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 26. фебруар 1899; Б. Перуничич, *Писма српских конзула из Пришћине*, 366-367.

28 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. IV, Пов. № 35, конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 19. фебруар 1899; Б. Перуничич, *Писма српских конзула из Пришћине*, 354-358.

дажбина, тражећи потписе. Сељаке је било лако преварити, јер нико међу њима није знао турски језик, па самим тим ни садржину на папиру, а непотписивање би значило противљење турским властима.²⁹ Као и много пута до тада, и у овом случају је до изражаја дошло лукавство и подлост турских власти. Овако скупљени потписи служили су турским властима, нарочито у комуникацији са представницима великих сила, да обезвреде српске жалбе и прикажу их као лажи, смишљене да дестабилизују државу. Упоредо са овом акцијом турских власти, Арбанаси су дешавања из Пећи пренели и у друге делове Косовског вилајета. Одржавали су скупове и склапали бесу са жељом да прикажу како су у могућности да одржавају ред и мир. Тако је 7. марта 1899. године одржан скуп главара из Призренског санџака, којем је претходно сличан скуп арбанашких вођа из Приштинског санџака код Муратовог турбета. Веза султана са збивањима у Косовском вилајету потврђена је одликовањем косовског валије Хафиз паше, због држања у митровичким догађајима.³⁰

Иако су Срби полагали велике наде у жалбе упућене султану, оне им нису донеле већу сигурност. Зулуми су настављени и даље и још жешће. Један међу њима се збио 8/20. априла 1899. године када су Арбанаси запалили село Вериће у пећкој нахији. У селу је било дванаест српских кућа и две куле Арбанаса, Сејди Саке и Фетаха Верића. Они су се међусобно завадили, па је Сејди Сака ранио чувеног лопова Фетаха. Ради освете, браћа рањеног су запалила кућу Сакиног чифчије Јована и пушкама смртно ранили једну српкињу која је дојила дете. У насталом пожару су захваћене и остале куће и том приликом је изгорело десет. Осим људи, изгорело је све: овце, коњи, говеда, кокоши, везани пси и друго. Иако су Фетаховићи побили велики број Срба, власт није ништа предузимала, што је представљало добар показатељ да се и међусобне арбанашке свађе и крвне освете преламају преко Срба.³¹

Стање у Старој Србији те 1899. године најбоље илуструје податак да је из тих крајева у Србију пребегло 116 породица са око 500 душа који су се настанили код Куршумлије.³² Српска влада је истовремено имала податке да је у последњих двадесет година из Косовског вилајета у Србију

29 АС, ВЂ, кутија 3, књ. II, св. XII, пог. XII, л. 601-602; АС, МИД ПО, 1899, ролна 209, И/15, фасц. VI, дос. VI, Пов. № 58, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 8. март 1899.

30 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету*, 56.

31 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. VI, Пов. № 106, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 13. април 1899; Б. Перуничкић, *Писма српских конзула из Приштинине*, 400-401.

32 АС, ВЂ, кутија 3, књ. II, св. XII, пог. XII, л. 602; АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. VI, Пов. № 449, посланик С. Новаковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Цариград 5. април 1899.

пребегао велики број људи.³³ Забринут због овакве ситуације, српски посланик у Цариграду Стојан Новаковић је захтевао од владе из Београда да му се пошаљу подаци о зулумима на основу којих би затражио од Порте заштиту за угрожено становништво.³⁴ Истовремено је инсистирао да се о догађајима у Старој Србији упозна штампа, како српска, тако и страна. Руковођен Новаковићевим захтевом, српски министар иностраних дела је послао допис посланству Србије у Паризу у којем каже да би било добро да, након објављивања већег чланка о арбанашким зулумима у српским новинама, то у целини пренесе неки париски лист.³⁵ Исте инструкције су упућене и посланику Србије у Петрограду Сави Грујићу, без обзира на чињеницу што су раније о зулумима Арбанаса писале *Петроградске вједомости*.³⁶

Писање штампе и саопштења из Београда о ситуацији у Косовском вилајету су изазвали узнемирење на Порти. Зато је свим дописницима страних листова у Цариграду упућен препис демантија поводом извештаја из Београда о бежању Срба из турске државе.³⁷ Таксин беј је, у разговору са Саманџијом, активније и учесталије писање о арбанашком питању по српским новинама окарактерисао као непријатељско држање београдске штампе према Османском царству.³⁸

О српским жалбама и ситуацији на самом терену био је извештаван и аустроугарски посланик у Цариграду, барон Каличе, од стране свог конзула из Призрена. У једном од извештаја конзул му је писао да је призренски мутесариф добио распис од Порте у којем се наводи интересовање аустроугарског посланства у Цариграду за српске жалбе и саветује да се обрати пажња на односе између Срба и Арбанаса, као и на поводе који су претходили жалбама упућеним српским конзулима. Каличе је још истакао и посету једног повереника који се распитивао да ли у случају заплета ситуације Арбанаси могу да рачунају на подршку Аустроугарске. На овакво питање

33 *Прейиска о арбанаским насиљима у Сјарој Србији 1898-1899*, Београд, 1899, док. 23, 136.

34 АС, ВЂ, кутија 3, књ. II, св. XII, пог. XII, л. 602; АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. VI, Пов. № 449, посланик С. Новаковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Цариград 5. април 1899.

35 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. V, Пов. бр. 1172, министар [иностранних дела] – Посланству у Паризу, Београд 5. април 1899.

36 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. V, Пов. бр. 1572, министар [иностранних дела] – С. Грујићу, посланику у Петрограду, Београд 5. април 1899.

37 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. V, ПП№ 430, посланик С. Новаковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Цариград 31. март 1899; Исто, фасц. I, дос. VI, Пов. № 476, посланик С. Новаковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Цариград 9. април 1899.

38 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, фасц. I, дос. VI, ПП№ 511, посланик С. Новаковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Цариград 17. април 1899.

добрио је одговор „...да Арбанаси при своме садашњем хришћанима толико непријатељског и уопште анархичном понашању немају никаквих симпатија код великих сила и да по томе од Аустрије ништа очекивати не могу јер њихову садашњу политику Аустрија потпомагати не може.“³⁹

Албанска историографија даје прилично шаренолику слику о збору Арбанаса у Пећи, истичући Хаџи Мула Зеку као борца за реформе, прогрес и независност, а следбенике Риза бега као реакционарне феудалне елементе. Између њих је постојала и трећа група коју албанска историографија назива аутономистичком.⁴⁰ Из оваквог писања јасно је да се радило о једном прилично неформулисаном покрету који је изражавао интересе различитих арбанашких друштвених слојева, што је султан искористио за даље покрете. Приказујући се као владар решен да уведе ред и мир, фебруара 1899. године је издао наредбу валијама европских вилајета да се старају о спровођењу закона, обезбеђењу личне и имовинске сигурности свих поданика. Захтевао је од валија да кажњавају чиновнике који су лоше радили. На овај начин је желео да сузбије сваку даљу причу о реформама, што је, истовремено, значило очување постојећег стања.⁴¹ Султан је хтео да избегне увођење реформи о којима се говорило у јесен 1898. године, а поводом завршетка Критског питања. Како се у међувремену ситуација само погоршала, руска и аустроугарска влада су у фебруару 1899. године у Цариграду предузеле одређене кораке, тражећи заштиту хришћана у Старој Србији и Македонији. Руски амбасадор Зиновјев је обавестио султана да је Русија предузела одређене кораке код балканских држава у циљу очувања мира и да се нада да ће слично учинити и Турска, односно да ће престати да изазива огорченост хришћана, нарочито у северном делу Косовског вилајета.⁴² Интервенције Русије у корист Срба још више су заоштравале односе на релацији Србија–Турска и Срби–Арбанаси, што није смињивало затегнуту ситуацију.

Необјављени извори

Архив Србије

Министарство иностраних дела, Политичко одељење 1899.

Фонд Владана Ђорђевића.

39 АС, МИД ППО, 1899, ролна 202, А/21, фасц. I, дос. VII, II бр. 694, посланик С. Новаковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Цариград 17. мај 1899.

40 N. Malcolm, *Kosovo. A short history*, Papermac, London 1998, 233; Уп. Sh. Rahimi, *Vilajeti i Kosovës*, 94-97.

41 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету*, 55.

42 М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд, 1998, 227.

Објављени извори

- Британски документи за историјата на Македонија (1886-1900), том V, редакција др Д. Ђорѓијев, избор и превод З. Божиновска, Скопје 2005.
- Руски документи за Македонија и Македонско прашање (1859–1918), избор, редакција и коментари др А. Трајановски, Скопје 2004.
- Б. Перуничкић, *Писма српских конзула из Приштина 1890-1900*, Београд 1985.
- Прейска о арбанаским насиљима у Сјарој Србији 1898-1899*, Београд 1899.
- The Hague Conventions and Declarations of 1899 and 1907*, edited by James Brown Scott, Oxford University Press, New York 1915.

Литература

- Бартл 2004: П. Бартл, *Албанци. Од средњеј века до данас*, Слио, Београд.
- Војводић 1998: М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Историја српског народа VI-1*, 1983, Српска књижевна задруга, Београд.
- Јагодић 2009: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд.
- Malcolm 1998: N. Malcolm, *Kosovo. A short history*, Papermac, London.
- Микић 1985: Ђ. Микић, *Албанско питање и албанско-српске везе у XIX веку (до 1912)*, Марксистичка мисао, бр. 3, Београд.
- Rahimi 1969: Sh. Rahimi, *Vilajeti i Kosovës: Prishtinë*.

Vesna S. ZARKOVIĆ

THE ASSEMBLY OF THE ALBANIANS IN PEĆ 1899 AND ITS CONSEQUENCES

Summary

The avoidance of Porta and sultan to fulfil their duties taken at Berlin's Congress, especially in the way of the improvement of Christians position led to the rebellion of Armenians and Cretans including the war with Greece. The pressure of great powers additionally disturbed the Albanians, already being embittered due to the outcome of the war. Their participation in Greek-Turkish war enabled them to keep the arms and use it against, following their opinion, culprits for the condition in which Osman Empire was being found in. It came about the increase of oppression, which Serbian diplomacy tried to settle by intensive activity. On the other hand, it occurred the process of homogenization of the Albanian people. That process was under the influence of Austro-Hungarian propaganda, to which Serbs from Old Serbia had been a main obstacle for its plans acquisition. After separate movements, it came about the assembly in Peć at the beginning of 1899. This town had been designated as gathering place since Mula Zeka lived and had a great stronghold in it – a main exponent of Austro-Hungarian politics in Kosovo villayet. The decisions of the assembly went on the politics of Prizren's League, but did not have the same strength. And as the Prizren's League ended by the conflict between the Albanians and regular Turkish army, in the same manner this one was finished, but with minor military conflicts

Key words: Osman Empire, great powers, Serbs, Albanians, Old Serbia.

УДК 336.711(497.11)"1922/1940"(093.2)

Иван М. БЕЦИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ВУЧИТРНСКА КРЕДИТНА БАНКА**

Ајсџиракџи: Хронични недостатак капитала потребног за развој привреде после Великог рата створио је услове да у Краљевини СХС буде основан велики број новчаних завода. Ове банке најчешће су биле локалног карактера и са невеликим капиталом. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, приказано пословање једне од таквих банака, преко којег су видљиви сви услови у којима су локални новчани заводи функционисали и карактеристике банкарског система у међуратној Југославији. Могуће је уочити: развојни пут, период врхунца у раду, међуљудске односе унутар банке и елементе који су у највећој мери утицали да њен рад буде пасивизиран избијањем банкарске кризе у Краљевини Југославији и доношењем мораторијума на отплату земљорадничких дугова.

Кључне речи: Вучитрнска кредитна банка, Банка „Стара Србија“, дивиденда, економска криза.

Вучитрн је варош смештена у северном, суженом делу Косовске котлине, десетак километара јужно од Косовске Митровице. Као градско насеље помиње се тек у познијем периоду српске средњовековне државе и сматра се да су Бранковићи у њему имали двор од 1405. до 1426. године. После пада српске средњовековне државе под османску власт, Вучитрн је под влашћу Турака био непрекидно од 1455. до 1912. године.¹

И под Турцима Вучитрн је остао значајан град, који је у XVI веку имао велико тржиште, а у XVII веку постао је седиште истоименог санџака. Тада је имао око 2.000 кућа, али како је значај места опао у XVIII веку, смањило се

* Научни сарадник, besic89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Мајеријална и духовна култура Косова и Метихије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 „Vučitrn“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb, 1971, 548.

број кућа и становника, тако да се свео на седиште казе. Почетком XIX века Вучитрн је имао свега 400 кућа, углавном муслиманских. После изградње вардарско-косовске железнице 1873. године, варошица је добила станицу и почела се опорављати, али ни у приближном обиму као раније. Остала је место албанске анархије, а примат у крају преузела је Косовска Митровица, дотадашње село, у којој се завршавала железничка комуникација. После ослобођења и уласка у састав Краљевине Србије 1913. године, варош је имала 5.749 становника.²

Привредна и демографска деградација Вучитрна, посебно услед исељавања српског живља, утицали су да у њему нису никле новчане установе какве су биле карактеристичне за она места у којима је био значајнији број српског живља. У првој деценији XX века, под плаштом црквених фондова, а са циљем да се од економског пропадања заштити српски грађански слој основане су финансијске установе у Призрену, Пећи, Урошевцу и Приштини.³ Са ослобођењем 1913. године ови фондови прерасли су у новчане заводе, уређене према Закону о акционарским друштвима Краљевине Србије.

У послератном Вучитрну постојали су само најнужнији занати и водила се слаба трговина, која би оживела само пазарним даном. Доласком колониста почео се будити нови живот и развијати нова култура. Према попису из 1921. године у Вучитрну је живело 4.667 становника, међу којима су најбројнији били Турци (1.881), док је Срба било 1.263, а Албанаца 1.112.⁴

Стање у Краљевини СХС непосредно после рата није дозвољавало да се брзо изврши обнова пословања. Новчани заводи, као установе које би финансирале развој привреде, нису били у могућности да одмах отпочну са радом. Томе су допринели хаос у монетарном питању и колање пет различитих валута и велике спекулације са вредношћу валуте, што се посебно одразило на могућност пословања новчаних завода са малим капиталима, као што су били јужносрбијански. У земљи је на снази било мораторно стање, тако да су недостајали закони за ликвидацију тог стања. Привремени закон донет је 24. априла 1920. године, Уредба о становима 29. маја,

2 Станоје Станојевић, „Вучитрн“, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, св. 4, Загреб, 1925, 445.

3 О оснивању новчаних фондова на простору Косова и Метохије видети више у: Мил. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931, 9–14; Иван М. Беџић, „Приватни новчани заводи у Урошевцу“, *Башићина*, св. 33, Приштина–Лепосавић, 2012, 147 и И. М. Беџић, „Пећка трговачко-индустријска банка“, *Башићина*, св. 36, Приштина–Лепосавић, 2014, 202.

4 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год*, Сарајево, 1932, 94.

а Закон о правној ликвидацији стања створеног ратом тек 21. јуна 1920. године.⁵ Тек после доношења последњег закона могло се приступити реорганизацији завода и оснивању нових. Зато су већ постојећи новчани заводи пословање у 1919. години свели на сређивање унутрашњих прилика, а тек понеки обављали мање послове. Највећим делом банке су се бавиле трговином за сопствени рачун.

Новостворена Краљевина СХС носила је у себи низ противуречности и покрајинских особености. У банкарском систему државе подручје Србије имало је скромну улогу. У 1919. години од целокупног капацитета новчаних завода отпадало је на Хрватску и Славонију 60,43%, Словенију 20,72%, Србију 5,84%, Војводину 5,05%, Босну и Херцеговину 4,58% и Црну Гору 0,85%.⁶ Са сређивањем ситуације у земљи новчани заводи почели су нагло да се развијају, а посебно су томе допринели недостатак новца потребног за изградњу и инфлаторне прилике које су омогућавале велику и брзу зараду. Услови су диктирали инвестициону политику банака, тако да се велики број њих упуштао у финансирање, оснивање и преузимање индустријских и трговачких предузећа. Овакво пословање готово свих банака намеће закључак да није била извршена подела новчаних завода на пословне банке и на чисто банкарске установе, али и одговор банака на помањкање новца, нарочито у 1922. години.

Због изражене коњунктуре која је владала после рата и проширеног тржишта у новој држави владала је права експанзија у оснивању предузећа. Интензивно оснивање предузећа знак је привредног полета, али проблем који се јавио у Краљевини СХС био је такав да је та експанзија превазилазила средства којима су финансијски кругови у земљи располагали. Само током 1922. године основано је око 3.500 предузећа, од којих су њих 122 до краја исте године пала под стечај.⁷ Ова година била је изузетно плодна по оснивање банака у Старој Србији. Основано је дванаест нових завода са основним капиталом од 12,5 милиона динара, а осетно повећање капитала извршило је шест завода, тако да су сопствена средства повећана за 20,3 милиона динара, не рачунајући притом и повећање резервних фондова, који су у овој години износили преко пола милиона динара.⁸

У таквим приликама група Срба, Турака и Албанаца из Вучитрна упутила је молбу за оснивање новчане установе Министарству трговине и индустрије. Основни мотив у молби била је жеља да се уставнови Вучитрнска кредитна банка „која ће користити овом месту и пружити прилику

5 М. Р. Гавриловић, *нав. дело.*, 21.

6 И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918 – 1941*, Београд, 2012, 459.

7 *Удружење банака–Београд*, Београд, 1923, 24.

8 М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933, 155.

сиромашном грађанству да избегне зеленаше“.⁹ Инспектор Министарства трговине и индустрије, чије је мишљење било од значаја за добијање дозволе за рад, сматрао је да „и поред постојеће, такорећи, маније за оснивање банака, што би већ једном требало ограничити“ оснивање Вучитрнске кредитне банке требало би одобрити, „пошто је она са сразмерно великим капиталом за тамошње прилике, како би помогла развоју трговине на богатом Косову“.¹⁰

Као оснивачи су наведени: Милан Топаловић, трговац; Абит Шабан, трговац; Јосиф Ђамиловић, трговац; Сима Калић, кројач; Сазда Парлић, трговац; Мустафа Шабан, трговац; Алекса Ђамиловић, трговац; Стојан Топаловић, трговац; Осман Ајдари, трговац; Милосав Прљичевић, трговац; Јусуф Ибраимовић, трговац; Јефта Клинић, опанчар; Милорад Влајић, трговац; Сава Данчетовић, трговац; Сима Фртунић, трговац; Илија Влајић, опанчар; Илија Дробњаковић; Драг. Парлић, трговац; Спира Дробњаковић, трговац; Живко Јанковић, кројач; Мухарем Усеинових; Никола Ђуковић, земљорадник.¹¹

Приметан је доминантан број трговаца међу оснивачима, што је била карактеристика највећег броја новчаних завода у Краљевини СХС. Заједнички интерес свих трговаца из једног места или ближе околине био је да имају могућност да дођу до повољног кредита и не задужују се код зеленаша. Зато су локални новчани заводи, поготово у малим местима, служили првенствено као извор кредита својим акционарима, па тек потом другим грађанима. Привредне карактеристике краја условиле су да се највећи број вучитрнских трговаца бавио трговином житом, попут Милана Топаловића, Јосифа Ђамиловића, Алексе Ђамиловића, Саве Дончетовића и Симе Фртунића.¹²

Оснивачка главница у висини од милион динара била је једнака висини главница локалних новчаних завода на простору источног дела Краљевине СХС. Једино по чему се овај новчани завод разликовао било је то да је за уплату капитала било предвиђено 1.000 акција у вредности од по

9 Архив Југославије, фонд министарства трговине и индустрије, фонд 65, ф. 1464, ај. 2448, (у даљем тексту АЈ, 65–1464–2448), Молба оснивача Вучитрнске кредитне банке Министарству трговине и индустрије од 1. маја 1922.

10 АЈ, 65–1464–2448, Извештај инспектора Министарства трговине и индустрије од 10. маја 1922.

11 АЈ, 65–1464–2448, Молба оснивача Вучитрнске кредитне банке Министарству трговине и индустрије од 1. маја 1922.

12 *Правила Вучитрнске кредитне банке*, Скопље, 1922, 15–16. Сви наведени трговци припадали су познатим породицама у Вучитрну, чији су поједини чланови били познати у источном делу Краљевине. Примера ради, Димитрије Мита Фртунић био је познати професор у Скопљу, песник и књижевник. (Непотписано, *Димитрије Фртунић*, Политика, Београд, 10.460, 10. јул 1937, 11).

1.000 динара. Код свих локалних банака номинална вредност акција крета-ла се од 100 до 500 динара, тако да је предвиђена вредност била изузетно велика. Она говори о томе да су акционари желели да акције поседује не-велики број акционара и да су сматрали да располажу са довољно капита-ла како би извршили уплату у предвиђено време. Планирали су да уплату акција у вредности од 10% капитала изврше одмах, док би остатак био уп-лаћен у року од 90 дана. При томе, свака акција носила би право на један глас на збору акционара.¹³ Искуство којим је располагало Министарство трговине и индустрије учинило је да буду извршене извесне корекције у банчиним правилима. Вредност акције смањена је на 500 динара, тако да је њихов број предвиђен на 2.000 уместо 1.000. Кориговано је и време за уплату капитала у потпуности, тако да је предвиђено да износи годину дана. Са друге стране, у складу са тада важећим Законом о акционарским друштвима, напоменуто је да сваке три акције доносе право на један глас на збору акционара, с тим да је акционар могао појединачно да оствари право на највише 10 гласова.¹⁴

Делокруг рада Вучитрнске кредитне банке био је:

- да прима новац на штедњу по уложним књижицама и текућим ра-чунима;
- да даје зајмове на менице, хартије од вредности, робу, драгоцености, непокретности и друге сигурне залогe;
- да посредује, учествује, кредитира и оснива: трговачка, индустријска и грађевинска предузећа;
- да отвара текуће рачуне трговинским фирмама и обавља за свој ра-чун и за рачун трећих лица све врсте банкарских, трговачких, увозничко-из-возничких и агентурских послова.¹⁵

Управни одбор бројао је пет чланова који су као гаранцију полагали де-сет акција, док су Надзорни одбор чинила три члана. Први Управни одбор чинили су: Лазар Орловић, Мустафа Шабан, Сазда Парлић, Спира Дробња-ковић и Јосиф Ђамиловић. Чланови Надзорног одбора били су: Милан То-паловић, Драган Парлић, Арса Ђамиловић.¹⁶ Осим председника Управног одбора Лазара Орловића, који је био учитељ, осам преосталих чланова упра-ве били су трговци. Предвиђено је да се редовни збор акционара сазива до краја априла за претходну годину, док би његову пуноважност омогућило присуство акционара који су заступали акције у вредности најмање четврти-не капитала. Да би Банка престала са радом или променила циљеве било је

13 АЈ, 65–1464–2448, Правила Вучитрнске кредитне банке.

14 АЈ, 65–1464–2448, Одобрење министра трговине и индустрије од 10. маја 1922.

15 АЈ, 65–1464–2448, Правила Вучитрнске кредитне банке.

16 АЈ, 65–1464–2448, Извештај комесара са првог збора акционара Вучитрнске кредитне банке од 29. маја 1922.

неопходно присуство акционара који су заступали најмање половину капитала и располагали са три четвртине гласова.

Годишња добит распоређена је на тај начин што би 15% припадало резервном фонду, 6% износила је тантијема чланова Управног одбора, 3% члановима Надзорног одбора, 2% пословном директору, 3% чиновницима банке, 1% добити поклонило би се хуманитарним друштвима у Вучитрну док је остатак од 70% остављен акционарима на располагање. У Правилима није предвиђена подела дивиденде изнад 10%, тако да, уколико би пословни резултати донели већу зараду, Управни одбор могао је предложити да се део изнад 10% одвоји за образовање фонда за непредвиђене штете. Камате штедишама обрачунаване су два пута годишње, 30. јуна и 31. децембра.¹⁷

Према плану акционара, уписане су све акције, а одмах је уплаћено 100.000 динара, тако да је банка отпочела са радом 24. септембра 1922. године.¹⁸ У националном погледу, међу акционарима Вучитрнске кредитне банке доминирали су Срби. Од 132 присутна акционара на Претходном збору 111 су били Срби, а највише појединачно уписаних акција имао је Илија Дробњаковић (50).¹⁹ Иако је у 1922. години Банка кратко радила, управа је била презадовољна резултатима, будући да је остварен обрт од 1.175.970,50 динара, из кога су покривени трошкови оснивања установе и чак остварена добит од 5.868 динара.²⁰

Услови на банкарском тржишту Краљевине СХС променили су се већ у првој години у којој је Вучитрнска кредитна банка пословала у целости. Почетком 1923. године избила је криза кредита коју је изазвало повлачење великих сума новца које су извршиле иностране банке, а које су биле пласиране под релативно повољним условима ради финансирања престојећег извоза. Инвестициона политика југословенских банака појачала је кризу кредита на тај начин што инвестирање није било у складу са прираштајем новчаних средстава, па су многе банкротирале. Претерано инвестирање у објекте и предузећа било је руковођено жељом за што већом зарадом, јер је она доносила већу дивиденду, већу тантијему и већу вредност акција. Није се водило рачуна о флукуацији курса валуте, промени цена, ситуацији на новчаном тржишту, кредитним изворима и ликвидности активе.²¹

17 АЈ, 65–1464–2448, Правила Вучитрнске кредитне банке.

18 *Compass, Jugoslawien*, Wien, 1931, 424.

19 АЈ, 65–1464–2448, Списак присутних акционара Вучитрнске кредитне банке на Претходном збору акционара од 29. септембра 1922.

20 АЈ, 65–1464–2448, Извештај Управног одбора Вучитрнске кредитне банке од 29. априла 1923.

21 Душан Узелац, *Инвестициона политика кредитних институција*, Београд, 1928, 46.

Планове за пословање у 1923. години Вучитрнска кредитна банка базирала је на дотадашњим економским приликама и склоности акционара ка трговачко-рентијерским пословима. На збору који је одржан у основној школи званој „Руждија“, Управни одбор био је овлашћен да за банчин рачун купи млин. Међутим, како Банка није располагала са довољно средстава, та одлука је одложена. Банчина главница у потпуности је уплаћена крајем маја 1923. године. По питању некретнина, Кредитна банка купила је у Косовској Митровици пет дућана и хотел „Солун“. Ова инвестиција износила је 86.125 динара, а некретнине су осигуране код осигуравајућег друштва „Србија“ на 120.000 динара. Банка је откупила сено у вредности од 59.354 динара, рачунајући на зараду током зимских месеци.²² Управа је престала са даљим улагањима да се Банка не би задуживала и да би могла да излази у сусрет клијентима по кредитима.

Управа Банке била је свесна да је са 1923. годином завршен период инфлације и изражене привредне коњунктуре, па да су се, стога, послови јако проредили. У немогућности да изађе у сусрет свим заинтересованим за кредите, одобравали су их само акционарима и заслужној клијентели. Услови који су владали на новчаном тржишту утицали су да 1923. године буде основан невелики број новчаних завода, али је у центру Старе Србије квантитет надомештен оснивањем једног централног завода за све банке са овог подручја. Идеја за оснивање таквог завода потекла је од Призренске и Пећке банке, а у припреме око покретања поступка прикључиле су се Приштинска, Урошевачка и Тетовска банка, као и одређени број виђенијих грађана Скопља. Тетовска банка убрзо је изашла из преговора, али су се прикључили представници Вучитрнске кредитне, Гњиланске привредне и Јужно-српске банке из Косовске Митровице.²³ На овај начин створен је концерн банака искључиво са простора Косова и Метохије, што су поједини аналитичари видели као „наставак оне исполинске борбе, коју је привредни свет на Косову и у Старој Србији водио за своју самосталност“.²⁴

Оснивачи Банке „Стара Србија“ руководили су се тиме да је развој привреде и трговине условљен многим тешкоћама, које су утолико веће уколико је терен неприступачнији. За отклањање небројених тешкоћа била је неопходна економска организација која се најјаче огледала у удруживању капитала и стварању повољних услова за новчану комуникацију, што је највише олакшавало промет и развитак у трговини. Новчани завод добио је име Банка „Стара Србија“ јер је био намењен просперитету тог

22 АЈ, 65–1464–2448, Извештај Управног одбора Вучитрнске кредитне банке од 2. марта 1924.

23 АЈ, 65–1404–2388, Уверење Пећког суда од 14. јуна 1922.

24 М. Р. Гавриловић, *Развијак банкарства и привреде у Јужној Србији*, 24.

историјског краја који би се у будућности могао упоредити са најразвијенијим деловима државе. У Скопљу би се успоставила што чвршћа међусобна веза која би омогућила успешно вођење трговине својим суграђанима, олакшала међусобну новчану циркулацију, везала тим средствима трговину овог краја са трговином осталих крајева државе и олакшала промет са њима, омогућила везу са иностранством итд. Амбиције акционара биле су да се створи банка која ће доминирати целим тим крајем за све послове и сва питања у вези са трговином и привредом и створе услови за све сигурнији и несметанији економски напредак.

Као оснивачи Банке наведени су: за Пећку банку Живко Ст. Рајевић и Никола Момировић, за Призренску банку Хаџи Љуба Патрногић и Стеван Дрваревић, за Урошевачку банку Марко Синадиновић, за Приштинску банку Андра Стојановић, за Вучитрнску кредитну банку Милан Топаловић и Сазда Парлић, за Јужно-српску банку Добра Миленовић, а за трговачки слој Скопља Хаџи Васиљ Поповић, Хаџи Драгољуб Патрногић, Трифун Чукић и Михаило Патрногић.²⁵ Присуство породице Патрногић и као представника Призренске банке и као истакнутих скопских трговаца није изненађење, јер је ова породица од почетка XX века играла истакнуту улогу у привреди Старе Србије.²⁶

Различита финансијска снага новчаних завода, оснивача Банке „Стара Србија“ уочљива је према броју акција које су уплатили. После прве уплате највише акција имале су Призренска банка (1.210) и Пећка банка (1.153). Урошевачка банка била је власник 120 акција, Приштинска банка 100, Вучитрнска кредитна банка 100, Гњиланска привредна банка 100, а Јужно-српска банка свега 10 акција. Предузећа Патрногић, Манчић и Комп и Браћа Галић поседовали су по 100 акција, а од приватних лица највећи број акција имали су: Стеван Дрваревић 110, Љуба Патрногић 100 и Живко Рајевић 100.²⁷

Током 1923. године Вучитрнска кредитна банка уписала је још 26 акција Банке „Стара Србија“ и тако поседовала њих 126. До средстава за упис акција дошли су на тај начин што су новац изузели од главнице, тако да су располагали са мање средстава за финансирање клијената у свом месту. Иако су планови Банке били у великој мери промењени, ову пословну годину Банка је завршила са чистом добити од 61.879,44

25 АЈ, 65–1404–2388, Извештај оснивача Банке „Стара Србија“ од 28. јануара 1923.

26 И. М. Беџић, „Стварање српских финансијских установа на Косову и Метохији – Призрен“. у: *Културно наслеђе Косова и Метохије, Историјске њековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*. 2, (уредник: Урош Шуваковић), Београд, 2013, 847–861.

27 АЈ, 65–1404–2388, Уверење Пећког суда од 14. јуна 1922. и Списак присутних акционара на збору од 28. јануара 1923.

динара.²⁸ Биланс и рад Управног одбора ипак није задовољио све акционаре, а најкритичнији према управи био је Вељко Парлић, који је на збору акционара изнео мишљење да Управни одбор није довољно водио рачуна о пословању.²⁹

Можда је критика Вељка Парлића била смишљена против актуелног председника Управног одбора и како би на то место био изабран Сазда Парлић. У сваком случају, дошло је до промене председника Управног одбора и ту функцију обављала је личност која је била представник Вучитрнске кредитне банке у Банци „Стара Србија“, што су по правилу били и представници осталих банака у овом концерну.

Од трговачких послова који су били актуелни за новчане заводе у Старој Србији после 1922. године, најисплативији је био закуп монопола за дистрибуцију дувана на овом подручју. Овим послом бавио се низ банака, а од 1924. године и Вучитрнска кредитна банка. Иако је доносио највећу зараду од свих банчиних послова, слаба куповна моћ вучитрнског краја утицала је да Банка није продала сав дуван који је откупила. Банка је од монополског стоваришта купила дуван за 2.663.448,97 динара, а продала за 2.500.271 динар, тако да им је остало дувана за 163.177,97 динара у откупној вредности. Ипак, продати дуван утицао је да Вучитрнска банка у овој години оствари профит од 108.617,15 динара. Осим својих средстава за пословање, Вучитрнска банка користила је кредит од 150.000 динара код Банке „Стара Србија“.³⁰

Приликом прегледа рада Банке, које је августа 1924. године извршио инспекторат Министарства трговине и индустрије, констатоване су чињенице које су биле карактеристичне за већи број банака основаних у малим срединама и са нестручним кадром. Најчешће уочаване неправилности односиле су се на рад благајне. Вођење књига у Вучитрнској кредитној банци није вршено из налога и ликвидационих табака, већ из књиге благајне. Овакав начин рада онемогућавао је књиговодство да врши потребну контролу над благајном. Менице нису уредно вођене и нису на себи имале ни дан издања, ни рок плаћања, а величина меничних износа углавном је била написана графитном оловком, што је могло изазвати махинације на штету клијентата. Банка је камате по меницама наплаћивала 12% на годишњем нивоу, уз 1% месечне провизије, као и близу 1,5% месечне провизије за фонд банчине зграде. Овим је камата достигала чак 40% и била међу највишим у држави.

28 АЈ, 65–1464–2448, Извештај Управног одбора Вучитрнске кредитне банке од 2. марта 1924.

29 АЈ, 65–1464–2448, Записник са другог редовног збора акционара Вучитрнске кредитне банке од 2. марта 1924.

30 АЈ, 65–1464–2448, Записник са трећег редовног збора акционара Вучитрнске кредитне банке од 8. марта 1925.

Са друге стране, фонд за подизање банчине зграде повећаван је наплатом од дужника, иако тако нешто није било предвиђено банчиним правилима. Истовремено, банка је приказивала у званичним књигама мањи добитак и тиме плаћала мањи порез. Попут појединих банка, ни Вучитрнска банка није поступала у складу са чланом 80. Закона о акционарским друштвима, да вредност резервног фонда буде похрањен у хартијама од вредности. На овај начин користила је та средства за кредитирање, тако да резервни фонд, у ствари, није постојао.³¹

Рад Банке у 1925. години остао је у сенци догађаја с краја године. У стоваришту дувана 4. децембра 1925. године избио је пожар. Ватра је уништила зграду и упропастила мануфактурне радње, као и две друге радње са робом и вакуф у зградама. Начињену штету Банци додатно је увећао руководилац стоваришта Љубомир Фртунић. Овај банчин службеник, иначе обућар по струци, злоупотребио је указано поверење и задржао је део банчиног новца. Овакве несреће нису биле неуобичајене у југоисточном делу Краљевине СХС. Недовољна финансијска моћ установа које су се бавиле откупом и продајом дувана онемогућавала их је да изграде савремене и сигурне магацине за лако запаљиви дуван. Сасвим другачији и далеко озбиљнији приступ откупу дувана показивала је Призренска банка, партнер Вучитрнској кредитној банци из концерна „Стара Србија“. Ова установа купила је 1924. године земљиште и изградила два нова, модерна и бетонирана магацина за смештај дувана. Овај потез Призренске банке показао се не само сигурним за вођење посла, већ и веома исплатив, будући да је Монополска управа омогућила велезакупцима дувана да под повољним условима уложе средства у савремене магацине, пошто је осигурање за магацине од лошег материјала било са високом каматном стопом.³²

Страдање магацина и оближњих банчиних некретнина донекле је било ублажено тиме што се пожар десио крајем године, па је највећа количина дувана већ била продата. У овој години Вучитрнска банка купила је дуван за 2.828.606,33 динара, а продала за 2.612.113,60 динара, остваривши добит од 24.048,09, која је због висине, али и пожара уплаћена у резервни фонд.³³

Страдање банчиног магацина и нове пертурбације на новчаном тржишту Краљевине СХС утицале су да се пословна политика Кредитне банке усмери ка чисто банкарским пословима. Од 1925. године кредитна

31 АЈ, 65–1464–2448, Извештај комисије за преглед банака у Јужној Србији од 3. августа 1924.

32 АЈ, 65–1383–2367, Извештај Управног одбора са VI редовног збора акционара Призренске банке од 8. марта 1925. године.

33 АЈ, 65–1464–2448, Извештај Управног одбора Вучитрнске кредитне банке од 4. априла 1926.

моћ новчаних завода порасла је захваљујући приливу неангажованог новца у виду улога на штедњу и текућих рачуна. Дрastiчно повећање улога на штедњу било је последица опште стагнације послова која је изазвала обиље новца, али су високе камате за кредите и даље одржаване. Оне су се током 1925. и 1926. године кретале 18–20%, а тенденција опадања висине камате осетнија је у 1927. години и код већих новчаних завода износила је 14%–18%. У 1928. и 1929. години пласирање новца банке су вршиле и по 12%, али се 14% сматрало нормалном каматом.³⁴

За разлику од претходног периода када банке нису имале довољно средстава да покрију потребе тржишта, од 1925. године појавио се проблем пласмана новца. Промена је настала услед престанка прекомерне потрошње због оскудице из рата, пада цена пољопривредних производа и опадања потрошачке моћи најширих слојева становништва. У 1925. и 1926. години трговина није стагнирала због пада куповне моћи села, већ варошког становништва. Све до краја 1926. потрошачка моћ земљорадника била је релативно задовољавајућа. Проблем у пласирању робе јавио се са падом приноса кукуруза, што је отежало исхрану и спречавало гајење свиња, од чега је народ највише зарађивао. Међутим, како се сељаштво навикло и на велику потрошњу у годинама пољопривредног просперитета, задуживало се за разне потребе. Београдска трговачка комора спровела је истраживање и закључила да су на територији бивше Краљевине Србије током 1927. године 80% потрошача по варошима и варошицама чинили земљорадници.³⁵

Стечено искуство упутило је управу Вучитрнске банке да се ослани само на есконтни посао, што је у 1926. години дало добре резултате. Радиле су са комитентима који су испуњавали обавезе, па чак и пре времена подмиривали дуговања, тако да је Банка могла да улаже новац у посао са новим клијентима. Сигурност пласмана новца најбоље се огледао у томе што Кредитна банка није имала протестоване менице код суда, попут многих других банака. Могућност да подмири потребе клијената Банка је остваривала и захваљујући сталном и сезонском кредиту које је користила од Народне банке.³⁶

Да Кредитна банка остане на чисто есконтном послу утицала је и изузетно лоша летина 1927. године. Услед лоших економских прилика није било могућности за улагања у пољопривреду и њене сродне гране. Слаб род одразио се и на 1928. годину, која је била релативно добра. Пољопривредни

34 Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд, 1929, 60–61.

35 *Истио*, 487.

36 АЈ, 65–1464–2448, Извештај Управног одбора Вучитрнске кредитне банке од 20. фебруара 1927.

приноси били су главни извор прихода у вучитрнском крају, а како су били испод свих нивоа, земљорадници су се задужили у толикој мери, да ни са родом у 1928. години нису били у могућности да изађу из дугова. Проблем презадужености земљорадника и начин њиховог раздужења била су питања која су константно разматрана у политичком врху државе. Гласине да ће ступити на снагу пројектовани закон о раздужењу земљорадника утицале су на то да Кредитна банка од половине 1928. године смањи давање зајмова земљорадницима.

За разлику од других новчаних установа, ова банка давала је дугорочне кредите градској привреди, која се у Вучитрну развила током прве послератне деценије. Занатством, угоститељством, трговином и другим пословима бавио се знатан број становника вароши. Регистроване су две абацијске радње, три берберске, једна бачварска, једна радионица за производњу ћебади, осамнаест гостионица, два хотела, две радње за извоз и увоз робе, једна књижара, једна казанџијска радња, две коларске, једна кожарска, три кројачке, четири лимарске, седам трговина мануфактурном робом, шест месарских радњи, осамнаест трговина мешовитом робом, шест обућарских радњи, пет опанчарских, осам пекарских, три столарске, једна радионица за производњу шећерне робе, једна шпиритуозних пића, три ужарске радње, шест трговина пољопривредним производима, две златарске радње и једна трговина животињним намирницама.³⁷

Међу власницима поменутих радњи налазили су се и чланови Управног одбора Вучитрнске кредитне банке, акционари или њихови рођаци. Сазда Парлић био је власник трговине мануфактурном робом, Милан Парлић гостионице, Димитрије Парлић књижаре, Драгољуб Ј. Ђамиловић гостионице, а Алекса Ђамиловић радње за увоз и извоз робе.³⁸ Тржиште вучитрнских привредника био је првенствено истоимени срез, који се састојао од 9 општина, 92 насеља и 3.983 домова, са 24.883 становника.³⁹

Постигнути пословни успех Банке, управа је желела да искористи на тај начин што би увела место пословног директора, коме би на име рада била исплаћивана тантијема од 2%. После жестоке дискусије на збору акционара, предлог управе је одбијен, са мотивацијом да су Правила прецизна и добра и да их не треба мењати. У 1928. години Вучитрнска кредитна банка подигла је своју зграду, чија је изградња коштала 74.424,50 динара. Подизање веће зграде, „палате“, у Вучитрну сматрало се корисним како за Банку, тако и за место, коме је служила на украс.⁴⁰

37 *Адресар Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца*, Београд, 1928, Београд, 1928, 868–869.

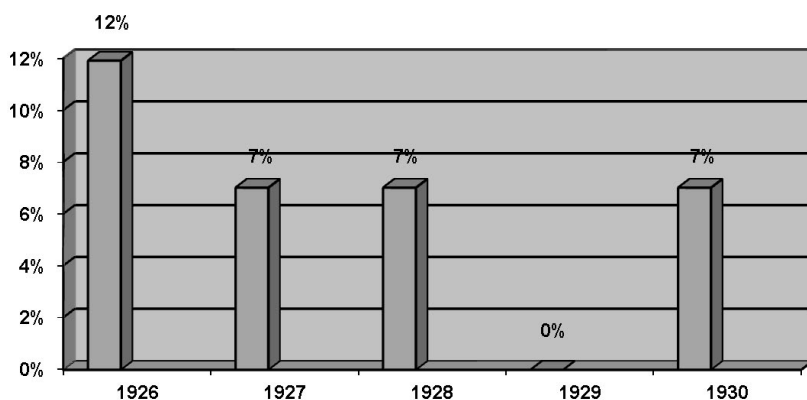
38 *Истио*, 868–869.

39 *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928)*, svezak III, Zagreb, 1929, 463.

40 АЈ, 65–1464–2448, Извештај Управног одбора Вучитрнске кредитне банке од 10. фебруара 1929.

Табела 1. Главне позиције Вучитрнске кредитне банке (у динарима)⁴¹

Година	Главница	Улози на штедњу	Есконт меница	Резервни фонд
1922.	456.475	9.786	452.500	19.327,10
1923.	1.000.000	76.554,06	4.244.610	74.158,92
1924.	1.000.000	65.791,18	5.276.235	107.992,57
1925.	1.000.000	171.171,84	6.195.985	116.609,72
1926.	1.000.000	238.736,09	5.599.575	132.188,02
1927.	1.000.000	386.170,00	7.164.450	160.760,81
1928.	1.000.000	203.148,19	8.316.912	175.760,81
1929.	1.000.000	270.472,00	2.073.100	219.528,00
1930.	1.000.000	391.590,00	1.987.400	237.606,00
1931.	1.000.000	327.560,00	2.027.030	274.468,31

Графикон 1. Дивиденда акционара Вучитрнске кредитне банке⁴²

Крајем треће деценије XX века физиономија Вучитрна се донекле променила. Осим лепших зграда и нових заната, у вароши је 1930. године отпочео са радом модеран млин потпредседника Кредитне банке Алексе Тамилковића, који је могао да преради 10.000 килограма дневно.⁴³ Према административној подели из 1929. године варош се налазила у вучитрнском срезу, округу Звечанском, а Моравској бановини. Број становника се није много увећао, а разлоге тога треба тражити у миграцији Турака, који су се половином двадесетих година у великом броју одселили у Турску. Према попису из 1931. године, Вучитрн је имао 4.760 становника, од којих је православних било 1.336, а муслимана 3.360.⁴⁴

41 АЈ, 65–1464–2448, Рачуни изравнања Вучитрнске кредитне банке од 1922. до 1928 и за 1931; *Compass*, 1931, 424; *Compass, Jugoslawien*, Wien, 1932, 418.

42 *Compass*, 1932, 418.

43 М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, 61.

44 Дефинициони резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год, књ. II, Сарајево, 1932, 76.

Почетак четврте деценије обележили су Велика економска криза, престанак отплате репарација и анuitета ратних дугова, затегнутост у међународним односима, а у Краљевини Југославији почетак банкарске кризе која је паралисала рад највећег броја приватних банака. Банкарска криза отпочела је 23. септембра 1931. године и у наредна два месеца тешко погодила новчане заводе. Банке су трпеле удар са две стране. С једне стране прилив новца је потпуно престао, а са друге стране јавио се осећај неповерења, као последица тешких економских прилика, који је захватио улагаче који су повлачили своје улоге, изазивајући тиме још јачи поремећај сваког пословања. Додатни проблем банкама изазвао је пад курсева државних хартија од вредности, као и других водећих вредносних папира, које су новчани заводи ради ликвидности и покрића резерви били дужни да држе, тако да је и вредност имовине у ефектима била смањена.

У условима опште депресије, дужничке кризе и политичке нестабилности, Народна скупштина донела је Закон о заштити земљорадника, који је ступио на снагу 19. априла 1932. године. Да би заштитила од пропасти најбројнији слој у држави, влада је увела мораторијум на отплату земљорадничких дугова. Новчани заводи давали су земљорадницима кредите за набавку потроштина за рад из краткорочних средстава, тако да нису само дугорочни пласмани у пољопривреду, већ и у земљорадњу, кредитирани углавном уложима на штедњу. Многе банке нису биле у могућности да одговоре захтевима штедиша и исплате њихове улоге, што је створило панику и навалу на шалтере готово свих банака. На простору Србије велики број новчаних завода пласирао је и до 90% вредности улога на штедњу у пољопривреду, па су сви ти кредити постали замрзнути. Како од јесени 1931. године новчани заводи своје залихе у хартијама од вредности нису могли ломбардовати ни код јавно-правних установа, а ни код Народне банке, да би дошли до ликвидних средстава продавали су их буд зашто, што је главни разлог да су обвезнице ратне штете пале са 43% од номинале на испод 20%, чиме су банке претрпеле велику штету и постале неликвидне.⁴⁵

Криза је погодила и Вучитрнску кредитну банку, али не у толикој мери да је била принуђена да потражи заштиту на основу Закона о заштити новчаних завода и њихових веровника. Банка ни у једној години пословања није срљала у давање кредита земљорадницима из свих расположивих средстава. Опрез који је управа показивала био је условљен и чланом 25. банчаних Правила, према којем су чланови Управног одбора били одговорни „друштву лично и целим својим имањем солидарно за штету која би наступила од против законитог или несавесног вршења своје дужности или ако би они прекорачили границе које им одређује закон и друштвена правила“.⁴⁶

45 „Конверзија земљорадничких дугова и наше новчарство“, *Народно блајосијање*, 31, 30. јул 1932, 484.

46 *Правила Вучитрнске кредитне банке*, Приштина, 1931, 7.

Ефекти кризе осетили су се на смањењу улога на штедњу и на томе што је 1930. година била последња у којој је Банка делила дивиденду.

Део акционара није био задовољан радом управе, па је проследио приговор Министарству трговине и индустрије. Инспекторат је извршио преглед рада Банке 8. септембра 1932. године. Том приликом констатовано је да је Банка поседовала следеће рачунске књиге: Дневник, Главну књигу, Књигу инвентара, Књигу улога, Роковник и Књигу меница и текућих рачуна, Књигу разних особа и Књигу привредних рачуна. Протестованих и на протест упућених меница било је у вредности од 271.660 динара. Менице највећим делом нису биле крупне и гласиле су на суме до 5.000 динара. У претходним годинама није било битнијег броја протестованих меница, али су у 1932. години на протест упућене 74 менице, у вредности од 157.230 динара. Ово је била последица кризе, а могуће и лошег тумачења Закона о заштити земљорадника.⁴⁷

Неаграрни зајмови вођени су као привремени рачуни за седам странака. Били су покривени меницама без ознаке рока доспећа, а дати су, према тврдњи управе, као краткорочни кредити сигурним пословним пријатељима Банке. Три зајма, у висини од 125.000 динара, дата су по текућем рачуну, а међу клијентима су се налазили и један члан Управног одбора и један члан Надзорног одбора. Каматна стопа за зајмове износила је 10% за земљораднике, а 18% за остале клијенте.⁴⁸

Највећи поверилац Вучитрнске кредитне банке била је Банка „Стара Србија“, која је имала потраживања од 602.703 динара, са каматном стопом од 14%. Како би дошла до довољне количине средстава Вучитрнска банка имала је менице у реесконту код Народне банке за 471.000 динара, а уживала је и сезонски кредит од 160.000 динара. Банка је код Поштанске штедионице користила кредит од 270.000 динара, са каматном стопом од 7%. Штедни улози код Вучитрнске банке нису били високи. Било их је шездесет шест, од којих само десет изнад 10.000 динара. Банка је на нове улоге давала камату од 6%, док је старим штедишама плаћала камату од 8% и 10%. Није било проблема са исплатом штедних улога, нити су они у већем обиму тражени.⁴⁹

Резервна средства Вучитрнске банке чиниле су хартије од вредности и фонд за повећање главнице од 87.500 динара. Банка је поседовала следеће хартије од вредности: 175 акција Привилеговане аграрне банке, 160 обвезница Ратне штете, 67 акција 7% Инвестиционог зајма и 201 акцију Банке „Стара Србија“. У жељи да смањи режијске трошкове, управа је током 1932. године смањила плате упошљеницима, па је уместо 6.950 динара месечно, имала трошкове од 5.800 динара. Закључак инспектора Министарства

47 АЈ, 65–1464–2448, Извештај о стручном прегледу пословања и биланса Вучитрнске кредитне банке од 15. септембра 1932.

48 АЈ, 65–1464–2448, Исто.

49 АЈ, 65–1464–2448, Исто.

трговине и индустрије био је да је Банка, сразмерно економским приликама, имала здраво стање. Стабилно и углавном уредно пословање одржано је захваљујући добрим кредитним везама и претежно уредним дужницима, тако да до тренутка прегледа није постојећом финансијском кризом доведена у тешкоће које не би могла савладати.⁵⁰

Табела 2. Укупна средства банака у финансијским центрима
(у милионима динара)⁵¹

место	1922.	1926.	1930.	1934.
Загреб	3.691	5.628	6.976	4.447
Београд	1.857	2.343	2.711	2.187
Љубљана	762	1.461	1.668	827
Сарајево	667	1.100	894	384
укупно	6.977	10.532	12.249	7.845

Драстичан пад финансијских средстава са којима су банке располагале у центрима Краљевине Југославије јасно наглашава ситуацију која је постојала и у провинцијским новчаним заводима. Уредбе које је држава издала до почетка 1934. године углавном су имале за циљ заштиту сељака. Од 1934. године држава се трудила да интензивније помогне и новчаним заводима. Ове године број завода под заштитом за одлагање обавеза попео се на 291 акционарски новчани завод и 20 штедионица, што је чинило 49% приватних банака и 40% штедионица.⁵² Интервенције државе спасиле су приватно банкарство од потпуног слома, а територијално посматрано заштитом су спашени у највећој мери, као финансијски центри, Загреб, Љубљана и Сарајево. Београдске приватне банке није спасила ни заштита, јер је драстично опадање улога на штедњу настављено и даље. Банке нису биле у могућности да наплате потраживања и зато што су се земљорадници користили уредбом да у потпуности обуставе исплату банкама. Уз то, новчани заводи су за све мораторне менице морали да обрачунају камату и покажу у билансу као добит да би држава опорезовала и наплатила, без обзира што сељаштво није плаћало дуговања, тако да је опорезивана фиктивна добит да би држава дошла до прихода. Без обзира на настојања државе да приватно банкарство у Југославији ипак опстане у значајнијој мери, оно је доживело страховит удар, од којег се није опоравило ни када је криза почела да јењава. Заштита земљорадника погодила је и трговце и

50 АЈ, 65–1464–2448, Исто.

51 Драгутин В. Гајић, *Карактѳеристике развоја банкарства у Југославији између два светске рата*, Економски факултет, необјављен докторски рад, Београд, 1965, 107.

52 Исто, 114.

занатлије који су пословали са земљорадницима. Њихове обавезе према држави нису ублажене и долазило је до протеста.⁵³

Од 1935. године на месту премијера налазио се Милан Стојадиновић. Његова влада предвидела је еластичнију кредитну политику, како би се олакшао развитак послова и привредних делатности. Зато је влада подстакла Народну банку да са Поштанском штедионицом повољним кредитима омогући реалну санацију и рад новчаним заводима. Стабилизовање политичких и привредних прилика дало је резултате, па је већ у 1936. години висина штедних улога порасла за преко 550 милиона динара, код државних банака за 320 милиона, а код приватних за 231 милион динара.⁵⁴ Број завода који су тражили заштиту се смањивао, али су проблем представљали високи улози на штедњу чија је исплата и даље била блокирана.

Стање у југословенском приватном банкарству није се битније изменило до уласка Краљевине Југославије у други светски рат 1941. године. Банке су углавном вршиле исплату старе штедње и тек четвртина њих пословала је успешно. У ситуацији када је привредна криза била само ублажена, Вучитрнска кредитна банка није могла успешно да обавља своје пословање. Зато је 1940. године дошло до смањивања банчиног основног капитала за 115.000 динара, поништавањем 230 акција. Банчина главница износила је 885.000 динара, а са толиким капиталом Вучитрнска банка није била у стању да оствари озбиљнији профит.⁵⁵

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.

Објављени извори

Адресар Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца, Београд, 1928.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год, књ. II, Сарајево, 1932.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928), svezak III, Zagreb 1929.

Народно блајосиње, Београд, 1932.

53 У Београду су занатлије и трговци чак и затварали радње незадовољни сталним повећањем дажбина и немогућношћу да се наплате потраживања од земљорадника (*Сценотрафске белешке Народне скупштинске Краљевине Југославије*, II Редован сазив за 1933/34, књ. II, Београд, 1934, излагање др Живана Лукића, 52–53).

54 Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad, 1998, 120.

55 AJ, 65–1464–2448, Извештај Управног одбора Вучитрнске кредитне банке од 15. априла 1940.

- Правила Вучийрнске кредитне банке*, Скопље, 1922.
Правила Вучийрнске кредитне банке, Приштина, 1931.
Стенографске белешке Народне скупштинске Краљевине Југославије, II Редован сазив за 1933/34, књ. II, Београд, 1934.
Удружење банака—Београд, Београд, 1923.
Compass, Jugoslawien, Wien, 1931.
Compass, Jugoslawien, Wien, 1932.

Новине

- Политика*, Београд, 1937.

Литература

- Бецић 2012: И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд.
 Бецић 2012: И. М. Бецић, „Приватни новчани заводи у Урошевцу“, *Башићина*, св. 33, Институт за српску културу, Приштина–Лепосавић, 145–162.
 Бецић 2013: И. М. Бецић, „Стварање српских финансијских установа на Косову и Метохији – Призрен“. у: *Културно наслеђе Косова и Метохије, Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*. 2, (уредник: Урош Шуваковић), Београд, 847–861.
 Бецић 2014: И. М. Бецић, „Пећка трговачко-индустријска банка“, *Башићина*, св. 36, Институт за српску културу, Приштина–Лепосавић, 201–221.
 Гавриловић 1931: М. Р. Гавриловић, *Развијак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Крајничанац, Скопље.
 Гавриловић 1933: М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Немања, Скопље.
 Гајић 1965: Д. В. Гајић, *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*, Економски факултет, необјављен докторски рад, Београд.
Enciklopedija Jugoslavije 1971: 8, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.
 Kršev 1998: В. Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Prometej, Novi Sad.
 Поповић, Мишић 1929: Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Геца Кон, Београд.
 Станојевић 1925: С. Станојевић, „Приштинска банка“, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Библиографски завод д.д., Загреб.
 Узелац 1928: Д. Узелац, *Инвестициона политика кредитних установа*, Геца Кон, Београд.

Ivan M. BEČIĆ

THE VUČITRN'S CREDIT BANK

Summary

Due to the strong conjectures which governed after the war, and enlarged market in new state there was an expansion in enterprises foundation. Intensive enterprises foundation was the sign of economic upswing, but the problem being emerged in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians was that such expansion had been exceeding funds which financial circles in the country had been disposed of. The largest number of economic subjects was founded during 1922, and one of them was the Vučitrn's credit bank.

That was a financial institution with all characteristics which had had small cash offices. Basic capital of the Vučitrn's credit bank was one million dinars, and insufficient economic development of the area in which it emerged and operated influenced the Bank had been unable to take into account greater influx of cash based on the bet of savings. The Vučitrn's credit bank had entered the concern of the Bank „Old Serbia“ in 1923, and this institution became the bank's main creditor.

„The golden period“ of the Vučitrn's credit bank operations lasted until 1931. Thanks to high interest rates the bank managed to operate stably, and provide its shareholders with modest, but stable dividends. The outbreak of bank's crisis in the Kingdom of Yugoslavia had catastrophic consequences for the private bank's system. The Vučitrn's credit bank could not be immediately on the attack since its majority of clients were not farmers, but economic depression during the 30s of the 20th century precluded normal operation of banks. Although sources of the last years of the Vučitrn's credit bank work were not preserved, the capital decrease, which had been carried out by the Bank in 1940, speaks clearly they were not successful.

Key words: Vučitrn's credit bank, Bank, Old Serbia, dividend, economic crisis

УДК 94(497.11)"1915"
327(497.11)"1915"
327(4)"1915"

*Бранко И. НАДОВЕЗА**

Институт за новију историју Србије
Београд

СЕПАРАТНИ МИР 1915. НОВИ ПОГЛЕДИ**

Айсиџакиј: Сепаратни мир 1915. године био је врло актуелан, као и безброј других идеја током светског (европског) рата 1914-1918. године. У раду се користе нова документа из немачких архива, из којих се види да је Немачка, као зарађена страна, имала политичку наклоност за сепаратни мир са Србијом у јесен 1915. године.

Кључне речи: Сепаратни мир, 1915. година, светски рат, европски рат, Србија, Централне силе, Антанта, Немачка, Хабзбуршка монархија, Никола Пашић.

О покушају Сепаратног мира у јесен 1915. године, релативно је много писано, али се мање зна о његовој суштини и новим документима. Централне силе, пре свега Немачка, Србији су понудиле у јесен 1915. сепаратни мир, али наравно под условима које Србија није могла прихватити. Пре свега, из принципијелних разлога, због верности силама Антанте, највише Русији. Поставља се питање да ли је нешто могло да се уради из тактичких разлога, да се прође са што мање жртава и да се не доживи такозвана Албанска голгота. Као што је одбијен ултиматум Беча из јула 1914. године, тако је одбијен и понуђени сепаратни мир 1915. године.

„Тешку унутрашњу и спољну ситуацију у коју је запала Србија покушале су да искористе и Централне силе. Оне су Србији посредовањем Грчке нудиле склапање сепаратног мира, обећавајући јој сјеверну Албанију,

* Научни саветник, nadoveza.branko@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта „Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у XX веку“ (ев. бр. 47018) Института за новију историју Србије.

дио Босне и Херцеговине и територијални интегритет. Влада Србије одбила је те понуде и остала вјерна својим савезницима, свјесна да би побједа Централних сила морала значити и потчињавање Србије. Сва та дипломатска борба завршила се почетком септембра 1915 године прилажењем Бугарске Централним силама, које су јој обећале уступање Источне Србије до ријеке Мораве, цијелу Вардарску Мекедонију и 200 милиона франака зајма.^{“1}

Србија је у светски рат 1914. године ушла с одређеним циљевима, а не само због голе егзистенције. Уједињење српства кроз југословенски програм је био основни циљ. У том смислу, захтеви Србије према Антанти током почетка светског рата могу се сажети на неколико ставова:

- „1. право на присаједињење Босне и Херцеговине;
2. широк излаз на Јадранско море;
3. територија која обезбеђује суседство (границу) Србије и Грчке;
4. део Баната и Срема настањен Србима за обезбеђење стратешке одбране Београда;
5. гаранција држава за слободу економског транзита и превоза ратног материјала на свим пругама између Солуна и Србије.“

Антанта је поставила питање бугарских претензија према јужној Србији, у смислу да не приђе Централним силама. И понуда сепаратног мира имала је бугарско питање као битно. Србија и њен лидер Никола Пашић су одбијали такве захтеве Антанте.

„После десет дана, Пашић је званично саопштио обећани одговор посланицима Антанте у Нишу, сваком понаособ. Он гласи: 'Од свих ратујућих држава ниједна не осећа тежину продужавања рата више од Србије, јер је она у рату већ четири године. Зато Србија, после свих поднесених жртава, прва ће с радосћу поздравити мере које ће скратити рат. Али предлог држава Тројног споразума да се ослањају на Србију да утврди услове под којима би Бугарска узела учешће у заједничким војним дејствима против наших непријатеља, такав је да српска краљевска влада и поред најбоље воље не може да задовољи своје пријатеље и савезнике прихватањем предлога, с обзиром на то да је уставна и парламентарна влада. Зато српска влада, којој је то веома тешко јер високо цени помоћ Тројног споразума и жеље да своје дејство саобрази с жељама својих пријатеља и савезника, као и да оправда њихово поверење, принуђена је да изјави да не може дати државама Тројног споразума овлашћење да предлажу и обећавају територије, које су у саставу Српског краљевства'.“²

1 Фуад Слишичевић, *Први свјетски рат и сиварање државе југословенских народа*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1957, 46.

2 Никола Поповић, „Антанта и српско-бугарски односи (1914-1918)“, *Зборник радова Југословенско бугарски односи у XX веку*, том 1, ИСИ, Београд, 1980, 107.

Било је и другачијих погледа на покушај сепаратног мира 1915. године, који су били у апсолутној мањини, или ствар усамљених појединаца. Ту није само реч о противницима династије Карађорђевић, радикала и Николе Пашића, већ је реч о појединцима који су сматрали да је сваки мир, па и сепаратни, бољи него масовно страдање народа. Свакако највећа присталица сепаратног мира 1915. био је српски дипломата Милош Богићевић, потомак војводе Анте Богићевића, рођак династије Обреновић и син Милана Богићевића, српског министра иностраних послова.

Почетком рата Милош Богићевић је био у врховној команди у штабу Драгутина Димитријевића. Непосредно пре тога био је српски посланик (амбасадор) у Берлину и кратко у Каиру. „Крајем јула 1915. самоиницијативно напушта Каиро и покушава да из Цириха, Берлина и Париза сондира терен за сепаратни мир Немачке и Француске. Овде је битно да учинимо пар осврта. Прво, др. Богићевић стиже у Берлин крајем августа 1915 год. када је немачка дипломатија већ у пуној запослености нуђењем мира Србији. Друго, остаје затомљено да ли је др. Богићевић заиста како сам каже деловао на сопствену иницијативу напуштајући Каиро или је имао прећутни благослов званичне Србије, јер његово напуштање службе у Каиру је практично стављање сопствене каријере на коцку и свакако да један зрео човек и дипломата на такав потез се не одлучује без нечијег налога или тврдых гаранција. Треће, др. Богићевић не спомиње нигде у својим књигама своју делатност у Каиру и да ли је евентуално још пре јула 1915. одлазио из Каира и где. Француска тајна полиција која је била саблажњена контактима др. Богићевића са Немцима замерила је србској влади на овоме и др. Богићевић је већ 1915 год. пензионисан, *de facto* избачен из дипломатске службе за шта је 1921. против њега покренута кривична истрага за велеиздају и прелазак на страну непријатеља, али поступак није никада вођен.“³

Милош Богићевић је постао противник Русије. Сматрао је да је признањем Анексије 1908. године и стварањем албанске државе Русија одмогла Србији, да је Петроград „главни извор опасности“. Савезници из Антанте обмањују Србију, нудећи јој излаз на Егејско море и Солун, све у сврху антинемачке и антихабзбуршке политике. „Читава јадранска политика Србије је руско дело са антиаустријском тенденцијом“⁴, тврди Милош Богићевић. Рат је сматрао као „незаслужену трагедију српског народа“, а династију Карађорђевић као најодговорнију за трагедију.

3 Предговор књиге др Милоша Богићевића *Узроци рата*, издање Центра за историјски ревизионизам „Др Лазо М. Костић“, Берлин – Минхен – Београд, 9.

4 Др Милош Богићевић, *Узроци рата, прилози за истраживање узрока Европског рата са његовим освртом на Русију и Србију*, Цирих, 1919, 53.

„Једна поцепана и слабо образована династија која је толико примера недовољно карактерних особина показала, са регенством једног младог, незначајног и лоше саветованог престолонаследника стајала је у најопаснијим тренуцима на челу државе.“⁵

Касније је Милош Богићевић водио нејасан живот, а завршио је под нерасветљеним околностима у нацистичкој Немачкој 1938. године. Залагање за сепаратни мир 1915. платио је тиме што се више никада није вратио у домовину.

После војних успеха 1914. године многи кругови су сматрали да је Србија исцрпљена у сваком погледу и да после немачког укључивања у војне и политичке процесе на Балкану 1915. године Србија и Црна Гора морају затражити неки облик сепаратног мира са Централним силама, поготову што војна помоћ није стизала од Антанте у очекиваном обиму и што се Антанта није изјашњавала о политичким циљевима Србије.

Немачки министар иностраних послова Готлиб фон Јагов 20. маја 1915. године је дао инструкцију амбасадорима у Софији, Атини и Букурешту да „нађу начина да сондирају српске посланике да ли Србија жели мир“.

„...ствари још нису јасне. У Бечу и Пешти изгледа да владају различите струје али ипак почетна уздржаност уступа место далекосежним жељама. Од скоро појављује се жеља и ка Санџаку.“

Сматрало се да Лондонским уговором из априла 1915. године, којим се Италији нуди део Јадранског мора за улазак у рат против Централних сила, Србија има још више разлога за сепаратни мир.

„Аустроугарски министар спољних послова гроф Буријан сложио се са идејом да се са немачке стране учини све да се постигне мир са Србијом, али с тим да се Хабзбуршкој монархији пружи најблажа форма задовољења за догађаје који су довели до рата. Пошто се у току рата показало да Дунав за Монархију не представља везу са Блиским Истоком док Србија и Румунија смећају пролаз њима, Буријан је тражио територијално увећање на североисточни део Србије. Сложио се, пошто се намири Бугарска, да се Србији свакако може обећати северна Албанија, па је чак изјавио да у насталим условима Монархија не би имала никаквих приговора ни на стапања Србије и Црне Горе. Тиме би Србија много добила, јер би стекла широк приступ мору, што би омогућило земљи неслућени привредни развитак. Гроф Буријан је чак био за то да се Србији изађе у сусрет у привредним питањима. При томе би она морала пружити гаранције да ће у будуће развијати своју политику у односу на подручја Аустро-Угарске, за што би реално могло бити изгледа после пораза Русије у рату. Немачки амбасадор у Бечу Чиршки јављао је својој централи да је помисао на мир са Србијом нашла у бечким војним круговима живог одјека.“⁶

5 Исто, 92.

6 Богумил Храбак, „Сепаратни мир са Србијом у политичкој стратегији Централних сила (1914-1915)“, (сепарат), 9.

У основи тог сепаратног мира је уједињење Србије са Црном Гором и припајање дела северне Албаније. Сматрало се да у дипломатији и културној елити у Србији има људи расположених за сепаратни мир, а поготову међу Србима у Угарској. Проблеми су једино Пашић и радикали, који су били чврсто везани за Антанту. У том смислу ангажован је и професор из Будимпеште, Адолф Штраус, географ и етнолог, врстан познавалац Балкана, посебно Босне, Црне Горе и Бугарске.

„Професор Штраус сада предлага да се већ припремљена акција проведе у сличном смислу као што је својевремено била планирана од стране Пашића. Ту акцију треба спровести преко србског племства које живи у Аустро-Угарској и које је у крвном сродству са меродавним политичарима у Србији. Лица из Србије која долазе у ово питање су: Андра Николић, председник Народне скупштине, Ђока Миловановић, генерал-интендант армије и професор на Високој школи – проф. Станоје Станојевић, сви су чланови Народне скупштине. Вође официрског покрета су браћа Боровој и Милан Драгошевић, први потпуковник а други мајор у штабу врховне команде. Ова браћа су у стању да уз своју подршку придобију најмање један пук чије име проф. Штраус није хтео да ми саопшти, који би у Нишу организовао и спровео војни пуч као својевремено што се десило против бугарског кнеза Александра фон Батенберга.“⁷

Они су и самог Николу Пашића сматрали револуционаром и пучистом. Било је, дакле, више размишљања о сепаратном миру.

„Сврха акције је одстранити повод и узроке казнене експедиције против Србије, при чему би нестала садашња влада евентуално заједно са династијом, док би народ демонстративно захтевао мир и ослањање на свог директног суседа, тј. Бугарску. По професору Штраусу политичко решење ситуације треба да се сведе на унију између Србије и Бугарске под скиптром краља Фердинанда. (...)“

Без намере да на овом месту препричавамо дипломатске документе ограничавамо се само на нужне преднапомене како би читалац, пре него што му изложимо целокупну дипломатску грађу на ову тему, стекао основни приступ проблему. Након што је иницијатива о покушају склапања сепаратног мира потекла из Берлина водио се читав дипломатски саобраћај између немачких посланика из Атине, Букурешта и Софије који су били у прилици да опште са тамошњим србским посланицима и да им преносе ставове немачког министарства спољних дела. У Берлину су чиновници министарства писали озбиљне реферате, агенти су били у покрету. Грчки краљ је чинио своје.

7 „Сепаратни мир Србије и Централних сила 1915. године“

– на основу дипломатских докумената архиве немачког министарства спољних дела
– Центар за историјски ревизионизам, Др Лазо М. Костић, Берлин, Минхен, Београд, 2014, 25.

У плановима су учествовале и србске политичке личности из Мађарске (Јован Дада, ранији секретар краља Милана) и Србије (Ђока Славковић). Јован Дада: 'Оба цара, и немачки и аустријски, траже пошто-пото начин како да залуталу Србију дозову и памети и да је придобију за сепаратни мир. (...) Као такав, позван сам, у споразуму са једним овдашњим угледним политичаром, у Беч. Ту ми је дато пуномоћје да у име оба цара понудим Србији сепаратни мир. (...) У протууслугу Аустрија и Немачка ће за Србију исплатити све дугове које иста дугује Антанти. Осим тога добиће Србија излаз на море, територијалне компензације на рачун Албаније и део Босне и Херцеговине. Србе, одосно Пашића, треба убедити да ће Централне силе и онако да у овом рату победе, па већ тога ради Србија има само да добије у понуђеном јој сепаратном миру који је Централним силама потребан само искључиво зато, да што пре окончају рат, односно да што пре победе Антанти. Иначе, ако Срби не пристану, онда нек приме к знању да ће Србија после овог рата нестати или ће се вратити у најуже границе, а то ваљда не жели ни један паметан Србин'. Најозбиљнија полемика вођена је на линији Берлин-Беч у којој Берлин није успевао да нађе оправдања за тврдокоран и крут став бечке дипломатије за непомирљив став према Србији у погледу територијалних уступака (Мачва, Неготински округ, Ловћен). Представљане су различите замисли као што је уједињење Србије и Црне Горе под црногорском династијом или продужење Србије до албанске обале. Одвајање Србије од Антанте имаће и финансијске последице. 'На пример, они (Срби) би морали у року од 10 месеци да врате добијених 200 милиона, а обећана накнада за штету би отпала.' Формално са србске стране никада није уследила мировна понуда, што су у Бечу и Берлину сматрали као неопходно потребно. Из Стојадиновићевог представљања ствари произилази да је управо Александар Карађорђевић био најоштрији противник склапања мира са Централним силама и да је управо он у оваком одсудном часу инсистирао на продужењу ратовања. Још 1914 год, у пуној неизвесности и потиштености пред Колубарску битку, када војвода Путник говори о склапању сепаратног мира, Александар Карађорђевић каже: 'А друго, постоји један историјски морални разлог, који ни за трен ока не смемо испустити из вида: Поводом нас дошло је до овог светског рата, отуда ми последњи, а не први, можемо помишљати на мир, чак кад би ситуација била и гора него што је данас'.⁸

У одговору немачког посланика из Беча 19. маја 1915. године стоји да „Србија прва мора тражити мир“ и да пловидба Дунавом мора бити спој са Блиским истоком и без утицаја Румуније и Србије. Уједињење са Црном Гором и део Северне Албаније може припасти Србији као слободан излаз на море. У извештају из Беча стоји: „Овдашњи војни кругови врло су радо прихватили мисао мира са Србијом“. У извештају из Беча од 22. маја 1915. године

(циришки) чак стоји да се иде „толико далеко“ да су вољни препустити „Босну Србијанцима, да би једном за свагда уклонио оданде извор трвења“.

У телеграму државног секретара немачког министарства спољних дела фон Јагова немачком посланику у Букурешту стоји следећи текст:

„...Утицати на Карпа да он својом иницијативом, згодном приликом, а да се позива на Високу Екселенцију, пажљиво сондира да ли би Србија била склона за сепаратни мир, тако што би Неготински округ уступила Аустрији, а Македонију Бугарској, док би она добила слободне руке у Северној Албанији и Црној Гори. Ови крајеви имали би се посести тек кад мир буде склопљен, али би се сместа имао допустити пролаз кроз Неготински округ. Ми мислимо да Србија, крај свега тога што Антанта с њом врло рђаво поступа, још није зрела за мир, и да у сваком случају овако тешке услове не би примила; јер није побеђена земља, него само под тешким војним притиском. Наше и најопрезније везе са Србијом изазивају опасност да Бугарска не постане подозрева, те да не пређе у табор противника. Молим стога, да потакнете сондирање само тада, ако се даје гаранција да ће Ваша Екселенција бити сасвим ван тог посла“, писао је Јагов немачком посланику 5. јуна 1915. године.

Затим се говори о концепцији плана и утицају одређених личности које познају прилике на Балкану. Помиње се бивши посланик на Цетињу, Екарт, лични познавалац престолонаследника Александра и Николе Пашића.

„Најзад ваља споменути надбискупа Барског, Др. Доброћића, који је студирао у Хајделбергу и такође никада није сакривао своја пријатељска осећања према Немцима. Његов утицај распростире се далеко преко црногорских граница, јер он, као примас католичке цркве у Србији, игра значајну улогу у обема земљама. Од особитог значаја било би задобити Црногорског краља, који је по свој прилици најспособнија политичка глава на Балкану. Његов положај је изузетан у читавом србском народу, а његов углед допире у најмање село у коме се србски говори. И тако ће бити тешко уклонити дубоко укоревљено и на жалост по необрађено напovereње краљево према Аустрији, то ће он, као реалан политичар сада јасно увидети, где је права корист и где су стварни интереси Црне Горе и Србије. Док је за Србију главно питање да избије на отворено море, за Црну Гору је од највеће важности земља, тј. да добије плодне равнице. Црногорац је као и сви Срби, ваљан и вредан земљорадник, и једна од главних тешкоћа била је та што је становништво, имајући врло мало земље за обраду, све више и више морало да се сели ван земље. – Ваља дакле Црној Гори помоћи да дође до зиратног земљишта. Пре свега Црној Гори морају се оставити границе, које је добила последњим миром, и дати јој још делове северне Албаније, од прилике од Шар-Планине и залива Сан Ђовани до Модове. Било би даље мудро, када би Аустрија уступила ону последњу линију у Далмацији, од прилике од Будве до Шпице која пруга за Аустрију нема никаквог значаја а за Црну Гору

много значи. Ја мислим да би Црна Гора зато уступила Аустрији Ловћен, који је за Аустрију од великог значаја, јер та планина влада Которским заливом, најбољим ратним пристаништом аустријским. При томе не треба губити из вида, да би то за Црну Гору велика идеална жртва била, када би тај вис уступили Аустрији, јер на том вису налази се гроб једног од њихових кнезова, Петра II, који је знаменит и као владалац и песник. Црногорци би се утешили губитка Ловћена, када би добили Скадар, који је већ у ранијим временима био седиште једног србског краља. За Србију је најважније да добије обалу, да би могла извозити своје домаће производе независно од угарских царинских шикана. По моме мишљењу дакле, жеља Срба да изађу на отворено море, потпуно је оправдана. Њу видимо код свих младих народа способних за развиће. Њима би се морао дати остатак северне и средње Албаније. Из два разлога држим, да би ово било оправдано, без обзира на то што Албанија никада не може постати политички самостална држава. Прво, тиме ћемо ми Србе ставити у трајну противност према Италијанима, а друго – они би онда били вољни уступити неке делове Македоније Бугарској. При томе ћу напоменути да србске претензије на Македонију имају потпуно иста историјска и етнографска оправдања као и бугарска. Овде је највише у питању школско питање, тј. питање, која је од ових двеју земаља у турско време смела отворити школу у дотичном месту у Македонији. Али је у нашем интересу да по могућности, преко Србије одржимо отворени пут за Солун. Стога, дакле, ми морамо допустити Бугарској знатне поправке границе, али ништа више.“⁹

Централне силе су знале да истовремено не могу задовољити српске и бугарске интересе. Такви су били извештаји дипломатије. У депеши од 6. августа 1915. године упућене државном секретару немачког министарства спољних дела фон Јагову, из Будимпеште, стоји следеће:

„Штраус је нерасположен због тога, што су га прво пустили да сондира у Балканским државама а сада га гурају у страну. Он држи, да је немогуће да се Централне силе у исто време споразумевају са Бугарском и са Србијом због непремостивих противности између ове две балканске државе. Тиса неће да чује да се Неготински округ уступи Бугарској, нити је он особито пријатељ ове земље. Краљ Фердинанд у разговору са Штраусом врло неповољно се изразио о Тисиној политици, истакнувши његов узак видокруг и његову тврдоглавост. Штраус држи да би поседујући Неготинског округа с тим и отварање саобраћаја са Бугарском и Турском била врло zgodна мера да се Румунија доведе у незгодан положај... Ја ћу индиректно и веома пажљиво одржавати везе са Штраусом да би још што дознао о Тисиним плановима у Балканској политици.“ (Извештај Егона Фирстенберга, немачког конзула у Будимпешти)

Бугарска је имала далеко повољније позиције код Централних сила од Србије. Почетак европског рата је видела као шансу за ревизију балканских ратова и уговора из Лондона и Букурешта, а посебно у идеји сепаратног мира видела је своје шансе да анектира делове Србије. У томе је имала посебну наклоност аустроугарског министра иностраних дела, Буријана.

„Аустроугарски министар иностраних послова Буријан изразио је бојазан да би могло доћи до мировне понуде са стране Србије, јер је сматрао да ни династија Карађорђевића, ни српска влада односно војска неће покренути иницијативу за један такав корак. Династији и влади су били добро познати услови који би се наметнули а официри већ ради сопствене каријере претпостављали су борбу. И поред жеље да се помаже предустретљивост, Аустро-Угарска би као претходан услов за преговоре морала да затражи да буду од стране аустро-угарске војске поседнуте све области неопходне у ратне сврхе, што би се углавном односило на одржавање везе са Бугарском путем железница. Такво запоседање српских области било би неопходно и зато да се централне силе према Србији не покажу меке пре сигурног постизања ратних циљева, јер би се у супротном ове изложиле опасности да касније доживе тешка разочарења и сваку могућу издају. Иако Аустро-Угарска ни у ком случају није желела да анектира Србију, Буријан је сматрао да има много могућности како да се одреде односи на западном делу Балкана који су се у том моменту тешко могли изразити. За њега се, на пример, постављало питање да ли да се пусти да Србија постоји као самостална држава поред Црне Горе, или да се обе државе уједине под црногорском династијом; Буријан је рекао да би се пре одлучио за ову другу алтернативу. Једна самостална Србија, иако са династијом која не поседује никакав ауторитет у земљи, не би никад престала да ровари на Балкану, док је Црна Гора проширена Србијом увек имала више склоности да потражи прикључење централним силама. Таква Црна Гора која би Србији омогућила да изађе на море будно би пазила да се онемогући италијански утицај на источној обали Јадрана. Од Црне Горе би се захтевала предаја Ловћена. Упркос искуства (на чему је у разговору инсистирао Чиршки), Буријан је сматрао да не би било лоше да Албанија постоји као самостална држава. Предавање јужне Албаније Грчкој не би требало сматрати као штету за будућу албанску државу, јер би отцепљењем православних из јужне Албаније, који ионако гравитирају Грчкој, Албанија била јединственија. Мајоритет би припао муслиманима, те би таква држава била користан елемент на Балкану. Новој црногорско-српској држави не би требало дати северну Албанију, која је углавном католичка. Таква Албанија не би била зависна од Аустро-Угарске, јер се ова држала начела: што мање бриге око Албаније утолико боље.“¹⁰

10 Богунил Храбак, „Сепаратни мир са Србијом у политичкој стратегији Централних сила (1914-1915)“, (сепарат), 12.

Идеја сепаратног мира заснивала се на исцрпљености Србије балканским ратовима 1912. и 1913. године, почетку рата 1914. године, географском изолованошћу од савезница из Антанте, посебно од Русије, лошим финансијама, тешким стањем у привреди и недостатком војне опреме и технике. Тога је био свестан посебно бечки двор.

„Крајем маја и цар Фрањо Јосип разабрао је из штампе да је Србија уморна од рата и да жели, да уз добијање Албаније, склопи мир. Цар је тражио да се ова евентуалност са немачке стране озбиљно узме у поступак, сматрајући да ће и бугарски краљ вероватно бити натеран да прихвати такву одлуку. Цар је понудио принца Августа Вилхелма да се постигну успеси у преговорима са превртљивим балканским државама. Одмах затим, уз сагласност Беча, берлинско Министарство иностраних послова замолило је извесног господина Штрајта, који је у Србији имао добре везе, да установи да ли у овој постоји склоност да се приступи миру. Беч је био спреман да се Србији препусти северна Албанија и Црна Гора, док би Грчка могла да добије јужну Албанију. Истовремено је преко једног немачког публицисте (Екарт, ранији васпитач деце сестре краља Фердинада) покушавао да се делује на бугарског краља. Одговор од Штрајта, међутим није стизао.“¹¹

Стога се кренуло у операционализацију идеје о сепаратном миру, с разним варијантама. Пре свега играло се на карту да Антанта, западне силе, нису наклоњене идеји велике Србије, уједињењу свих Срба, већ више југословенском програму или идеји васпостављања Србије на границама из 1913. године.

„Грчки краљ Константин, велики германofil, скренуо је пажњу престолонаследнику Александру да би требало да Србија склопи мир са Централним силама и дозволи немачкој војсци слободан пролаз. Уверава га како би у том случају Немачка утицала на Аустро-Угарску да уступи Србији део Далмације.

Све је ово указивало на то да Србија није могла рачунати на озбиљну помоћ Савезника. Опкољена са свих страна непријатељима и Грчком невољном да јој помогне, очекивала су је тешка времена.“¹²

Поготову су ту идеју заговарали изразити непријатељи Србије у Хабзбуршкој монархији. Они су сматрали да Антанта искоришћава Србију без икаквих политичких уступака, да су Србију учинили „безвољном полугом Антанте“, наводећи и сумњиве финансијске кредите. Тако аустријски публициста и новинар, изразити антисрбин, Леополд Мандл, пише:

„Међутим, водећи србски кругови били су фрапирани што су државници западних сила одбијали свако изјашњавање о великосрбским захтевима, што је у Пашићевом кабинету у новембру 1914. изазвало потиштено

11 Исто, 10.

12 Радослав Веснић млађи, *Др Миленко Веснић, франсењер српске дипломатије*, Београд, 2008, 367.

расположење. Крајем месеца потученост је у Нишу достигла толико велики степен да се након саслушавања генералштаба носило мишљу о молби за закључење сепаратног мира.

Тад се збила Рудничка битка од 6-8. децембра 1914. која је за последицу имала повлачење аустро-угарских трупа преко Саве и Дунава и изненадну промену расположења. Малодушност и потиштеност претворили су се у лудило и победничку грозницу. Нико није мислио о томе да је управо сада био повољан моменат за закључење сепаратног мира, иако је генералштаб указао владином кабинету да више нема ни говора о некој офанзиви србске армије. И тако је случајна победа генерала Живојина Мишића постала за Србију катастрофалан догађај. У Софији је вест о поразу на Руднику изазвала шок. Пораз аустро-угарске војске доживљен је као сопствен пораз тако да је јавно мњење од тог момента почело да наваљује да се Бугарска прикључи Централним силама и тако предупреди претећу и неподношљиву доминацију Србије на Балкану.¹³

Тако у једном извештају фон Јагова од 11. новембра 1915. године, између осталог, стоји:

„Барон Буриан је мишљења да Србија неће молити за мир већ ће се тући до последњег човека. За случај да противно очекивањима са србске или црногорске стране уследи мировна понуда барон Буриан не верује у сврсисходност таквог сепаратног мира по нас али ће у сваком случају морати да води рачуна о неопходним захтевима у корист Аустро-Угарске. Аустро-Угарска мора да захтева Београд, Мачву, Ловћен и границу са Албанијом на обали. Србији и Црној Гори, чије ће се уједињење само по себи десити под владавином краља Николе, пружиће се путем повољног трговачког уговора добри привредно-егзистенцијални услови. Разоружање србске војске је неопходно јер би она са или без мира искористила сваку прилику да своју борбу започне изнова.“

У писму од 14. новембра 1915. године из Берлина Артура фон Гвинера, немачког политичара и банкара, посланика горњег дома немачког парламента, адмиралу Георгу фон Милеру, команданту немачке морнарице, између осталог пише:

„Најразумљивије би било уједињење остатка Србије са Црном Гором под разменом Ловћена са којег се контролише Котор за далматинске шпигеле који секу Црну Гору од мора: препуштање Скадра а можда и Драча Србо-Црногорцима док се Валона уступа Грцима. Оно што остане од Србије након уступања Неготинског округа и србске Македоније Бугарима Аустро-Угарска не може захтевати. Када (!) би Аустријанци били паметни препустили би Далмацију и Босну Угарској у замену за Ријеку, њено залеђе и пар испупчених острва.“¹⁴

13 Леополд Мандел, *Хабзбурзи и Српско питање*, Беч, 1917, 124.

14 „Сепаратни мир Србије и Централних сила 1915. године“ – на основу дипломатских докумената архиве немачког министарства спољних дела, 81.

Очигледно да је било много предлога о сепаратном миру са различитим територијалним варијететима. Још током лета 1915. године су почели ти предлози. Тако у телеграму немачког посланика у Букурешту Бушеа фон Јагову, 13. августа 1915. године стоји следеће:

„Маргиломан је имао дужи разговор са србским послаником који му је саопштио да Антанта од Србије захтева уступање Македоније Бугарској заједно са Скопљем и Битољем. При томе нема речи о некој јадранској луци као обештећењу већ само о Херцеговини. Србска влада је у очајању али ће морати да попусти. Маргиломан је мислио да ће Србија бити склона сепаратном миру будући да му је србски посланик казао да би се Србија радо отарасила Антанта. Србски посланик је додао да би Србија била спремна на уступање Македоније у сваком случају до Вардара а можда и још даље само када би добила северни део Албаније са јадранском луком. Маргиломан је рекао да ће србски посланик Пашићу одговорити за неких пет дана пре чега Пашић неће саопштити Антанти одлуку Србије. Маргиломан сматра да би то нама у Аустро-Уграској вероватно одговарало да преко њега србском посланику упутимо једно саопштење којим би подстакли Пашића да се отргне од Антанта, што би наравно такође било од утицаја и на држање Грчке.

О свему овоме разговарао сам са својим аустријским колегом.“

Постојало је и извесних разлика у територијалним претензијама Немачке и Аустроугарске. Али, исто тако било је и оних који су за дипломатију и оних који су за то да се Србија прво војно порази и тек онда да јој се понуди сепаратни мир, под неповољним условима. Тој опцији су припадали генерал Фалкен Кајн и угарски краљ Фердинанд, који није волео Карађорђевиће и хтео је да Србија нестане као држава на Балкану, јер је по њему она била главна опасност за мир на Балкану.

„Према краљу Фердинанду, Аустро-Угарска би требало да припоји највећи део Србије који остане пошто се, према уговору намири Бугарска. Остатак би требало прикључити Црној Гори под краљем Николом, с којим би се могао постићи споразум. Јужну Албанију требало би дати Грчкој, а северну Албанију би требало да окупирају Аустријанци односно да је уступе Црној Гори. Сличне концепције имао је тада и председник бугарске владе Радославов. Иако би и он најрадије волео видети Србију збрисану са географске карте, на њега су оставиле дубок утисак повољне последице које би имао мир са Србијом. Да се постигне мир, он је пристајао на постојање самосталне Србије, па и на њен излазак на море. Црна Гора, такође увећана, са Србијом и Грчком поделила би Албанију. За Бугарску он је, преко закључених уговора, тражио проширења на Новопазарском санџаку и око Охрида.“¹⁵

15 Богунил Храбак, „Сепаратни мир са Србијом у политичкој стратегији Централних сила (1914-1915)“, (сепарат), 18.

Министар Буријан је важио као личност опредељена прво за дипломатски пут.

„Буријан је у Берлину поновио старе идеје, иако није веровао да ће Србија уопште молити мир. Аустро-Угарска је тражила Београд, Мачву, Ловћен, границу с Албанијом, разоружање србске војске, сједињење Србије и Црне Горе под владавином краља Николе и трговински споразум са таквом новом државом, самосталну Албанију до Валоне и са Скадром, те одступање јужне Албаније Грчкој односно аустроугарски протекторат над Албанијом док питање не сазри за коначно решење.“¹⁶

То се види из телеграма од 23. децембра 1916. године, фон Јагова генералу Фалкенхајну.

„Барон Буријан је овде у новембру казао да Аустро-Угарска од Србије жели само Београд и Мачву. Од тада Беч се није даље оглашавао. Додуше Буријан је г. Чиршком усмено изјавио да се све више гаји мисао да Србија 'потпуно ишчезне', али он лично не жели да се стане на то гледиште. Принцу Хоенлоу је министар изјавио да у погледу Србије ствари још увек нису јасне. У Бечу и Пешти изгледа да владају различите струје али ипак почетна уздржаност уступа место далекосежним жељама. Од скора појављује се жеља и ка Санџаку.

Означена граница захватиће област широко него што је то уговорним путем Бугарској било обећано. Ово никако не би било допуштено осим ако сама Бугарска се не сложи што се једва може претпоставити.“

Сепаратни мир за Немачку је био врло битан, не само да се „залутала“ Србија одврати од Антанте, већ да се обезбеди сигурност немачке привреде и да се не троше војни ресурси. Склапање мира са Србијом имало би велики „морални утицај на наше противнике“, и да се Грчка и Румунија одврате од Антанте.

„Нама су наши војници и сувише драгоцени и с тога нећемо изазивати овакву опасност, нарочито не ради користи Аустрије и ради њене жеље за осветом'. Као наше ратне циљеве разумем ја свакако, у првом реду – слободан пролаз за Бугарску и Турску а никако да је наш циљ да скрхемо Србију, и то донекле ради тога да бисмо осветили Поћореков пораз. Узимајући у обзир тешкоће терена, храброст србске армије и заразе које владају у тој земљи, морамо рачунати са већим губицима и евентуално дуже трајање ове војне експедиције. Међутим, нама су трупе потребне и на другим фронтovima'.

Остаје отворено питање од кога је тачно потекла у Немачкој ова иницијатива засебног мира са Србијом? Први писани извор који је Драгиши Стојадиновићу био предочен у архиви немачког министарства спољних дела у овом погледу, јесте инструкција државног секретара немачког министарства

спољних дела Готлиба фон Јагова, од 20 маја 1915, својим потчињенима да хитно преко немачких посланика у Букурешту, Софији, Атини и Копенхагену, 'нађу начина да сондирају србске посланике да ли Србија жели мир'.¹⁷

Централне силе су сматрале да су против сепаратног мира у Србији само влада Н. Пашића, Карађорђевићи и део војног врха, а да се остале групе пације становништва могу придобити за ту идеју.

„Други узрок оклевања србске владе да започне са преговорима за мир и да склопи уговор о миру проистиче и из сасвим других околности. Сама влада а исто тако и чланови србског парламента лично су заинтересовани да овако стање потраје и даље. Они би лично патили у случају, да се одвоје од својих савезника. У истини, сва та господа изгубила су и своја имања и своје приходе због војне катастрофе Србије. Они сада живе од новчане помоћи, коју им дају владе Антанте. Антанта је врло издашна према овим Србима, да би их само могли држати везане за њену политику. Тако на пример, влада Сједињених држава дала је недавно знатну суму за Србију. Нема сумње, да је важан део овог новца подељен између чланова владе и посланика.

Јасно је дакле, да они који званично Србију данас заступају, немају лично никакве користи да учине крај садашњем положају њихове земље. Та околност показује да покушаји да се склопи мир са данашњом србском владом – не могу имати никаквог успеха.

По мом скромном мишљењу има само једно средство да се у овом питању дође до резултата. То средство састоји се у томе, да се у Србији формира једна нова влада чији би чланови биле личности, за које се зна, да су присталице Централних сила. С таквом једном владом може се мир закључити. Србски народ, који је, због погрешака водећих личности, за време овог рата, толико много патио, примиће такав мир са великим задовољством. Таква једна одлука имала би великог утицаја на остатак србске војске. Вест да је мир са њиховом земљом склопљен одузела би србским војницима сву храброст и њихова би воља за даљу борбу ослабила, те би они тражили сваку могућност, да испусте бојиште и да се врате у своју отаџбину...“¹⁸

Тражене су у Србији и међу српским народом погодне личности за склапање сепаратног мира. Веровало се да и у српској војсци има елемената склоних сепаратном миру, поготову што је било јасно да Србија у јесен 1915. године није спремна за рат против Немачке и Аустроугарске.

„Али сам имао у Србији доста својих пријатеља и међу официрима и међу посланицима. Веровао сам, да ће ова моја мисија успети преко црно-рукаца, који су се, истина, обрачунали са Обреновићима, али сам знао да нису задовољни са краљем Петром; ни са Пашићем, – Имао сам и свога кума

17 Сепаратни мир Србије и Централних сила 1915. године“ – на основу дипломатских докумената архиве немачког министарства спољних дела, 23.

18 *Истио*, 82-83.

Славковића и у њега сам много вере полагао. Рачунајући на ове своје пријатеље у Србији, ја сам се одазвао позиву двају царева, који су преко својих поверљивих лица са мном ступили у детаљан план односно сепаратног мира са Србијом. Берлин и Беч траже од Србије сепаратни мир с тим, да Срби остану неутрални; да се немачко-аустријској војсци омогући слободан саобраћај на Дунаву.

У протууслугу Аустрија и Немачка ће за Србију исплатити све дугове, које иста дугује Антанти. Осим тога добиће Србија излаз на море, територијалне компензације на рачун Албаније и део Босне и Херцеговине. Србе, односно Пашића, треба убедити да ће Централне силе ионако да у овом рату победе, па већ тога ради Србија има само да добије у понуђеном јој сепаратном миру, који је Централним силама потребан само искључиво зато, да што пре окончају рат, односно што пре победе Антанту. Иначе, ако Срби не пристану, онда нек приме к знању да ће Србија после овог рата нестати или ће се вратити у најуже границе, а то ваљда не жели ниједан паметан Србин. Ако србијански политичари не приме понуђен им сепаратни мир, треба употребити сва могућа средства на то, да се србијански сељаци придобију за склапање сепаратног мира, односно да се новцем купи такав пристанак, било позивајући србског сељака на побуну и тако даље.¹⁹

Тако стоји у извештају угледног српског привредника Танасија Лукавца.

Сматрало се у Бечу и Берлину да Русија није у стању да спасе Србију и да је сепаратни мир „једини спас за Србију“, али исто тако да „Пашић неће ни да чује за сепаратни мир“.

У исто време у Европи Немачка је покушавала стварање савеза средњоевропских држава. Пошто нису успели да придобију Италију, Немачка се окренула другим идејама.

„Да би се парирала таква настојања Енглеске Фалкенхајн је предлагао да се закључи дугорочни савез за напад и одбрану између Немачке и њених савезника, који би истовремено био усмерен и на политичке, и на економске и на културне циљеве. Такав савез могао би се, према Фалкенхајну, закључити не само са Аустро-Угарском, Турском и Бугарском, него и са другим земљама, на пример Шведском, Швајцарском па можда и са Грчком.“²⁰

Посебно је то било актуелно после дефанзиве Русије 1915. године и стварања проблема Пољске. Сматрало се да Пољска после Руске империје треба да уђе у средњоевропски савез, а не да се прикључи директно Хабзбурзима јер би тада Словенство у Монархији постало доминантно са нових дванаест милиона Пољака. Основа те идеје је царински савез.

19 *Исјо*, 103.

20 Богумил Храбак, „Немачки покушај са стварањем средњоевропског савеза држава 1915-1916. Године“ (сепарат), 2.

„Царински савез би претпостављао и регулисање саобраћајних питања у смислу: 1) минималних такса подвоза на железницама у правцу Балкана и Русије, с тежњом да се успоставе непосредне немачко-аустријско-бугарске железничке везе; 2) олакшања бродског саобраћаја и дозволе несметане пловидбе на Дунаву и Лаби.“²¹

Обе идеје су пропале. Све је завршило капитулацијом Централних сила новембра 1918. године и новом Версајском Европом и победом југословенске идеје.

Литература

- Веснић 2008: Радослав Веснић млађи, *Др Миленко Веснић, франсењер српске дипломатије*, ФПН, Београд.
- Казимировић 2013: Васа Казимировић, *Црна рука*, Прометеј, Нови Сад.
- Опачић 2009: Петар Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила*, Београд.
- Слијепчевић 1957: Фуад Слипичевић, *Први свјетски рат и стварање државе југословенских народа*, Веселин Маслеша, Сарајево.
- Трипковић 2001: Др Ђоко Трипковић, *Српска рајна драма 1915-1916*, ИСИ, Београд.

21 Исто, 6.

Branko I. NADOVEZA

A SEPARATE PEACE. NEW VIEWS

Summary

The Separate Proffer of the Peace offered to Serbia by the Central Powers in 1915 with the Serbian political and military leadership had no chance to be realised because they were legally, politically and morally tied to the Entente, especially for Russia. The question is whether the acceptance of a Separate Peace in 1915 fared better for Serbia such as Romania, which entered the war in August 1916, and at the Versailles conference it spread largely at the expense of Hungary and Russia or comparing with Italy. Regarding that issue, Serbia would not have experienced Calvary through Albania and the suffering of the population in occupied Serbia, and would not have lost the lives of hundreds of thousands of Serbs. Serbia chose a Yugoslav program as a way to unite all Serbs in one state. In the end, Serbia was on the winning side, but at what cost and with what further consequences? The Separate Peace might have been accepted as a tactical movement to prevent the suffering of the people, but the question is what would then happen to the unification of Serbs, Croats and Slovenes. So, the idea of the Separate Peace Proffer between Serbia and the Central Powers in 1915, remained only as a historical archive, with the help of these ideas it can only be viewed consequences of fate of the Serbian people.

Key words: The Separate Peace, year 1915, World War, European War, Serbia, Central Powers, Entente, Germany, Habsburg Monarchy, Nikola Pasic.

УДК 373.54:62(497.115)"1922/1941"

Слађана Т. ВИДОСАВЉЕВИЋ*

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

ДЕЛАТНОСТ ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ У ЂАКОВИЦИ (1922–1941)

Апстракт: Женска занатска школа у Ђаковичи основана је 1922. године и за њено оснивање велики значај имала је Општина Ђаковачка, Трговачки инспекторат из Скопља и Министарство трговине и индустрије. На самом почетку рада школе јавили су се проблеми, настали пре свега због малог број уписаних ученица, њиховог честог изостајања, осипања, конзервативног размишљања родитеља као и због неодговарајућих услова за рад. Међутим, и поред поменутих потешкоћа, уз велику помоћ Одбора Кола српских сестара из Ђаковице, рад Женске занатске школе у Ђаковичи се поприлично стабилизовао. Главни подухват који је Одбор Кола из Ђаковице успешно завршио био је подизање зграде тј. Дома 1933. године, у који се сместила Женска занатска школа и активније наставила свој рад све до почетка 1941. године, када је престала са радом.

Кључне речи: Женска занатска школа у Ђаковичи, стручно образовање женске деце, Министарство трговине и индустрије, Одбор Кола српских сестара за Ђаковицу.

Школовање женске деце у Кнежевини Србији, које је започето 1846. године, временом је указивало на то да се оно није могло задржати само на нивоу основне школе. Наметнула се потреба да се за женску децу по завршетку ниже основне школе организује, пре свега, практично образовање које би за циљ имао да их спрема и усавршава у женском раду, али и да унапређује знање стечено у основној школи. Отварање оваквих женских занатских (стручних) школа којима је општи циљ био образовање женске деце у разним занатима, као што су: шивење, кројење рубља и одећа, вез, ћилимарство, није представљало неку новину. Јер, подаци говоре да је традиција у овоме

* Доцент, vidosladjaj@hotmail.com

постојала и знатно раније. Отварање оваквих установа датира још из друге половине XIII века, у доба краља Уроша I Немањића. Урошева жена, Јелена Анжујска, створила је на своме двору у Брњацима, близу манастира Црне Реке и старог Колашина, једну такву школу у којој су добијале стручно образовање сироте девојке тога краја. За време владавине деспота Стефана Лазаревића, царска монахиња Евгенија (књегинја Милица) основала је, у манастиру Љубостиња, школу у којој су се образовале у женским занатима одбегле монахиње и женска ратна сирочад, а у којој се нарочито неговао најсавршенији вез за црквене потребе.¹ Ипак, то су само почеци занатских школа, а то су у ствари морали и остати, услед вишевековног робовања под турском влашћу. Тек су се стварањем српске државе стекли услови за оснивање разних стручних школа, па и женских. У Србији ослобођеној од турске власти, први који је уочио потребу школовања женске деце био је Димитрије Давидовић.² Године 1821. упутио је писмо кнезу Милошу у којем је предлагао да се поред мушких отворе и школе за женску децу, али ова његова сугестија није прихваћена.³ Међутим, питање отварања школа за женску децу све је више добијало на снази, тако да власти више нису могле игнорисати такве и сличне захтеве за организовањем женских школа. Још пре него што је попечитељство донело ближа упутства, како је било предвиђено законом, основана је септембра 1845. године прва женска школа у Параћину. То је вероватно убрзало рад у Министарству, па је 03.07.1846. године издата Уредба под називом „Успројеније девојачких училишних“, којом су одређени задатак, организација и садржина ових школа.⁴ На почетку рада ових школа велики проблем био је мали број наставница, иако је било мало таквих школа. Тек 1863. године отворена је Виша женска школа у Београду, која је поред образовања и васпитања, припремала своје ученице за наставнички позив. Године 1875. неколико напредних жена из Београда удружиле су се да заједнички поведу рачуна о збрињавању сиромашне женске деце, о образовању домаћица и мајки. Оне су тада основале Београдско женско друштво. На иницијативу Катарине Милевук, управитеља Више женске школе и председнице Београдског женског друштва, основана је октобра 1879. године прва Женска раденичка школа у Србији. Другог децембра исте године, извршио

1 Љубица Кнежевић, „Женска занатска стручна настава“, *Гласник сиручне наставе*, Орган Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, бр.1, Београд, 1929, 166-167.

2 Б. Приа-Јовановић, „Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX века“, *Зборник радова Србија у модернизацијским процесима XX века*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994, 364-365.

3 *Истио*.

4 Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Педагошки музеј у Београду, Београд, 1971, 38.

је свечано освешћење Раденичке школе митрополит Србије Михајло у присуству Књегине Наталије, тадашње заштитнице Женског друштва, која је својом моралном и материјалном помоћи омогућила отварање Раденичке женске школе⁵. Београдско женско друштво није се задржало само на оснивању своје школе, већ је образовало своје подружине и у унутрашњости земље, којима је главни циљ био оснивање стручних тзв. раденичких школа, у којима су се женска деца образовала за добре домаћице, мајке и поред тога обучавале у разним радовима за домаћу потребу.⁶ Ове школе су временом постале окосница друштвеног рада за српско друштво које се уз много отпора модернизовало.

Због тога су за српско друштво, а поготово за образовање, важну улогу имале бројне хуманитарне организације које су деловале у Србији од средине седамдесетих година XIX века. Београдско женско друштво је од свог стварања (15. маја 1875. године), било претеча сваком женском покрету у Србији и радило је на националном, хуманом, културном, просветном и привредном пољу. Помагало је сва хумана и добротворна друштва Србије и у свакој прилици прихватало сиромашне и невољне.⁷

Стварањем државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, стручна настава на самом почетку била је оптерећена разликама у трајању школовања, рангу школа, наставним плановима, програмима рада у односу општег и стручног образовања које је школа давала и др. Стање је још и додатно искомпликовано чињеницом да је стучно школство било у оквиру више министарстава (Министарство просвете, Министарство трговине и индустрије, Одељење за унутрашњу трговину и трговинску политику, Одељење за индустрију и занатство), што је изостала тешња координација на унапређивање рада. Покушаји изједначавања целокупне стручне наставе датирају 1921. године, када је одржана Конференција о стручној настави, на основу које је следеће године донет Закон за занатске, женске занатске и средње техничке школе (30.03.1922. године). Ипак, стање је превазиђено тек 1926. године, после чега се приступило са више плана у развоју стручних школа.⁸

После Првог светског рата, 1919. године, постепено се обнавља рад у раденичким женским школама у већини подружина. Поред проблема које је за собом оставио рат, један од главних проблема са којим су се школе суочавале био је тај што је у већини случајева било мало или ниједне шиваће машине,

5 *Домаћица*, Часопис Женског друштва и његових подружина 1929, *Историја Раденичке, сада Женске занайске школе*; Београд, 1-3.

6 *Исто*.

7 Мира Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији*, Чигота Београд, 2003, 22.

8 Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, Књига II, *Стубови Културе*, Београд 1967. Стр. 169-170.

али и то да је школу похађао знатно мањи број ученица.⁹ Тада Министарство трговине и индустрије даје новчане прилоге и тиме настоји да побољша постојеће школско стање. Захваљујући и томе, број ученица се у току школске 1919/20. године повећава, али због недостатка наставника женског стручног рада и несређених прилика, већина школа бива принуђена да сем женског рада други предмети не буду заступљени.¹⁰ После ослобођења и уједињења, по свим већим варошицама ничу женске занатске школе. Велики допринос оснивању ових школа дале су женска удружења као што су: Београдско женско друштво и њене подружине, Коло српских сестара, Женско друштво „Српкиња“ и друга. Министарство трговине и индустрије, схватајући значај женских стручних школа, отпочело је обнављање уништених школа и оснивање нових уз помоћ женских удружења и с тим циљем донет је и Закон о женским занатским школама. Оне су се из године у годину усавршавале, да би коначно добиле одређен правац рада. Доношењем Закона о женским занатским школама¹¹ 1922. године учињен је велики корак са највишег места у друштву за стручно образовање женске деце. Према овом Закону, женске занатске школе могу бити: државне (које ће се оснивати у већим градовима), полудржавне (које ће се оснивати као установе Министарства трговине и индустрије, с једне стране, и женских корпорација – удружења са друге стране) и приватне (које ће се отворати где се за то укаже потреба. Према врсти, школе су се делиле на: ниже, про- дужне и више.

Са доношењем Закона о женским занатским школама, донет је нови Наставни план и програм рада, који је одобрен решењем Министра трговине и индустрије бр. 120 од 03.11.1922.¹²

Почетак рада по новом програму изазивао је код ученица страх да неће савладати предвиђено градиво. Највећи отпор пружале су старије ученице, које нису имале довољно школске спреме због ратног стања. Иако су наставници, управитељ школе и родитељи покушавали да на све начине охрабре ученице, ипак до краја школске године школу је напустио већи број ученица од уписаних којих је било на почетку.¹³

Нови Закон о женским занатским школама донет је 31.03.1932. године. За разлику од Закона о средњим техничким и мушким занатским школама који је урађен у духу југословенског народног и државног јединства и оптерећен идеологијом интегралног југословенства, дотле је Закон о женским

9 Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије (1919), ФШПр. 180/919

10 АЈ, МТИ(1920), ФШ. р. 224/920.

11 Службене новине бр.105 од 15.05.1922.

12 ИАН, Нишка женска подружина(1922), Наставни програм Женске занатске школе у, к. 1. бр. 133, 1.

13 АЈ, Исто, р. 40.

занатским школама више настојао да женску омладину ослободи идеологије и усмери ка кући и породици и тиме јој ускрати основна политичка права¹⁴.

Женске занатске школе по Закону из 1932. могу бити: а) државне, бановинске, општинске (градске), које издржава држава, бановина или општина (град); б) полудржавне и полубановинске, када држава или бановина плаћа наставничко особље, а корпорације (женска удружења) сnose све материјалне трошкове; у овом случају школа носи назив те корпорације. Све женске занатске школе биле су под врховним надзором министра трговине и индустрије а под непосредним надзором бана. Министар трговине и индустрије, према томе да ли су те школе државне или бановинске, врши отварање, премештање и укидање женских занатских школа. За полудржавне и полубановинске потребна је била сагласност корпорације¹⁵.

Школовање женске деце на просторима Косова и Метохије је све до ослобођења од турске власти било готово немогуће, изузимајући веће градове као што су: Ѓилане, Косовска Митровица, Призрен, Приштина и Пећ. Тек после Првог светског рата, јављају се услови да се у многим местима формирају најпре одбори хуманитарних женских удружења као што су: Коло српских сестара, Београдско женско друштво, Добротворно друштво „Српкиња“ и друга. Основни циљ, а уједно и задатак због кога су формирана, био је да раде на просветном, хуманом, националном и привредном пољу. Рад ових удружења се делом везивао за стручно образовање и васпитање женске деце, рад школе, управљање, финансирање, као и за добротворну и хуманитарну делатност. Ова женска удружења су се старала за опстанак и нормалан рад школе; сарађивала су са државним установама, друштвима и родитељима ученица. Пошто је материјално-финансијска помоћ од стране државе била мала, женска удружења прикупљала су прилоге у новцу и производима од својих чланица, родитеља и у грађанству, организовала приредбе и забаве са којих је приход ишао за потребе и издржавање школе.

После ослобођења и уједињења, по свим већим варошицама ничу женске занатске школе. Велики допринос оснивању ових школа дала је једна од женских корпорација Коло српских сестара.¹⁶ Одбори Кола српских сестара са Косова и Метохије се организационо нису разликовали од осталих. Сваки Одбор имао је своју председницу, потпредседницу, секретара и благајницу, чланице, добротворе и утемељиваче. Министарство трговине и индустрије, схватајући значај женских занатских школа, отпочело је са обнављањем

14 Љ. Димић, *нав. дело*, 171.

15 Милан Јовић, *Збирка законских и административних пројеката за Женске занайіске школе*, Ниш, 1936, 1-3.

16 III. Штук, „Значај женских занатских школа“, *Гласник сјучне наставе Оріан МТИ у Краљевини Југославији*, бр. 20, Београд, 1930, 5.

уништених и отварањем нових школа уз помоћ женских удружења и с тим циљем донет је Закон о женским занатским школама 03.03.1922.¹⁷

Оснивање женских занатских школа у варошицама на Косову и Метохији било је много теже него у градовима. За оснивање Женске занатске школе у Ђаковици, значајну улогу су имали Општина Ђаковачка, Трговински инспекторат у Скопљу, али је свакако драгоцену била и велика подршка Министарства трговине и индустрије.

Трговински инспекторат у Скопљу обратио се једним дописом начелнику Среза Ђаковачког: „Да ли у Ђаковици има могућности да се отвори Женска занатска школа и уколико има могућности, општина би преузела на себе да обезбеди следеће услове: стан за школу, огрев, послугу и да набави најпотребнији школски намештај као: столове, клупе и један орман. Учитељицу би плаћало Министарство трговине и индустрије. Осим тога требало би основати школски одбор, који би се бавио школским приходима. Да би школа почела са радом требало би уписати најмање 20 ученица. За редовне ученице могу се примити само оне које имају четири разреда основне школе, да су здраве и доброг владања. Инспекторат је затражио од начелника да се за отварање школе која је неопходно потребна и користи женском подмлатку заузме код Општинског суда у Ђаковици. Инспекторат у овом допису наглашава да поред заната: веза, шивења рубља и одела стиче се и једаљн степен општег образовања, што је врло корисно за нашу општу националну ствар.“¹⁸

Општина Ђаковачка је преузела на себе обавезу да створи основне услове за почетак рада Женске занатске школе у Ђаковици. За плату стручној учитељици и хонорарним наставницима отворен је кредит при Окружној финансијској управи у Пећи. О свим активностима које су одрађене обавештен је Трговински инспекторат у Скопљу, од кога су још затражили програм рада Женске занатске школе, као и новчану помоћ за почетак рада школе.

Женска занатска школа у Ђаковици основана је 31.10.1922. године.¹⁹ Решењем министра трговине и индустрије, за учитељицу у школи постављена је Драга Милутиновићка, која је са радом, због болести, отпочела тек 17.05.1923. године.²⁰ На самом почетку рада школе пријавиле су се 24 ученице које су хтеле да похађају стручну наставу.²¹ У току школске 1923/24.

17 Службене новине бр. 105, од 15.05.1922.

18 АЈ-65-1679/2739, Допис Трговинској Инспекторатији из Скопља упућен Начелнику среза Ђаковачког од 27.07.1922; Скопље, 1922.

19 Исто, Допис Женске занатске школе у Ђаковици упућен Министарству трговине и индустрије; Ђаковица 1922.

20 Исто, Допис Женске занатске школе Ђаковица којим обавештава Трговински инспекторат у Скопљу о почетку рада школе; Ђаковица 1923.

21 Исто, Видосава Абрамовић, Марија Абрамовић, Мара Николић, Даница Сijanковић, Лейосава Рисић, Ана Газикаловић, Мајда Димитријевић, Љубица Касирајковић,

године, број ученица се смањивао, тако да је на крају школске године био преполовљен. Школске 1924/25. године, уместо да се број ученица повећа, у први разред уписано је 5, а у други разред 10 ученица. Претила је опасност да Женска занатска школа у Ђаковици буде угашена, јер се укупан број ученица у току школске године смањило, па их је било свега 11 које су редовно похађале наставу.²²

Поред стручне учитељице Драге Милутиновићке, у школи су радили и хонорарни наставници: Полексија Бојовићева и Драгутин Микетић, који је истовремено обављао послове управника Женске занатске школе.

Министарство трговине и индустрије се једним дописом обратило управнику Женске занатске школе у Ђаковици, указујући на Закон о женским занатским школама, где стоји да је школа корпорација Кола српских сестара и она се има бринути о њеном одржавању. Исто тако, Министарство упозорава да се не може одобрити да се нарочити буџет ствара и уноси у састав општинског буџета, јер је то противно Закону. Управнику школе се препоручује да се обраћа председници Кола српских сестара и њеним чланицама, да раде на повећању броја ученица у вароши са тако великим бројем становника²³.

Школске 1925/26. године, Женска занатска школа у Ђаковици отворила је и трећи разред. Тако је у првом било 8, у другом 5 и у трећем разреду 9 ученица. Од укупног броја ученица 22, са позитивним успехом у наредну годину прошло је 18 ученица²⁴, да би наредне школске 1926/27. Женска занатска школа у Ђаковици у сва три разреда имала 17 ученица, а на јунским испитима изашло је свега 9 ученица. Уместо да се број ученица из године у годину повећава, у овој школи је све мањи. Школски изасланик Министарства трговине и индустрије В. Јовановић оценио је одличним успехом 9 ученица на јунским испитима. О раду стручне учитељице Драге Милутиновићке у Женској занатској школи, изасланик се позитивно изразио. Међутим, у допису Министарству трговине и индустрије, изасланик ју је окривио „да је својом не тактичношћу смањила на минимум број ученица и својом неслогом са Колом Српских Сестара и управитељицом школе ометала даљи напредак школе“.

Зајорка Јанкуловић, Николејша Лазих, Александра Јовановић, Ружа Ђорђевић, Досија Милић, Аља Ђорђевић, Добрила Абрамовић, Зајорка Касирајновић, Миља Касирајновић, Васиљка Лазих, Панка Илијевић, Хајка Бајрамовић, Милка Појовић, Милосава Баљовић и Сјана Мирковић.

22 Исто, Допис Женске занатске школе Ђаковица којим обавештава Министарство Трговине и Индустрије о раду школе од 18.12.1924. Ђаковица 1924.

23 АЈ-65-1679/2739, Допис Министарства Трговине и Индустрије Женској занатској школи од 12.03.1925. Београд 1925.

24 Исто, Истийни Извештај Женске занатске школе из Ђаковице, изасланика Министарства Трговине и Индустрије од 26.06.1926, Београд 1926.

У истом допису затражио је од Министарства њено смењивање, а да се Женска занатска школа, као непходна и даље задржи.²⁵

Постављење Анке Мулић за управника Женске занатске школе, на предлог Кола српских сестара из Ђаковице, потврдило је и Министарство трговине и индустрије, чиме је дошло до много боље сарадње са свим институцијама у граду и шире. Коло српских сестара у Ђаковици, заједно са Управом Женске занатске школе, отпочело је са прикупљањем материјалних средстава како би дошли до своје зграде, у којој би школској женској деци пружили васпитање и стручну спрему под повољнијим условима. Суд Општине Ђаковачке уступио је за изградњу земљиште, на најлепшем месту у Ђаковици званом Бајрам-Пашино поље.²⁶

Коло српских сестара Ђаковице је предузимало многе активности око прикупљања средстава за подизање Дома са једне стране, а са друге стране требало је одговорити својим материјалним обавезама према Женској занатској школи. Резултати нису изостајали. Тако је најпре Краљевско-банска управа Вардарске бановине помогла са сумом од 20000 динара, а добија се и бескаматна позајмица од Главног одбора Кола, од 5000 динара. Коло српских сестара Ђаковице и ученице Женске занатске школе организовале су две забаве и костимирани бал, као и неколико „томбола“ које су биле успешне. Чланице Кола остваривале су средства и од продаје календара *Вардар* (100 ком.) и *Ђурђевски цвети*, од чланарине, од добротвора, утемељивача и других. Захваљујући преосталим средствима из предходне године и средствима у току 1931. године, у каси је било 103.177,38 динара.²⁷ Коло се старало да укаже помоћ онима којима је била најпотребнија, а пре свега ученицама Женске занатске школе. Тако је од Главног одбора за своје сиромашне ученице Коло српских сестара Ђаковице издејствовало за Врбицу 10 пари оде-ла.²⁸ Од Општинског суда Ђаковачког добијена је помоћ за одржавање и рад Женске занатске школе у висини од 7600 динара.²⁹ Коло је за ученице школе и чланице организовало једнодневни излет до манастира Високих Дечана и обилазак вароши Пећ. Старешина манастира Дечана доделио је 20 књига као поклон ученицама.³⁰ Коло српских сестара Ђаковице је са ученицама Женске занатске школе учествовало и на свим манифестацијама које су одржаване у Ђаковици, дајући тако допринос културном развоју свога града.

25 Исто, *Захйев изасланика Минисйарсйву Трјовине и Индусйрије о смени од 25.06.1927*, Београд 1927.

26 „Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Ђаковици за 1929-1930“, *Вардар, календар КСС за йросйу 1931*, 42-43.

27 „Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Ђаковици за 1932“, *Вардар, календар КСС за йросйу 1933*, Београд, 1932, 63-64.

28 *Исйо*.

29 *Исйо*.

30 *Исйо*.

Како средства за зидање Дома нису била довољна следеће 1932. године, Одбор Кола је наставио са прикупљањем средстава и стварањем услова за почетак радова. Од Банске управе Зетске бановине добијена је помоћ у висини од 5000 динара за почетак зидања Дома.³¹ Главни одбор је уписао за добротвора Кола у Ђаковици Риста Одавића из Београда са улогом од 1000 динара.³² Председник Општине ђаковачке Сулејман Црноглавић, ослободио је Одбор плаћања општинских пореза и такси на грађевински материјал за зидање Дома.³³

Више средстава за зидање зграде Дома за Женску занатску школу у организацији Одбора Кола сакупљено је током 1933. и почетком 1934. године. Највећа помоћ стигла је од краља Александра, који је поклонио Одбору 5000 динара.³⁴ Зетска бановина је поново помогла са 2000 динара. Народна банка упутила је помоћ од 1000, а Народна скупштина 5000 динара.³⁵ Изградњу Дома помогли су и Одбори Кола српских сестара: Призрена, Чикага, Сушака, Јагодине, Босанског Брода, Елемира, Винковца и Косовка девојка Никшић.³⁶

Зидање зграде Дома трајало је пуних пет месеци до 26. новембра 1933. године, када је организована прослава отварања и почетка рада. Дом је био освешћен у присуству изасланица Главног одбора из Београда, Љубице Пешић и Милеве Тодоровић. Освећење је извршио дечански игуман Дионисије Миливојевић са свештеницима из Ђаковице. После освећења, скупу су се обратили: срески начелник Милан Бајић, Љубица Пешић, председница Даринка Бацановић, игуман Дионисије, Милија Дурковић, школски надзорник, Велимир Јојић, директор Пећке гимназије и други. Сви су они истицали велику сарадњу и међусобну слогу чланица Кола српских сестара у Ђаковици. Управа Кола је одмах упутила поздравни телеграм Њеном величанству краљици Марији, затим Главном одбору у Београду. Повеле о сарадњи и захвалности Управа кола доделила је Општинској управи Ђаковице и великом добротвору Таси Стојковићу, инжењеру, почасном члану и Гани-бегу Црноглавићу, добротвору. За време освећења и прославе уписали су се многи као добротвори и утемељивачи.³⁷

31 „Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Ђаковици за 1933“, *Вардар, календар КСС за њросиу 1934*, Београд, 1933, 53-54.

32 *Истио*.

33 *Истио*.

34 „Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Ђаковици за 1934“, *Вардар, календар КСС за њросиу 1935*, Београд, 1934, 33-34.

35 *Истио*.

36 *Истио*.

37 *Истио*, Милоје Сокић, нар. посланик, Милан Бајић, ср. начелник, Сулејман-бег Црноглавић, председник Општине ђаковачке, Милорад Михајловић, шеф аграра и Душан Божовић, економ; и утемељачи: Михајло Димитријевић, инспектор, Мило Лампар, шеф Пореске управе, Урош Петровић, бански већник, Миrash Божовић, хотелијер, Дамјан Закић, трговац, Петар Зарић, кафеџија, Рамадан Осман, трговац, Милан Би-каљевић, геометар и Крста Ђикић, кафеџија.

Захваљујући новој згради, стекли су се много бољи услови за рад Женске занатске школе у Ђаковици. Као резултат тога основан је Пилимарски одсек у оквиру Женске занатске школе. Реализацију проширења новог одсека помогла је Управа Вардарске бановине са 2000 динара кредита.³⁸ У следећим годинама повећало се интересовање за Женску занатску школу у Ђаковици, нарочито од девојака исламске вероисповести.³⁹

За ратни период од 1941. до 1945. године нема података о раду Женске занатске школе у Ђаковици, као и за послератни период, када су све женске занатске школе 1948. године престале са радом. Ипак, без обзира на ту чињеницу, из свега предходног може се закључити да се о женској деци и у варошицама, каква је у то време била Ђаковица, водило рачуна о образовању и стручном оспособљавању, како би тиме оне постепено добијале, између осталог, и активнију улогу, како у породици, тако и у друштву које је тежило напретку.

Необјављени извори

Архив Југославије, (65) – Фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије
Историјски архив Ниш, Нишка женска подружина (1922), *Наставни програми Женске занатске школе*

Објављени извори

Вардар, Београд, 1931-1937.
Домаћница, Београд, 1929, Часопис Женског друштва и његових подружина, *Историја Раденичке, сада Женске занатске школе*.

Новине

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1922.

Литература

Димић 1997: Љубодрег Димић, „Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941“, *Сиручно школство (169-195)*, Књига II, Стубови културе, Београд.

38 „Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Ђаковици за 1935“, *Вардар, календар КСС за просју* 1936, Београд, 1935, 33.

39 „Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Ђаковици за 1937“, *Вардар, календар КСС за просју* 1938, Београд, 1937, 37.

- Јовић 1936: Милан Јовић, „Закон о женским занатским и женским стручним учитељским школама“, *Збирка законских и административних прописа за Женске занатске школе*, Ниш.
- Кнежевић 1929: Љубица Кнежевић, „Женска занатска стручна настава“, *Гласник сиручне наставе*, Орган Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, Београд, бр.1, 166-170.
- Прна-Јовановић 1994: Б. Прна-Јовановић, „Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX века“, *Зборник радова Србија у модернизацијским процесима XX века*, Институт за новију историју Србије, Београд.
- Софронијевић 2003: Мира Софронијевић, *Хуманистичка друштва у Србији*, Чигота, Београд.
- Штук 1931: Ш. Штук, „Значај женских занатских школа“, *Гласник сиручне наставе*, Министарство Трговине и Индустрије Краљевине Југославије, Београд, бр. 20, 5-7.

Sladjana T. VIDOSAVLJEVIC

THE WOMEN'S TRADE SCHOOLS IN DJAKOVICA (1922-1941)

Summary

The Women's Trade School in Djakovica was founded in 1922 and its establishment of great importance had Municipality of Djakovica, Trade Inspectorate in Skopje and the Ministry of Trade and Industry. At the beginning of the school, there were problems, resulting primarily due to the small number of enrolled pupils, their frequent absenteeism, dropout, conservative thinking parents as well as inadequate working conditions. However, despite the mentioned difficulties with the great assistance of the Circle of Serbian Sisters from Djakovica, the work of Women's Vocational School in Djakovica is quite stabilized. The main effort of the Board Rounds of Djakovica successfully completed was to raise the building. House of 1933 in which accommodated Women craft schools and actively continued to work until the beginning of 1941, when it stopped working.

Key words: Women's Trade school in Djakovica, professional education of female children, the Ministry of Trade and Industry, the Board Circle of Serbian Sisters of Djakovica.

Јован Ј. АЛЕКСИЋ*

КОСОВСКОМИТРОВАЧКИ СРЕЗ У АПРИЛСКОМ РАТУ

Айсиџракиј: Рад представља покушај реконструкције слике догађаја из Априлског рата у косовскомитровачком срезу. Акценат је стављен на ратна дејства у овом крају, улогу, утицај и делатност истакнутих појединаца из Косовске Митровице и околине тога доба, као и друштвено-политичку ситуацију на овом подручју током Априлског рата 1941. године.

Кључне речи: Косовскомитровачки срез, Косовска Митровица, Косово и Метохија, Априлски рат, 1941.

Ситуација у косовскомитровачком срезу¹ за време краткотрајног Априлског рата у начелу се не разликује много од ситуације на осталим просторима тадашње југословенске државе. Хаотичност, паника, неодговорност, дефетизам, издаја и војни порази, општа су места која најбоље описују тих 12 пролећних дана. Њима су претходили догађаји од 25. и 27. марта 1941. године, који представљају неку врсту увода у Други светски рат на тлу Краљевине Југославије. Треба нагласити да је локално српско становништво, слично

* Мастер историчар (МА), aleksicjovan@rocketmail.com

1 Уочи Априлског рата географски простор косовскомитровачког среза обухватао је широко подручје северног Косова, укључујући највећи део Ибарског Колашина и јужне обронке Копаоника. У саставу косовскомитровачког среза налазило се девет општина:

- 1) Косовска Митровица (обухватала сам град);
- 2) Бањска (седиште Бањска);
- 3) Соколица (седиште Рударе);
- 4) Радичпоље (седиште Зубин Поток);
- 5) Звечан (седиште Доње Кориље);
- 6) Слатина (седиште Слатина);
- 7) Жабаре (седиште Доње Жабаре);
- 8) Борчане (седиште Борчане);
- 9) Берим (седиште Чечево) – *Речник месџа Краљевине СХС*, Београд, 1925, 243-245.

као и у осталим деловима земље, листом било против потписивања Тројног пакта са Немачком, док се локално арбанашко становништво углавном држало по страни. Када је влада Цветковић-Мачек 25. марта 1941. године то ипак учинила, међу Србима је завладала велика огорченост и незадовољство. У селу Врачеву, 26. марта 1941. године, локални православни свештеник Чедо Бачанин одржао је говор својим парохијанима против потписивања споразума са Трећим рајхом, жигосујући владу Цветковић-Мачек као издајничку.² Слични скупови одржавани су и у другим местима косовскомитровачког среза. Чувши за догађаје од 27. марта, за пуч којим је збачена влада Цветковић-Мачек, грађани Косовске Митровице су масовно изашли на улице предвођени Јованом Јевтићем, некадашњим председником Среског одбора Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ) у Косовској Митровици, угледним грађанима, трговцима и власницима занатлијских радњи манифестујући задовољство због пада владе. У овим својеврсним демонстрацијама учествовали су и ученици Гимназије и Мушке занатске школе. Негде око подне, колона грађана је прошла кроз погоне „Трепче“ у Звечану где су се и радници придружили колони демонстраната и заједно са њима се вратили у град. Око 300 радника је отишло пред касарну, где су од војске захтевали оружје којим би бранили земљу у случају немачке агресије. Војска им није дала оружје, већ их је упутила на железничку станицу где су истоварали робу из вагона, а после тога су били упућени у Рашку, одакле су се вратили кућама. У овим демонстрацијама локално арбанашко становништво није учествовало. Сутрадан није било никаквих демонстрација, као ни наредних дана, све је било мирно, као да се ништа није ни дешавало.³

У поприлично наивном очекивању да рата ипак неће бити, косовскомитровачки срез је, слично као и цела земља, потпуно неспремно дочекао напад Трећег рајха на Краљевину Југославију. Иако је Главни генералштаб од новоформиране владе Душана Симовића одлучно захтевао да се спроведе хитна мобилизација, она је из страха да Немци то не схвате као повод за рат и одмах нападну Југославију, то одбила, и тек 30. марта објавила опште активирање (тајна мобилизација) расположиве оружане силе, с тим да први дан активирања буде 3. април.⁴ Војни обвезници арбанашке националности сматрани су непоузданим елементом, па део њих није мобилисан, а део који јесте, увршћен је у радне батаљоне и упућен да утврђује северни фронт.⁵

2 Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968, 69.

3 Милутин Фолић, „Рад комуниста Косова и Метохије у бившој југословенској војсци уочи рата и у Априлском рату 1941. године“, *Токови револуције 2/1967*, 252.

4 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, 1-2, Ljubljana-Beograd-Titograd, 1984, 256.

5 *Истио*, II, 256.

Свакако, треба истаћи да се на читавом простору Косова и Метохије развијала јака пропаганда „да се арнаутски живаљ не одазива војним позивима“ и да је не мали број Арбанаса „стражарно одвођен у војне јединице“. ⁶ Иако је у мирнодопским условима гарнизон у Косовској Митровици спадао у ред најјачих војних гарнизона Треће армијске области, ⁷ на дан избијања рата, 6. априла 1941. године, затекао се само 22. допунски пук, а 7. априла из Приштине у град је дошао и ту се сместио штаб Треће групе армија, на челу са армијским генералом Миланом Недићем. ⁸ Већ 8. априла штаб се преселио у Рашку.

Војни обвезници из косовскомитровачког среза припадали су 24. пешадијском пуку, тј. Ибарској дивизији, једној од 28 пешадијских дивизија, колико их је укупно имала Војска Краљевине Југославије. Њено бројно стање кретало се око 28.500 људи. У свом арсеналу поседовала је 12.000 пушака, 670 пушкомитраљеза и митраљеза и 75 топова и хаубица. ⁹ У састав Ибарске дивизије улазили су 4, ¹⁰ 24. и 58. пешадијски пук, 22. артиљеријски пук, дивизион коњице, 22. болничарска чета, завојште, чета за везу, хемијска чета и друге позадинске јединице. ¹¹

Командант ове дивизије био је дивизијски генерал Александар Димитријевић ¹² а њен начелник штаба генералштабни потпуковник Драгутин Хелбих. ¹³

После аншлуса, тј. анектирања Аустрије Немачкој, 13. марта 1938. године, југословенски Главни генералштаб израдио је ратни план „С“, по коме је Ибарска дивизија чинила стратегијску резерву. Нови ратни план „Р-41“, настао почетком 1941. године одредио је да Ибарска дивизија буде резерва Треће групе армија, чија би база била у околини Урошевца, с тим да њен план дејства буде усмерен у правцу Албаније (у случају напада) или у правцу Бугарске (у случају одбране). ¹⁴

6 Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – њоријекло, идеје, њракса*, Београд, 1995, 263.

7 У мирнодопским условима у митровачкој касарни био је смештен 24. пешадијски пук и Команда војног округа, чија се надлежност и зона одговорности простирала на срезове: косовско-митровачки, дренички, источки, пећски, дежевски, штавички и рожајски. – V. Terzić, *Slom...*, II, 103, 106.

8 *Априлски рат 1941. Zbornik dokumenata*, knjiga 2, priredio pukovnik Antun Miletić, Beograd, 1987, 488-489.

9 V. Terzić, *Slom ...*, II, 108, 110 i 111.

10 Седиште 4. пешадијског пука било је у Ужицу. Није јасно одакле он у Ибарској а не у Дринској дивизији. – V. Terzić, *Slom...*, II, 104.

11 V. Terzić, *Slom...*, II, 108, 110 i 111.

12 Александар Р. Димитријевић (Ниш, 6.2.1884 – Њујорк 3.9.1963) у Првом светском рату ордонанс официр регента Александра, после рата једно време маршал Двора. Краљ Александар му је био венчани кум и кум сво троје деце. Одведен у заробљеништво. После рата емигрирао у САД. – Bjelajac, *Generali...*, 141 i 142.

13 *Zbornik dokumenata*, 566.

14 V. Terzić, *Slom...*, II, 159, 160, 164 i 165.

Сложена и напета спољнополитичка ситуација условила је делимично активирање Ибарске дивизије крајем 1940. године. Наредбом Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије од 4. априла 1941. године, прешла је у рејон Скопља али је 4. пешадијски пук оставила у Урошевцу, где се почетком ове године налазила главнина Ибарске дивизије. Двадесетдруги допунски пук ове војне јединице активиран је тек 3. априла и током целог рата остао је у Косовској Митровици.¹⁵

Прва два дана рата у Косовској Митровици прошла су без неких нарочитих догађаја у самом граду, осим ако изузмемо одлазак Енглеза из Старог Трга и Звечана за Боку Которску, одакле су отпутовали даље за Велику Британију.¹⁶ Ибарска дивизија неславно је и веома брзо окончала своје војевање. Дужност да брани границу са Бугарском у „Јужној Србији“ (данашња БЈР Македонија) имале су трупе Треће армијске области (Брегалничка, Моравска, Шумадијска дивизија и Струмички одред), које су биле под командом армијског генерала Јована Наумовића.¹⁷ Вермахт је захваљујући својој надмоћи релативно лако одбацио јединице југословенске војске ка северу и југу и себи отворио пут ка Куманову. Најјачи отпор непријатељу пружила је Моравска дивизија. Планиравши да спречи напредовање Вермахта ка Куманову, командант Треће групе армија ставио је команданту Треће армијске области на располагање своју једину резерву, Ибарску дивизију. Пошто се командант Треће армијске области 6. априла у Скопљу нашао сам, без штаба, који још није мобилисан, без радио и телефонских веза због бомбардовања Скопља и без иједног возила, он је био принуђен да лично, на коњу тражи Ибарску дивизију. Команданта је нашао тек поподне и издао му наређење, да у току ноћи 6/7. априла прикупи дивизију (без 4. пешадијског и 22. допунског пука, који су остали на Косову и Метохији) јужно од линије Страцин-Куманово и да непријатеља који надире нападне са бока.¹⁸

У току ноћи 6/7. априла јединице Моравске дивизије су се прикупили, па су ојачане једним моторизованим артиљеријским дивизионом, држале поседнути положај код села Младо Нагоричане, на десној обали Пчиње. Ибарска дивизија имала је задатак да се утврди на левој обали Криве Реке (између њеног ушћа и села Рудар) и да нападне леви бок немачких снага

15 *Истио*, 218, 233 и 256.

16 Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба...*, 70.

17 Јован М. Наумовић (Лесковац, 11.11.1879 – Београд, 13.2.1945) био је члан „Црне руке“. У организацију га увео мајор Вемић, а као војвода Јован Осоговски учествовао је у четничким акцијама против Османлијског царства. Из Првог светског рата изашао као тежак инвалид. Између два светска рата једно време био командант жандармерије. Одведен у заробљеништво. Због подршке Партизанском покрету био злостављан у логору. *Vjelajac, Generali...*, 223.

18 *Zbornik dokumenata*, 809.

пред фронтом Моравске дивизије, на простору Страцин-река Пчиња. Међутим, Ибарска дивизија се јако споро кретала па није стигла да заузме свој положај. Ипак, трупе Моравске дивизије су се доста чврсто браниле све док им немачки авиони типа *Јункерс Ју 87*, познатији као „Штуке“ (нем. *Sturzkampfflugzeug*), нису уништиле артиљерију. Тада су припадници Вермахта са тенковима пробали фронт и ушли у Куманово, а око 17 часова и у Скопље. Генерал Јован Наумовић је једва успео да некако избегне заробљавање. Уместо да за време борби код Нагоричана хитро заврши свој покрет и изврши напад, Ибарска дивизија се повлачила ка југу, па је по паду Куманова, највећим делом била опкољена и практично сатерана у безизлазан положај, што је узроковало да већ другог дана рата ова дивизија буде заробљена.¹⁹

Иако је сам град био ван директних ратних окршаја, становници Косовске Митровице будно су послушвали вести о стању на бојиштима. Сudeћи по првим информацијама, сигурно нису били задовољни оним што су чули – причало се о поразном стању Војске Краљевине Југославије на свим фронтовима, субверзивним активностима значајног дела официра и војника, од којих је највећи број био хрватске националности, масовном дезертирању и наоружаним групама Арбанаса који југословенске војнике негде нападају заједно са Немцима директно, негде вршећи саботаже у позадини, а негде убијајући их у заседама. Када су Немци 8. априла освојили Качаник, у Косовску Митровицу су дошле потпуно деморалисане трупе југословенске војске које су требале да га одбране, повлачећи се у неред, ширећи панику и стварајући додатан страх и пометњу међу локалним становништвом. Чак су и поједине старешине предњачиле у ширењу дефетизма, као што је то био случај са пуковником Николом Обуџеном, командантом 3. ваздухопловне мешовите бригаде, који је из Приштине побегао у Чачак, где га је због оваквог поступка и понашања на терену ухапсио начелник штаба 5. армије, генералштабни потпуковник Франц Томше.²⁰ Сличних примера недопустивих и недостојних поступака међу официрским кадрам, а и отворене издаје и преласка на страну непријатеља, било је много, што је унело додатну несигурност, дефетизам и панику како међу војницима, тако и међу цивилним становништвом.²¹ На захтев команданта Треће групе армија, Врховна команда

19 V. Terzić, *Slom...*, II, 308-310. Zbornik dokumenata, 813 и 814.

20 V. Terzić, *Slom...*, II, 508.

21 „...Југословенски официри хрватске народности, кад су се појавили немачки тенкови, извадили су из џепова неке заставице са кукастим крстом и хрватским усташким знаком, и сели у тенкове са Немцима. Први је ушао у немачки тенк потпуковник Павле Добријевић на путу јужно од Призрена. Сведоци су сви преживели који су се ту затекли. Ово је било највеће запрепашћење наше, јер многи нисмо ни знали да један потпуковник са Карађорђевог звездом са мачевима може бити усташки или

је 8. априла по хитном поступку наредила команданту Јуришне (четничке) команде,²² дивизијском генералу Михаилу Михаиловићу²³ да део својих јединица најхитније и најкраћим путем упуту у Косовску Митровицу и стави на располагање генералу Милану Недићу, који се тада још налазио у Косовској Митровици, ради затварања Качаничке клисуре.²⁴ Сутрадан, 9. априла, упућен са циљем да некако исконтролише тешку ситуацију у самом граду и околини, у Звечан је допутовао инжињеријски бригадни генерал Божидар Путниковић,²⁵ који је у име Министарства војске и морнарице преузео

немачки пријатељ, а српски непријатељ...“ Лично сведочанство Петра Мартиновића, официра Војске Краљевине Југославије, који се у тренутку избијања Априлског рата налазио на дужности у Призрену. Текст је штампан у емиграцији 1956. године. <http://www.srpskapolitika.com/Tekstovi/Analize/2006/210.html>, преузето 27. 7. 2012. године, у 14:55 h.

- 22 Почетком априла 1940. године, југословенска војска је формирала четничку команду од седам батаљона (сваки по 660 људи). Она је била задужена за диверзантске акције у непријатељској позадини. На захтев Влатка Мачека команда је преименована у „Јуришну“. – Dušan Babac, *Specijalne jedinice jugoslovenske vojske u Aprilskom ratu*, Beograd, 2006, 20; Сваки четнички батаљон су сачињавали штаб батаљона, штабни вод, вод за везу и две до три чете. Први и Трећи четнички батаљон су имали по три чете, док су сви остали четнички батаљони имали по две чете. На територији сваке армијске области био је смештен по један четнички батаљон. Први четнички батаљон је био дислоциран у Новом Саду, други у Сарајеву, трећи у Скопљу, четврти у Карловцу, пети у Нишу, а шести у Мостару. Формирање Седмог четничког батаљона започело је 1. априла 1941. у Краљеву, али до окончања краткотрајног Априлског рата послови око формирања овог батаљона нису завршени. – Aleksandar Životić, „Četničke jedinice Vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2011, 41.
- 23 Дивизијски генерал Михаило С. Михаиловић (Ужичка Пожега, 13. јануар 1889 – 23. јануар 1973, Београд). Пре рата био је велики жупан Брегалничке области у периоду 1927-1930. године. Као бригадни генерал био је и командант пешадије Дунавске и Босанске дивизијске области. Од 1938. до 1940. године налазио се на дужности команданта Школе за резервне пешадијске официре у Сарајеву. Командант Четничке команде постао је 1940. године и на тој дужности остао до капитулације Војске Краљевине Југославије 18. априла 1941. године, када је и заробљен. Из заробљеништва се вратио 1945. године. Умро је у Београду 23. јануара 1970. године. – *Исјео*, 40.
- 24 D. Babac, *Specijalne jedinice...*, 20; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije...*, II, 328; *Zbornik dokumenata...*, 823.
- 25 Инжињеријски бригадни генерал Божидар Ж. Путниковић (село Врба, Трстеник 1886 – август 1941), пре рата командант Инжињеријске подофицирске школе а у рату командант инжињерије Треће групе армија. Избегео заробљавање. Убијен од припадника ЈВУО, због захтева да му се Михаиловић као старијем потчини. – Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004, 250; Треба истаћи да постоје и друге информације које говоре да је генерал Путниковић страдао од партизана. „Комунисти су, у околини

управу над „Трепчом“ и одмах издао наређење да се настави са нормалним радом, и да ће се свако ко напусти посао или оштети неку машину, сматрати дезертером односно саботером, па ће према томе бити кажњен према ратним законима. Ова његова наредба донела је краткотрајан мир и редовно стање, барем у самој „Трепчи“.

За разлику од генерала Путниковића, јединице Јуришне (четничке) команде Војске Краљевине Југославије нису могле да изврше постављени задатак, чак нису ни стигле да ступе у директну борбу против Немаца, због појаве наоружаних група Арбанаса у околини Косовске Митровице које су вршиле разне саботаже, пљачкале војне магацине и нападале мање војне јединице југословенске војске.²⁶ Да би неутралисао рад ових група, командант Војног округа пуковник Каличанин је издао наредбу да се ове групе гоне а сви њихови заробљени припадници по кратком поступку стрељају. На свим железничким и путним правцима у Косовској Митровици и околини постављене су страже које су контролисале сав саобраћај. Ова наредба пуковника Каличанина је дала одређене резултате, поједине групе наоружаних Арбанаса су неутралисане а њихови припадници стрељани у кругу митровачке касарне. Ипак, ове групе нису биле у потпуности разбијене, о чему сведочи напад на један батаљон 22. допунског пука, који је 10. априла возом упућен Косовском одреду. Напад на воз извела је већа наоружана група Арбанаса код Бивољака, села између Вучитрна и Приштине, који су композицију воза засули снажном пушчаном и митраљеском ватром, приликом које је воз морао да се врати назад са десетинама мртвих и рањених војника.²⁷ Генерал Милан Недић је донео одлуку да образује посебан Косовско-митровачки одред за чијег је команданта одредио дивизијског

вароши Горњи Милановац, ухватили и стрељали генерала Путниковића. Стрељање је извршио, према сазнању, неки ражаловани подофицир, вођа једне комунистичке банде овог краја. Комунисти су опљачкали леш убијеног генерала и полунагог га оставили на сред пута. Сељаци из околних места, који су касније наишли, сахранили су га и цео случај пријавили властима“. – Боро Мајданац – Мирослав Перишић, *О њирисјууу ѡрошлосјуи*, Београд, 2010, 171.

- 26 Треба истаћи да је сачувано мало изворних података о борбеним дејствима Трећег четничког батаљона, који је имао задатак да брани улаз у Качаничку клисуру, заједно са једном четом Седмог четничког батаљона. Штаб Јуришне (Четничке) команде је као појачање Трећем четничком батаљону упутио ону исту чету коју је изузео из његовог састава ради формирања Седмог четничког батаљона. Разбијени остаци ове јединице су се убрзо после продора снажних оклопно-механизованих јединица Вермахта кроз Качаничку клисуру, већ 12. априла предали, не успевши да се консолидују и наставе ефикасан отпор немачким снагама које су неочекивано брзо и лако напредовале тим правцем. – А. Životić, *Četničke jedinice...*, 44.
- 27 Đorđe Ličina, Milorad Vavić, Jovan Pavlovski, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov, Zagreb, 1985, 183-184.

генерала Лазара Тонића²⁸ и на располагање му ставио следеће јединице: један батаљон 24. пешадијског пука, један допунски батаљон, две чете резервне војске, један моторизовани артиљеријски дивизион, противтенковска оруђа и једну пионирску чету.²⁹ Са генералом Тонићем долази и његов начелник штаба потпуковник Отон Чуш, који је касније био истакнути генерал у НДХ. Одмах затим, 11. априла, Косовско-митровачки одред улази у састав Команде санџачке војске заједно са Суворечким, Пећким, Новопазарским и Рашким одредом са циљем заустављања Немаца који су тог дана заузели Приштину. Ови одреди су већ 12. априла напали Немце, са циљем да ослободе Приштину, али је преко Прокупља и Подујева у Приштину у помоћ Немцима стигла 5. оклопна дивизија, па су југословенски одреди приморани да се врате на полазне положаје који су се налазили у околини Вучитрна. Већ 13. априла ови одреди су морали да одступе ближе Косовској Митровици, јер су тога дана јединице Вермахта заузеле Вучитрн. Тог 13. априла, штаб Треће групе армија прешао је у Пријепоље, где је остао до капитулације.³⁰

Бригадни генерал
Бождар Путниковић
(1886-1941)

Дивизијски генерал
Лазар Тонић
(1884-1975)

(Извор: Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004.)

28 Лазар Р. Тонић (с. Ораховац, Призрен 6.4.1884 – Немачка 1975), пре рата начелник штаба Гарде и упоредо професор Тактике на Војној Академији. У Априлском рату прво командовао Моравском дивизијом а потом Косовско-митровачким одредом. Пуштен из заробљеништва септембра 1941. на поново враћен јер није хтео да прихвати нуђене положаје у влади Милана Недића. Остао у емиграцији иако је имао дозволу да се врати у земљу. – М. Bjelajac, *Generali i admirali...*, 293.

29 V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije ...*, II, 346; *Zbornik dokumenata...*, 828.

30 *Исјо*, 387, 403, 416; *Исјо*, 847.

У току ноћи 13/14. априла Косовско-митровачки одред је предузео снажан напад на Вучитрн који је том приликом ослобођен, а сам одред је допрео на 4 km од Приштине. Потпуно нереално наређење Врховне команде да се иде до Качаника и поново заузме Качаничка клисура као изузетно важна стратешка тачка, остало је неостварено. Новоодређени начелник штаба Врховне команде, армијски генерал Данило Калафатовић, 14. априла око 9:30 ч. наредио је свим групама да упуте изасланике да од непријатеља затраже примирје, па је то учинио и Косовско-митровачки одред али се његови парламентарни нису вратили.³¹

У суседним срезовима, вучитрнском и дреничком, готово са почетком Априлског рата, почели су напади Арбанаса на српска села, посебно на она где су живели Срби, који су у њима насељени непосредно после Првог светског рата. Почињени су тешки злочини над српским цивилним становништвом. У селу Преловцу, наоружана група Арбанаса коју су предводили Садик Зејнели (Sadik Zeneli), који је био посланик у скупштини Моравске бановине, Мехмет Градица (Mehmed Gradica), председник општине Србица и Риза Рама (Riza Rama) који је био бивши жандарм, напала је село, заузела га, спалила жандармеријску станицу и убила шест жандара, четворо српских цивила и једног капетана, чији су леш бацили у бунар.³² Овакве вести су веома брзо долазиле до српских старешина и војника у југословенској војсци. Оне су их јако погађале, стварале „злу крв“ међу војницима српске и арбанашке националности и негативно утицале на морал и борбено расположење, посебно у оним јединицама чији су припадници били различитих националности и конфесија.³³ Ти нездрави међунационални односи су, уз очигледну немачку надмоћ у војној техници, наоружању и броју војника били главни фактор поразног стања југословенске војске тих априлских дана. Као и у целој Краљевини, и у косовскомитровачком срезу је владала хаотична ситуација.

У понедељак 14. априла, у Косовској Митровици ниједна државна институција, осим затвора, није функционисала. Председник општине Косовска Митровица Јован Јевтић је већ трећег дана рата побегао из града. То је био исти онај човек који је предводио манифестације у Косовској Митровици 27. марта. Град је био „обезглављен“, без првог човека општине. Његову улогу је неформално морао преузети срески

31 *Исио*, 433, 443; *Исио*, 849.

32 M. Vavić, *Xhafer Deva...*, 184.

33 Командант 30. пешадијског пука, Павлао Беговић, чије су јединице и саме биле жртве напада наоружаних група Арбанаса, овако оцењује борбено расположење свог пука: „Slabost jedinica bila je u nacionalnoj heterogenosti vojnika, odnosno u stoprocentnom defetizmu vojnika nacionalnih manjina. Svaki od njih je osećao da je rat unapred osuđen na neuspeh, što je uticalo na moral vojnika i starešina“. – V. Terzić, *Slom...*, II, 328.

начелник Радиша Стојковић, који је слично као и Јован Јевтић побегао у Нови Пазар, али су му тамошње војне власти енергично наредиле, под претњом прекидом судом, да се одмах врати у Косовску Митровицу, што је он хтео-не хтео, морао да учини. Истог тог 14. априла, под притиском мештана, срески начелник Радиша Стојковић, на слободу је пустио како политичке тако и остале затворенике.³⁴ Вероватно да не би сам сносио одговорност за ситуацију у граду, он је на сопствену иницијативу у току истог дана позвао општинске одборнике у зграду среског начелства како би изабрали новог председника општине. Од укупно 45 одборника, у зграду среског начелства дошло је само 22. Иако није било кворума, без законских прописа, по хитном поступку је за председника општине Косовска Митровица изабран Џафер Дева,³⁵ управо на предлог Радише Стојковића.

Док је у згради среског начелства трајао избор за новог председника општине, у згради жандармеријске станице генерал Лазар Тонић је припремио списак од 36 истакнутих арбанашких првака и издао наређење о њиховом стрељању, због њиховог деловања против југословенске војске. Један од људи на списку био је и управо изабрани председник општине Џафер Дева. Сазнавши за наредбу генерала Тонића, срески начелник Стојковић је упутио акт генералу у коме га обавештава да је Дева изабран за председника општине и да је положио заклетву на верност Краљевини Југославији, притом обећавајући пуну сарадњу са војним властима. Када је све ово чуо, генерал Тонић је наредбу о стрељању поцепао.³⁶

Међутим, ни то није био последњи догађај тог бурног 14. априла у Косовској Митровици. Наиме, око 15 часова, стражар код православног гробља је приметио жену под ферецом, али са мушким ципелама на ногама. Стражар је тој особи наредио да стане, но она се дала у бекство. Стражар је потом отворио ватру и убио је. Испоставило се да се испод фереце крио Шериф Воца (Sherif Voca), бивши народни посланик са листе ЈРЗ, председник општине у Шаљи и кум династије Карађорђевић, који је од

34 Milorad Vavić, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941-1944*, Titova Mitrovica, 1983, 16.

35 Џафер Дева (Xhafer Deva), рођен фебруара 1904. године у Косовској Митровици. Син имућног митровачког трговца Ибрахима Деве, веома богат индустријалац, јако образован (завршио Roberts College у Истанбулу и Експортну академију у Бечу) утицајан у арбанашким масама, ожењен Немацом, преко које је постао члан Абвера (Abwehr), немачке војне обавештајне службе. Иако је током свог трајања Априлског рата тајно држао у рукама све конце побуне, саботажа и напада на југословенске војнике у Косовској Митровици и околини, на његовом избору за председника општине Косовска Митровица истакнуто је да је он „добар Југословен и патриота“. – M. Vavić, *Xhafer Deva...*, 186-191.

36 M. Vavić, *Xhafer Deva...*, 186.

1938. до 1940. године био у емиграцији због оптужби за проневеру државног новца. У земљу се вратио пошто му је обећано да неће бити судски гоњен. Испоставило се да је припадао групи арбанашких првака са севера Косова која је одржавала везе са обавештајним центрима у Скадру, Куксу, Пешкопеји и Тропоји. Истакао се у ширењу пропаганде за неодазивање војних обвезника арбанашке националности на позиве ради учешћа на војним вежбама.³⁷ Вест о неславној смрти Шерифа Воце убрзо се прочула по целом крају. Напетост у Косовској Митровици и околини је све више расла. Овај догађај је додатно погоршао лоше међунационалне односе између Срба и Арбанаса.

Сутрадан, 15. априла, немачка 60. моторизована дивизија је освојила Краљево, затим Нови Пазар и Рашку. Ова дивизија је брзо сломила отпор на доњем току Ибра, па су долазећи Ибарском долином из правца севера њени први делови 16. априла ушли у Косовску Митровицу без икаквог отпора.³⁸ Команданта ове дивизије, генерала Фридриха-Георга Еберхарта (Friedrich-Georg Eberhardt), на ибарском мосту сачекали су генерал Лазар Тонић и његов начелник штаба потпуковник Отон Чуш. Они су му ту саопштили да су добили наредбу Врховне команде југословенске краљевске војске о капитулацији као и да су њихове јединице спремне за предају. У Косовској Митровици формиран је сабирни заробљенички логор за припаднике југословенске војске.³⁹ А новоизабрани председник општине Џафер Дева, који је ту функцију обављао тек један дан, дочекао је немачког генерала Еберхарта на раскрсници испод касарне и захвалио му на „ослобођењу од српског ропства“. Командант окупационих снага дозволио му је да остане на месту председника општине. Његово прво наређење односило се на обавезно истицање арбанашке и заставе Трећег рајха на свим зградама, под претњом смртне казне. Са свих радњи у целом округу, фирме на српском језику морале су бити замењене арбанашким натписима. То је учињено и на јавним зградама, а измењени су и неки други називи. Тако је, на пример, хотел „Цар Душан“ преименован у „Скендербег“, а хотел „Зрињски“ у хотел „Албанија“.⁴⁰ Џафер Дева је „показао своје право лице“, а локално српско становништво је живело у страху, стрепећи од терора и злочина, за које су чули да се већ дешавају на целом простору Косова и Метохије.

37 Војислав Јевтимијевић, *Северно Косово кроз историју до краја XX века*, Београд, 2008, 213.

38 Више о ратним дејствима Вермахта у Ибарској долини, а и шире, види у: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, I*, priredio Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1957, 22-27.

39 Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба...*, 73.

40 М. Vavić, *Xhafer Deva...*, 200.

Арбанашки прваци поздрављају генерала Еберхарта у Косовској Митровици

(Извор: Приватна колекција господина Бранимира Гајића)

Што се тиче немачке 60. моторизоване дивизије, она је 17. априла наставила своје кретање у правцу Пећи и истог дана без борбе заузели тај град. То је био последњи град који је Вермахт окупирао на Косову и Метохији. Истог дана у 21 час, у Београду, у згради бившег Чехословачког посланства генерал Радивоје Јанковић и бивши министар спољних послова Краљевине Југославије Александар Цинцар-Марковић су потписали капитулацију југословенске оружане силе, с тим да акт капитулације на снагу ступи 18. априла у 12 часова.⁴¹ На тај начин завршен је Априлски рат и започело доба окупације.

Извори

Miletić 1087: A. Miletić, *Aprilski rat 1941. zbornik dokumenata*, knjiga 2, Beograd, Vojnoistorijski institut.

Речник месџа Краљевине СХС (1925), Београд, Издавачко предузеће Народна Просвета.

<http://www.srpskapolitika.com/Tekstovi/Analize/2006/210.html>

41 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 108.

Литература

- Babac 2006: D. Babac, *Specijalne jedinice jugoslovenske vojske u Aprilskom ratu*, Beograd, Evoluta.
- Бошковић 1968: Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену, Приштина*; Заједница научних установа Косова и Метохије.
- Bjelajac 2004: S. M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Vavić 1983: M. Vavić, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941-1944*, Titova Mitrovica, Odbor za izdavanje monografija, Opštinski muzej.
- Životić 2011: A. Životić, „Četničke jedinice Vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 39-47.
- Јевтимијевић 2008: В. Јевтимијевић, *Северно Косово кроз историју до краја XX века*, Београд, Службени гласник.
- Ličina, Vavić, Pavlovski 1985: Ђ. Ličina, M. Vavić, J. Pavlovski, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, Zagreb, Centar za informacije i publicitet.
- Мајданац и Перишић 2010: Б. Мајданац и М. Перишић: *О ирисијуу ирошлоси*, Београд, Институт за новију историју Србије.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije (1957)*. Beograd, Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije.
- Petranović 1992: B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Beograd, VINČ.
- Terzić 1984: V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, 1-2, Ljubljana: Partizanska knjiga; Beograd: Partizanska knjiga; Titograd: Pobjeda.
- Фолић 1967: М. Фолић, „Рад комуниста Косова и Метохије у бившој југословенској војсци уочи рата и у Априлском рату 1941. године“, *Токови револуције* бр. 2, 233-272.

Jovan J. ALEKSIĆ

KOSOVO-MITROVAČKI COUNTY IN APRIL WAR

Summary

The basic characteristics of the events of the Invasion of Yugoslavia (the so-called April War) in the area of the County of Kosovska Mitrovica coincide with those related to the Kingdom of Yugoslavia during those 12 days – a general chaos and military defeat. The local Serbian population was against the pact with Hitler, while the Albanian population stood aloof. Manifestations were organized with a goal of opposing the signing of the Tripartite Pact, which occurred after the military coup and the ousting of the Cvetković-Maček Government, as well as the celebration in the name of this act. The first two days of war in this area had passed quietly, without any particular events, to the third day when the shattered and demoralized Yugoslav troops entered Kosovska Mitrovica. They had failed to defend the Gorge of Kačanik, an extraordinarily important strategic point. With an apparent superiority in equipment, military technique and armament, the main reasons of the quick and relatively easy breakthrough of the German Wehrmacht was related to the bad conditions within the Yugoslav army. These conditions were the result of the poisoned interethnic relations between its members. A rather massive amount of betrayals on behalf of the officers and soldiers of Croatian ethnicity, „the bad blood“ among soldiers of different ethnic, religious and political backgrounds, desertions and mutinies, with bad tactics, have made the Army of the Kingdom of Yugoslavia suffer defeat after defeat in all battlefields, thus in this area as well. The Ibarska Division, mainly consisted out of personnel from the area of the County of Kosovska Mitrovica, had unsuccessfully terminated its warfare and just after two days of war its soldiers were captured. Unlike the Ibarska Division, the Kosovska-Mitrovica Detachment, formed directly on the order of general Milan Nedić, has quite successfully implemented its war tasks. It has liberated Vučitrn and advanced enough to be four kilometres from Pristina, but the order for the taking of the Gorge of Kačanik could not be executed. What is characteristic of the area this paper is dealing with is the fact that parallel to the wartime events – diversions took place, as well as attacks and crimes towards Serbian civilians on behalf of armed Albanian groups. Many of these groups were liquidated or repressed on behalf of the Yugoslav army, but their key organizers remained at their posts and during the occupation they had represented

the Quisling authorities. Kosovska Mitrovica had fallen on April 16th – which is the date when the occupation started. The brief so-called April War in this area ended at that point.

Key words: Kosovo-Mitrovački County, Kosovska Mitrovica, Kosovo and Metohia, April War, 1941.

УДК 316.662-055.2(497.11)(091)
305-055.2(497.11)
392.3/.6(497.115)
394.3(497.115)

Верица Р. МИХАЈЛОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ДРУШТВЕНА МАРГИНАЛИЗАЦИЈА ЖЕНА КАО МАНИФЕСТ У ОКВИРУ НАРОДНЕ ТРАДИЦИЈЕ (Сагледавање положаја жене кроз разматрање њеног реалног позиционирања у оквиру народне игре)**

Айсџиракџи: Свеprisутна маргинализација у оквиру најразличитијих друштвених активности представља један од есенцијалних проблема са којима се суочавају жене данашњице, и са којима су се кроз историју цивилизације у најразличитијим њеним трансформацијама бориле. Историјска перспектива ове проблематике показује циклчан процес који жену у најранијим периодима цивилизацијског развоја најпре повлашћује, а потом је постепено и све снажније деградира до најнижих друштвених слојева. Појава феминистичких покрета 60-их и 70-их година двадестог века знатно доприноси исправљању начињене неправде према жени, али и даље се у патријархално одређеним друштвима (као што је наше) примећује јасна дистинкција друштвених улога у односу на пол. Рад је усмерен ка сагледавању најпре општег положаја жене у друштву, са освртом на историјски процес који доводи до њеног деградирања. Као и свака друштвена појава, тако се и поменута проблематика манифестује у оквиру елемената народне традиције, па тако и песме и игре. Акценат рада је стављен на сагледавање тих манифеста у оквиру народних обичаја и народне игре на просторима Косова и Метохије, где ће се јасно показати снажна патријархална убеђења која

* Истраживач-приправник, verica.mihajlovic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Мајеријална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и даље владају овим простором. Међутим, за поједине појаве се разлог може наћи у друштвено-историјским приликама које су се реализовале на овим просторима, о чему ће такође бити речи.

Кључне речи: маргинализација жена, друштвена позиција жена, народна традиција, народна игра.

Маргинализација жена се никако не може сматрати искључиво „српским“ феноменом, последицом укорењеног „српског“ патријархалног уређења, већ је то исконско питање које је и подстакло развој феминистичких покрета као енергетског налета у борби жене за своја (најразличитија) права. „Мноштво традиционалних и патријархалних друштава и друштвених група и даље остварује тежњу да жена остане заробљена у приватној сфери, везана за кућу и децу, да ‘служи’ мужу и породици, да се жртвује, да буде не приметна, далеко од јавне сфере друштва и слободног грађанског живота.“¹ Од самих почетака историје човечанства могла се запазити подређена улога жене у друштву, а опет – иронично – и пресудна за опстанак и наставак људског рода. Управо та кључна, репродуктивна моћ жене је основни елемент њеног изошптавања из културних и других важних друштвених активности, и њеног смештања у врло узак круг предодређених друштвених улога – (послушна) ћерка, супруга, мајка. „Жене су својом биолошком конституцијом погодне за рађање и одгој деце због тога треба да остану везане за кућу. То је једна од претпоставки о улогама која има за циљ да жену смести у приватну сферу и да је изолира од јавног живота.“²

Чак и покушај величања улоге жене у друштву добро познатом изреком „Иза сваког великог³ човека стоји жена“⁴, заправо је покренуло бујицу негодовања код припадница „слабијег пола“ и најразличитије напоре да се измeste, да више не буду *иза*. У нашем народу се овакво позиционирање вековима реализовало у реалном животу – жена је ходала за мушкарцем, не упоредо са њим, пратила га и била понизна и послушна супруга. Чак и данас се у неким крајевима може уочити реализација овог дуго чуваног манира, кретање (најчешће старијег, и у селима) брачног пара у виду „колоне“ са мушкарцем, наравно, на челу.

1 Иван Шијаковић, „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене“, *Теме*, 29. 3. (2005), 323.

2 *Исцо*, 325.

3 У нашем преводу овде се употребљава придев *усиешан*, али оригинална изрека користи реч *great* – велики.

4 Оригинално порекло фразе није познато. Прво штампано цитирање се лоцира у чланку: „Most courageous athlete of 1945“ („Најхрабрији атлета 1945.године), *The Port Arthur News*, фебруар 1946, Тексас.

Историјски аспект положаја жена од најранијих времена. Положај жена у Србији

Историјска перспектива социјалног положаја жене илуструје цикличан ток који жену са почетног пијадестала моћи поставља у слојеве најнижег друштвеног ранга где ће се задржати вековима и вековима борити за стицање/повратак права у односу са мушкарцима. „Припадање женском полу често означава у пуном смислу припадање социјалном статусу најнижег реда.“⁵ Активности у оквиру феминистичких покрета 60-их и 70-их година двадесетог века доноси знатна побољшања услова за жене, и до неке мере изједначење права жена са мушкарцима, али никако не можемо рећи да хијерархијски однос полова није и даље задржан на многим пољима, а посебно у оквиру темељне институције друштва – породице.

Према неким остацима из ловачко-сакупљачке привреде може се закључити да су жене имале равноправан положај са мушкарцима, а можда и повлашћен. Археолошки налази из прве неолитске револуције (око десет хиљада пре нове ере) сведоче да су прва божанства била управо женског лика, из чега се може закључити да је жена била цењена и поштована. Друга неолитска револуција (између шест и три хиљаде година пре нове ере) доноси техничко технолошки напредак. У том периоду долази до деградације положаја жена. У доба антике жена је била ограничена на кућне послове и тако почиње процес удаљавања жена из области јавног живота.⁶

Прекретни моменат у деградирању женског пола можемо наћи у религији. Појавом монотеистичких религија и свемоћног Бога у лику **мушкарца**, који се „јавио“ **мушкарцу**, деградација жена силази на најнижу тачку. Библијска порука каже да је Бог стварајући свет за шест дана створио мушкарца управо шести дан, заборављајући да му створи жену. Библијска метафора о стварању жене од Адамовог ребра може значити да је њен примарно непланиран, као и то да је она осуђена на вечити дуг мушкарцу, јер је од њега постала. Из Библије се читава повлашћени положај мушкарца – Бог га је створио као целовито биће, посветио му читав дан свог стварања, док је жену „онако успут“ начинио, од Адамовог (из свега закључујемо не толико потребног) ребра. Први грех у рају начинила је жена. Од тада жена постаје симбол греха. У самој Библији се помиње да жена треба да буде потчињена мушкарцу – када Ева проба забрањени плод са дрвета познања добра и зла, Бог је проклиње: „теби ћу многе муке задати кад затрудниш, у мукама ћеш

5 Vera Stein Erlich, *U društvu sa čovekom*, Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu, SNL, Загреб, 1978.

6 Иван Шијаковић, „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене“, 326.

децу рађати, и воља ће твоја стајати под влашћу мужа твојега и он ће теби бити господар“.⁷ Кроз целу Библију је мушкарац тај који одређује норме понашања у породици, док га жена прати. С обзиром на то да религија много доприноси српској традицији, то је још један чинилац који потпомаже потлачену улогу жене у породици.

У предфеудалном периоду (5-9. век) задржава се ускраћивање свих значајних права женама. Почетак феудалне епохе (10. и 11. век) означава момент када жене, али само већ повлашћене „по мушкој линији“ (породично или брачно везане за краљевске породице), успевају да поврате део своје моћи. Врхунац феудализма (12. до 15. век) доводи поново до удаљавања жене из јавног живота. У свим областима живота и деловања улога жене се сужава. У то време су женама укинута и права наслеђивања тако да су остале потпуно обесправљене. У доба ренесансе жене покушавају да поврате део својих права. Оне почињу постепено да узимају учешће у уметничком и културном стваралаштву тог периода, али често без права признавања њихових дела (анонимни уметници, или је дело било познато под именом неког мушкарца). Тек са развојем буржоазије (17. и 18. век) жене узимају учешћа у друштвеним пословима. У 19. веку жене постају значајна радна снага, значајан део радничке класе, што представља први масовнији излазак жена на друштвену сцену.⁸

Појава феминистичких⁹ покрета у Европи у деветнаестом веку допринела је побољшању услова за жене, као и њиховој укупној еманципацији и покретању питања њихових права на подручју (до тада) *маскуланизованих* поља друштвене делатности. Покрети жена оживљавају половином деветнаестог века и шире се кроз појаву више женских удружења широм Европе, са усмереним циљем да се изборе за изједначење са мушкарцима на друштвеној сцени. У другој половини деветнаестог века долази до експанзије покрета који иницирају иступање жена у борби за своја права, за једнакост на пољу рада, образовања, у породици и браку. Двадесети век доноси наставак ових борби и готово случајно ступање жена на друштвену сцену, најпре на пољу рада у процесу индустријализације. Наиме, током Првог светског рата, услед дефицита мушкараца, јавља се огроман проценат запошљавања жена, самим тим и њиховог рапидног ангажовања и на другим пољима друштвеног ангажовања. Ова појава консеквентно утиче на охрабрење женских покрета у даљој борби, чиме се долази до данашњег стања у Европи где се жене могу наћи (иако и даље у мањем броју) на свим позицијама хијерархијски опредељеног друштва.

7 *Сјџари завети*, Књига Мојсисјева 3:16, превео Ђура Даничић.

8 Иван Шијаковић, *нав. дело*, 327.

9 Реч *феминизам* се први пут јавља 1837. године у речнику *Robert* где означава доктрину „чији је предмет ширење права и улоге жена у друштву“. Према: Неда Божиновић, *Женско ишћање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996, 7.

У Србији је подређени положај жена и дан данас присутан, и као и у историји цивилизације, и у историји наше земље уочавамо неједнакост полова на пољима друштвено-историјског развоја. На пример, „током целог посматраног раздобља у Кнежевини/Краљевини Србији није било ниједне владарке јер су, и при сменама династија, постојали само мушки наследници престола, а тадашње законодавство, поред тога, није ни предвиђало могућност наслеђивања по женској линији. Законске сметње су им ускраћивале право на имовину и располагање њоме, право на школовање и запошљавање, звање и статус.“¹⁰

Пракса маргинализације женске деце нарочито се уочава у организацији школства у деветнаестом веку, где су постојала стриктна правила о школовању женске деце, ако им је то уопште и било омогућено. Изоштавањем женске деце из школа и онемогућавање њиховог описмењавања и даљег развоја, консеквентно доноси и мањи проценат жена у областима науке, културе и уметности (сетимо се, у ренесанси се нису смеле жене прокламовати као аутори). „Неравноправност у науци и култури даје још једну димензију укупном удаљавању жена од главних друштвених токова.“¹¹

Школовање женске деце се помиње у првоме *Школском закону Кнежевине Србије* из 1844. године, као и у свим каснијим законима, али се предвиђају посебно школе за женску децу; ако их није било, девојчице се нису могле школовати заједно са дечацима после навршене десете године. Посебна *Уредба о женским школама* донета је 1846. године којом се предвиђало шестогодишње школовање током којег су се, осим општеобразовних предмета, училе и вештине везиване само за женски пол – ручни рад, певање, лепо понашање... 1898. године обавезно школовање је смањено на четири године, а девојчице су школовање могле да наставе у девојачким школама које су трајале две године. Тек се 1906. године законски уводе могућности коедукације и постојање мешовитих школа за децу оба пола.¹²

Наравно, треба навести да је у традицији нашег народа све до друге половине двадесетог века постојало уврежено мишљење да женску децу не треба слати у школу, да су она предвиђена за кућу и да је њихова будућност брак, те да је њихово „кућно школовање“ пресудно за испуњен будући живот у браку који их чека. Наравно, није у свим деловима Србије било тако. Посебно је на подручју Косова и Метохије овај манир био практикован, док се у другим деловима Србије од половине двадесетог века примењује рапидан

10 Љубинка Трговчевић, „Жене као део елите у Србији у 19. веку. Отварање питања“, Зборник радова са скупа *Дијалој историчара*, одржаног у Херцег Новом 2-4. март 2001, уредили Х.Г.Флек, И. Граовац, Загреб, 2002, 252.

11 Иван Шијаковић, *нав. дело*, 331.

12 Љубинка Трговчевић, „Жене као део елите у Србији у 19. веку. Отварање питања“, 255-256.

раст уписивања женске деце у школе. Према подацима статистичког билтена 1931. године у Србији је од укупне женске популације старије од 10 година 62,48 одсто било неписмено, 1948. године смањен је на 37,6 одсто, да би 1991. године у укупној женској популацији старијој од 10 година било 11,1 одсто неписмених.¹³ Треба напоменути да су подаци извршени на узорку који изоставља Косово и Метохију, где је, сматра се, број женске деце уписиване у школе био знатно мањи, нарочито на селима.

Манифестовање положаја жена у Србији у оквиру елемената народне традиције (народних обичаја и игара) са посебним акцентом на просторе Косова и Метохије

Стављање жене на маргину друштвених деловања је као и сваки друштвено-историјски феномен јасно видљив у свим областима националне културе, па тако и у традиционалним обичајима, као и песмама и играма који се за њих везују. На простору Косова и Метохије су се посебно дуго задржали обичаји који су жену држали „у запећку“, затворену у кући и одвојену од важних друштвених догађања. Један од обичаја који се дуго задржао у народној традицији, а који јасно говори о обесправљености жена у нашем народу јесте и изостанак њеног суделовања у избору брачног партнера. Вековима је, поготову у селима Србије, био распрострањен обичај да су родитељи ти који одређују за кога ће се ћерка удати. Склапање брака у сеоским срединама је чак наликовало трговини, јер је мираз који прату девојку за удавање често био основни покретач и разлог њене просидбе.

Дистинкција полова је јасно и очигледно приказана у оквиру народних игара. „Традиционална култура развија мит о мушкарцу као хероју, спаситељу, вођи. На плану игре као саставног дела културе постоји подела на игре које су ‘допуштене’ жени и оне које нису.“¹⁴

Један од главних показатеља овог манира представљају народна кола која су у већини области Косова и Метохије била јасно одељена по половима. У старим границама Србије није била евидентирана подела игара на *женске* и *мушке*, чак ни успомена на такву поделу. У северним и северозападним крајевима готово да се не може говорити о подели која би подразумевала искључиво право само једнога пола на извођење појединих игара. Када би

13 Вера Гудац-Додић, „Положај жене у Србији (1945-2000)“, *Жене и деца. Србија и модернизацијским процесима XIX и XX века*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Загорац, Београд, 2006, 47.

14 Иван Шијаковић, *нав. дело*, 331

народ и говорио о поменутој подели, она би означавала сасвим другачију ствар – женским играма би се називале оне које су праћене певањем само женских играча, док су мушке оне које прате мушкарци. Ипак, сестре Јанковић проналазе у разговору са испитаницима „местимично још живо сећање на време када су мушкарци и жене играли у засебним колима.“¹⁵ У јужним крајевима Србије, према истом извору, постоји дефиниција женских и мушких игара – „женске игре су оне које се изводе уз певање; игре које прате инструменти, називају се мушким играма.“¹⁶

Међутим, и поред овакве поделе, ипак се не може порећи чињеница да је у већини градова на простору Косова и Метохије постојало одвајање полова у игри. За такву поделу треба тражити објашњења у народном животу, обичајима и друштвеним односима у прошлости тих крајева. Патријархална схватања морала и пристојности нису раније допуштала девојкама и невестама да се хватају у исто коло са момцима и ожењеним људима. Понекад се није допуштало ни засебно извођење „мушких“ и „женских“ игара на истоме простору. Мушкарци би са свирачима отишли у другу одају, или чак у другу зграду. Жене, остављане тако саме себи, играле би уз певање. У оквиру игара праћених певањем постоје женске игре у најужем смислу те речи, тј. игре које увек изводе искључиво играчице, као што такве игре постоје и у оквиру игара праћених инструментима, али у мањем броју.¹⁷

Треба, наравно, узети у обзир и историјске прилике које су у прошлости морале утицати на одвајање девојака и жена од мушкараца. На тај начин су мушкарци заправо чували српске девојке од Турака. Србин се и сам уздржавао да се ухвати у коло са девојкама, да би својим примером указао Турчину да исто не треба да учини. Уводећи обичај јасне дистинкције полова при игрању, наш народ је покушао да држи припаднике турског народа на одстојању од својих жена и девојака. Са друге стране, сепарација полова се може делом размотрити и као манифест турског утицаја који се одразио на све аспекте друштвеног живота у доба робовања нашег народа. Наиме, у муслиманској вери је жена особито деградирана, и врло јасно јој је одређена маргинална улога која се заснивала на њеном одвајању и сакривању од мушког дела популације.¹⁸

15 Даница и Љубица Јанковић, „Жена у нашим народним играма“, *Народне игре*, књига IV, Просвета, Београд, 1948, 6.

16 *Истио*, 7.

17 *Истио*.

18 Посебно треба истаћи да муслиманска вера налаже физичко сакривање жена путем гардеробе, при чему се уочава различит степен реализације – негде је жена потпуно „завијена“ па је њена физичка појава сведена искључиво на очи које су видљиве у јавности, док је све остало покривено. У неким деловима Косова и Метохије је турски утицај видљив и са аспекта народне ношње, где је уочена пракса сакривања лица девојака и жена (на пример, Призрен, Ђаковица...).

Као манифест оваквог манира нашег народа, можемо навести свадбени обичај који се дуго задржао у пракси народа на северу Косова и Метохије. На дан венчања невеста заправо није била присутна на (сопственом) свадбеном весељу. Након „показивања“ младе гостима, она би се са свекрвом затворила у засебну одају и ту провела читаво време док су се гости веселили. Једна од последњих свадби која је задржала овај обичај је одржана чак 1982. године (!) у селу Граничане у околини Лепосавића. Данас мештани села говоре да се овај обичај одржавао због заштите невесте од „злих очију“, да се она склањала да јој неко не би дотакао венчаницу или јој „навраћао“ нешто, чиме би јој уништио брачну срећу и можда јој укинуо пород. Међутим, уколико се осврнемо на историјске околности које су пратиле наш народ током ропства под Турцима, схватићемо да је постојао знатно практичнији разлог увођења овог „обичаја“. Познато је да је један од „зулума“ турских над нашим народом било одвођење невесте на дан венчања како би прву ноћ провела код аге. Управо из тог разлога је српски народ увео праксу сакривања невесте и одређивао јој „чувара“ – свекрву. Народ се чак сећа да је некада млада одвођена у подруме или амбаре, што потврђује основну сврху овог обичаја „чувања младе“.

У различитим крајевима Србије није увек постојала јасна дистинкција мушких и женских игара. У новије време, још пре рата, почело је мешање полова. „У већини србијанских села одавно су ишчезле бране које су раније спречавале да се играчи и играчице приближе једни другима“. ¹⁹ Нису ни у свим крајевима Косова и Метохије увек присутне поделе игара на женске и мушке, односно дистинкција мушкараца и жена при игрању. У различитим крајевима покрајине постоји различито спровођење оваквог одвајања.

„У косовским и призренским селима (...) полови су обично предвојени у игри: играчи се налазе у десној, играчице у левој половини кола. Некада су играли потпуно засебно, понекад то чине и данас. (...) То је створило осетне разлике између мушког и женског начина играња.“ ²⁰ Сестре Јанковић евидентирају и специфично одвајање мушкараца и жена на свадбеном весељу у Призрену – не само да се одвајају засебна кола, већ се и одржавају на развојеним просторима. „Током читаве свадбене свечаности, мушкарци су играли одвојено од жена, или у изолованој соби или у различитим кућама“. ²¹

Слична ситуација се може уочити и у Гњилану, где су такође кола одвојена. Иако су врло често сами кораци при игри исти, примећује се разлика у стилу – жене морају одражавати смерност и послушност која се код девојака

19 Даница и Љубица Јанковић, „Жена у нашим народним играма“, 1948, 8.

20 Даница и Љубица Јанковић, *Народне игре*, књига V, Просвета, Београд, 1949, 54.

21 Даница и Љубица Јанковић, „Serbian Folk Dance Tradition in Prizren“. *Ethnomusicology* 6 (2), 1962, 116.

ценила. Скоро све гњиланске мушке игре могу да изводе и жене и девојке, само засебно, с тим што жене играју много мирније од мушкараца. „Засебно женско коло на селу је нешто најсмерније што се замислити може. Гњиланске сељанке никад не скачу. Док се играчи у мушком колу разигравају, дотле женско коло, готово скривено иза мушкараца, неупадљиво клизи.“²²

У Пасјану (у близини Гњилана) је обичај да прво играју играчи, па тек када они престану, играју играчице. Још једна специфичност која указује на дискриминацију жена јесте временско ограничење њиховог активирања у игри. Када наврше тридесету годину, жене престају са играњем, док за мушкаце нема таквог рока.

Ипак, треба навести и чињеницу да у неким крајевима постоје игре које су намењене искључиво женама. На пример, у Гњилану и околини, у оквиру свадбених обичаја у данима пре саме свадбе постоје кола која изводе девојке које се и певају ходајући обичним кораком. Сама чињеница да се стилски ове њихове игре заснивају на готово огољеној једноставности указује на то да се девојке нису могле потпуно ослободити у игри, да су морале одржавати покорност и смерност чак и онда кад су постављене „у центар пажње“. И свекрва има своје коло које одигра, једном или неколико пута, у зависности од дела Косова, од чега истовремено зависи и назив ове игре (*Свекрвино коло*, *Сијино оро*). Сестре Јанковић издвајају неколико облика у којима се јављају искључиво женске игре. „То су, најпре, соло женске игре којима се жена одваја од свега спољашњег (Вучитрн, Ђаковица) – Женске игре у двоје пружају могућности играчицама да покажу и смисао за узајамно прилагођавање и хармонично стапање покрета (Вучитрн). Вишеструке двојке или тројке које стоје наспрамно унакрсно пружају лепу слику (Косово). Занимљиве су четворке у колу (Косово) или у разбијеној групи (Љубижда код Призрена).“²³

Пошто није увек и свуда слободна у игри, можемо закључити да жена не може увек да покаже своју елегантност или спретност пред очима мушкараца. Жена је увек морала бити углађенија, без превише разигравања. „Игре у којима учествују само жене, показују, исто тако, два степена ослобођености играчице. У извесним календарским женским играма опажа се крајња одмереност. И мада се данас првобитна функција играња изгубила из народнога сећања, остало је у начину извођења нешто мирно, скоро свечано, што већ престаје да буде игра у правом смислу и постаје готово нека врста обреда. Такво схватање и тумачење увукло се и у игре световног карактера и постало стил женског играња у неким крајевима (Косово).“²⁴

22 Даница и Љубица Јанковић, „Техника и стил народних игара“, *Народне игре*, књига VI, Просвета, Београд, 1951, 52.

23 Даница и Љубица Јанковић, „Жена у нашим народним играма“, 1948, 7.

24 *Исио*, 10.

Ипак, подручје Метохије указује на чињеницу да нису свуда били распрострањени исти обичаји при игрању. Од области у којима је жена као играчица потпуно изједначена са мушкарцем, треба нарочито истаћи Пећ. Удате Пећанке су се одувек мешале у игри са мушкарцима, одувек су биле „приступачице“, на чему су им њихове сусетке, Призренке и Ђаковчанке, завиделе. Специфичност која карактерише Пећку област је појава *мешовитиої кола* у којем нема одвајања жена и мушкараца, јер Пећанци нису били подложни турском утицају и нису одвајали жене од мушкараца. Једини изузетак су одрасле девојке које се од четрнаесте године нису смеле хватати у мешовито коло, све до удаје. У замену за то, младе девојке у Пећи су имале свој дан за игру, треће суботе ускршњег поста, када су се код Пећке патријаршије окупљале девојке из читавог краја, свечано обучене, и након причешћа у Патријаршији играле.

Карактеристика самог играња у Пећкој области је већа слобода покрета, весели дух који је чак одликовао и женско играње. Пећанке су у ору смеле и живо да играју и да скачу и да подвикују. Тај весели, неусиљени живот и заједничко учешће полова у игри, створило је љубазни, непосредни и предусретљиви тип пећке жене, што се осликава у устаљеном мишљењу заснованом на компарацији два типа жене: „Призренке се држе гордо, Пећанке су веселе приступачице“ – тако су говорили некада. Овакав однос се најбоље осликава у начину играња – док Призренке у игру уносе одмерено господско држање и однеговано осећање мере, дотле Пећанке игром изражавају жив темперамент и отворену непосредност.²⁵

Иако и у Призрену постоје игре које изводе заједно мушкарци и жене, примећује се ипак задржавање дистинкције, односно избегавање директног контакта мушкараца и жена. Једна од таквих игара је *Призенски Калач* у којој се играчи крећу „не држећи се при томе за руке – жене изводе веома одмерене покрете, док мушкарци истовремено показују велику вештину у извођењу тешких фигура.“²⁶ Као што се види, жена из народа је у прошлости са радошћу помишљала на игру, уицкос томе што јој патријархална схватања често нису допуштала да се у њој потпуно ослободи и до краја изрази.

Уз игру, наравно, иде и песма, што је још једно поље на којем се може истажити положај жена у односу на мушкарце. На пример, у црногорским играма, женски гласови као ехо понављају оно што мушкарци отпевају, као што у патријархалној средини жена уопште иде за мушкарцем и њему се у свему покорава. И овде сестре Јанковић примећују разлику између одређених области Косова и Метохије. „При певању косовских сеоских мелодија, које прате игру и које су архаично обојене, жене имају нарочито држање, слеђено гледају у једну тачку, а глас који производе као да нема никакве везе

25 Даница и Љубица Јанковић, *Народне иџре*, књига II, Просвета, Београд, 1937.

26 Даница и Љубица Јанковић, „Техника и стил народних игара“, 1951, 12.

са овоземаљским животом. (...) Сељанке из околине Призрена певају скоро безживотно док се припремају за извођење својих занимљивих игара. Призренке из вароши, међутим, као и Пећанке, добре су и одрешите певачице.“²⁷

Инструментално извођење је врло ретко поверавано женама или девојкама. Сама чињеница да постоји класификација песама која игре праћене инструментима одређује као *мушке*, указује на изоловање жена из овог дела традиционалне културе. Међутим, у појединим (врло ретким) приликама, женама/девојкама је поверавано свирање инструмената. „Инструменат којим се она тада служи, обично је деф (даире), на коме она уметнички изводи све преливе сложеног ритма и са пуно изражајне снаге оживљава сваки удар. Тепсија која се у обичном смислу никако не може сматрати као музички инструмент, у извесним приликама врши и ту улогу.“²⁸

Један од специфичних обичаја народне традиције и прилика која доликује искључиво женама јесте традиционално нарицање за покојником. Овакво понашање није било типично за мушкарце (јуначке, херојске личности). Они су своју тугу изражавали у самоћи, без јавне манифестације, јер „мушкарци не плачу“.

Еманципација жена на просторима Србије, аналогно стању у Европи, снажно се одразила након Првог светског рата, „будући да су у ратном периоду жене издржавале породицу, обављале бројне послове и заправо сву одговорност преузеле на себе“. Чини се да више нису желеле да свој положај унизе на предратни ниво. О томе сведоче женска удружења, основана након рата, чији је циљ био борба за равноправност полова и добијање општег права гласа.²⁹ Међутим, у компарацији са европским државама, Србија је свакако у закашњењу са остваривањима права, поготову у погледу хијерархијског положаја жене у оквиру породице. Иако на свим аспектима друштвеног ангажовања можемо уочити и женске представнике, ипак ће се увек показати мањи проценат жена у оним пословима/на оним функцијама која су према укореењеном мишљењу „предодређена“ за мушкарце.

Сеоска средина је посебно поље на којем можемо уочити најјачу линију отпора ка освешћењу и еманципацији жена. Село се може прогласити темељем патријархалних убеђења и даље снажно укореењених у свести нашег народа. Чак се и дан данас у селима на северу Косова и Метохије могу наћи породице које су у убеђењу да они морају наћи мужа својој ћерки, и даље се уочава присуство родитеља при упознавању и удварању младог пара из „уговорене веридбе“. Управо сеоске средине и представљају најплодније тле за проучавање народне традиције, било да се њене манифестације налазе

27 Даница и Љубица Јанковић, „Жена у нашим народним играма“, 1948, 12.

28 *Истио*, 13.

29 Ивана Аритонових, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије“, *Башкина*, св. 27, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, 2009, 239.

у реализацијама данашњице или само у сећањима најстаријих припадника. Један вид ослобођења свакако се може уочити у народној игри – на народним весељима (саборима, свадбама, испраћајима војника...) нема одвајања полова при игрању, иако се понекад може приметити да се старија жена са села либи хватања у коло поред мушкарца, па се и данас негде могу наћи фрагменти народног кола сачињени само од женских играчица. „Друштвени преображај кроз који пролазимо, доноси жени уопште, па и народној играчици већа права и веће слободе. У којој ће мери ићи њено ослобођење у погледу играња, време ће показати.“³⁰

Литература

- Аритонових (2009): Ивана Аритонових, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије“, *Башићина*, св.27, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, 233-257.
- Божиновић (1996): Неда Божиновић, *Женско ишћање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд.
- Гудац-Додић (2006): Вера Гудац-Додић, „Положај жене у Србији (1945-2000)“, *Жене и деца. Србија и модернизацијским процесима XIX и XX века*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Загорац, Београд, 33-130.
- Јанковић, Јанковић (1937): Даница и Љубица Јанковић, *Народне ијре*, књига II, Просвета, Београд.
- Јанковић, Јанковић (1948): Даница и Љубица Јанковић, *Народне ијре*, књига IV, Просвета, Београд.
- Јанковић, Јанковић (1949): Даница и Љубица Јанковић, *Народне ијре*, књига V, Просвета, Београд.
- Јанковић, Јанковић (1951): Даница и Љубица Јанковић, *Народне ијре*, књига VI, Просвета, Београд.
- Јанковић, Јанковић (1962): Даница и Љубица Јанковић, „Serbian Folk Dance Tradition in Prizren“. *Ethnomusicology* 6 (2): 115-125.
- Трговчевић (2002): Љубинка Трговчевић, „Жене као део елите у Србији у 19. веку. Отварање питања“, Зборних радова са скупа *Дијалоги историјара*, одржаног у Херцег Новом 2-4. Март 2001, уредили Х.Г. Флек, И. Граовац, Загреб, 251-268.
- Шијаковић (2005): Иван Шијаковић, „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене“, *Теме* 29.3. (2005), 323-336.
- Stein, Erlich (1978): Vera Stein Erlich, *U društvu sa čovekom*, Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu, SNL, Загреб.

30 Даница и Љубица Јанковић, „Жена у нашим народним играма“, 1948, 13

Verica R. MIHAJLOVIĆ

SOCIAL MARGINALIZATION OF WOMEN AS THE MANIFEST WITHIN FOLK TRADITION

**(Perceiving of the status of women through
the consideration of her real positioning
within folk dance)**

Summary

Pervasive marginalization within the most different social activities represents one of the essential problems faced by today's women, and with which they were fighting through the history of civilization in most different transformations of theirs. Historical perspective of this problems shows cyclic process which puts woman in the earliest periods of civilization development in privileged position, and afterwards degrades her gradually and more strongly until the lowest social strata. The emergence of feminist movements during 60s and 70s of the 20th century largely contributes to the rectification of the injustices toward woman, but a clear distinction of social roles in patriarchally identified societies (in a society like ours) regarding the gender. This paper is directed toward the consideration of firstly general position of woman into the society, with reference to the historical process leading to her degradation. As each social phenomenon, and the aforementioned problems have their manifest within elements of folk tradition, and in songs and dances as well. The stress of the paper was put on the overview of those manifests within folk customs and folk dance in the area of Kosovo and Metohia, where strong patriarchal convictions will be clearly shown, and which still rule this area. Nevertheless, for some phenomena the reason may be found in social-historical circumstances being realized in these areas, which this paper will discuss as well.

Key words: marginalization of women, social status of women, folk tradition, folk dance.

УДК 316.662-054.73(497.115)"1999"
314.151.3-054.73(497.115)"1999/...."

Милена Б. ШЉИВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

РАСЕЉЕНА ЛИЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ КАО ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА**

Айсиракић: Истраживања о избеглицама су не само бројна, већ су они истраживана лица са многих аспеката и истраживачи многих наука се баве њима као интересантним извором информација. Да ли онда изненеђује чињеница да се избеглице осећају као заморчићи и да нису увек расположени за причу?

Кључне речи: расељена лица, избеглице, Косово и Метохија, сиромаштво.

Ратни сукоби у некадашњој Југославији у периоду од 1991. до 2001. године проузроковали су и долазак више стотина хиљада избеглица и расељених лица у Србију. Највећи „таласи“ уследили су с почетком ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини, затим 1995. године, након операције „Олуја“ у Хрватској и 1999. године са уласком НАТО снага на Косово и Метохију. У погледу броја избеглих и расељених, њихове националне структуре и основних карактеристика, животних околности у којима су се нашли, постоји несагласност различитих извора. Према пописима избеглица и расељених лица у Србији је 1996. било званично регистровано 537.937 избеглица и 79.791 ратом угрожено лице; попис из 2000/2001. године бележи 377.731 избеглицу, 74.249 ратом угрожених лица и 187.129 интерно расељених са Косова и Метохије. Према попису из 2005, статус избеглице у Србији данас званично има 106.931 особа, док је као интерно расељено регистровано 208.391 лице.¹ Број избеглица се током година смањивао,

* Истраживач-сарадник, milena4music@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Мајеријална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Данијела Кораћ Мандић и други, *Интеграција као коначно решење за избеглице и расељена лица у Србији*, Српски савет за избеглице, Нови Сад, 2006.

како прихватањем држављанства Србије, тако и повратком у земље порекла – БиХ и Хрватску, а мањим делом одласком у треће земље. С друге стране, угрожена лична безбедност мањина на Косову и Метохији, нарочито после таласа насиља против неалбанаца у марту 2004, узроковала је пораст броја расељених лица у Србији.²

Дакле, иако је највећи број избеглица „нестао“ из евиденције тако што су постали грађани Србије, њихови психо-социјални, економски и други проблеми остали су непромењени. Нема прецизних података о сиромаштву међу избеглицима и расељеним лицима, али постојећи подаци указују на већу стопу сиромаштва у овој у односу на општу популацију у Србији. Упркос олакшаној процедури стицања држављанства, значајан број избеглица и даље истрајава у намери да задржи тај статус – то у многоме говори и о њиховој недоумици да ли је статус држављанина повољнији од статуса избеглице.

Већина расељених лица се од самог почетка махом изјашњавала за интеграцију као свој избор трајног решења. Као трајно решење интерно расељених лица са Косова и Метохије наводи се искључиво повратак, иако је то у садашњим околностима веома компликовано и због безбедносних разлога често немогуће. Разлог за то је чињеница да је интеграција ових људи у Србији без Косова и Метохије осетљиво политичко питање, везано за питање коначног статуса Косова.

Ипак, без обзира на то за које ће се место боравка ови људи коначно одредити, време које проводе у расељеништву оптерећено је проблемима веома сличним онима које су расељена лица имала и имају у процесу интеграције – обезбеђење крова над главом, стицање прихода и прихватање новоприселих од стране домицилног становништва. Питање личних докумената, те њиховог прибављања такође представља проблем за избеглице и расељене; извештај број уопште не може да дође до својих докумената, јер су им или уништени или недоступни због великих трошкова које њихово прибављање изискује. Налажење дугорочног смештаја је велики проблем за избеглице и расељене, који за собом повлачи и друге потешкоће. Већина избеглица и расељених лица живи у приватном смештају, било да плаћају станарину или станују код рођака или пријатеља. Непуних 10 % њих борави у колективним центрима, који се постепено затварају кроз програме трајног збрињавања понуђених од стране институција државе и међународних агенција и донатора.³

У погледу броја избеглих и расељених, њихове националне структуре и основних карактеристика животних околности у којима су се нашли,

2 Истo.

3 Истo.

постоји несагласност између различитих званичних извора (Републички комесаријат за избеглице, УНХЦР, СПП, избегличка удружења, невладине организације, регионални и међународни актери). Први попис избеглица организовао је 1996. Комесаријат за избеглице Републике Србије⁴ у сарадњи са Високим комесаријатом УН за избеглице (УНЦХР). Том приликом је укупно регистровано 537.937 избеглица у Србији и 28.338 у Црној Гори, како оних са статусом избеглице или прогнаника, тако и оних без статуса у то време. Наиме, према међународном праву, сва ова лица имају статус избеглица, али према републичким прописима Србије и Црне Горе, развојени су у три категорије – избеглице (43%), прогнанници (35%) и лица без статуса (22%). Свим лицима која су дошла у Србију пре августа 1995. дат је статус избеглих лица.⁵ Регистровано је и 79.791 ратом угрожено лице – то су особе које су у Србију дошле из истих разлога као избеглице, али су већ имале држављанство Србије, па самим тим нису могле добити статус избеглице. Дакле, током 1996. године укупан број регистрованих избеглица и ратом угрожених лица у Србији био је 617.728. Више од 90% њих било је српске националности. У марту 2000. године извршен је и попис становништва расељеног са територије Косова и Метохије. Регистровано је 187.129 интерно расељених лица.⁶ Стварни број интерно расељених лица је већи, с обзиром на то да се изван броја расељених Рома није регистровао због недостатка личних докумената. Међутим, исељавање са Косова и Метохије се наставило и током наредних година, тако да данас износи 208.391.⁷

Не постоје прецизни подаци о стопи сиромаштва међу избеглицама и расељеним лицима, али постојећи подаци указују, очекивано, на већу стопу сиромаштва у овој популацији у односу на општу популацију у Србији. Сиромаштво и недостатак прихода идентификовано је као главни проблем избеглих и расељених у неколико студија. Према процени угрожености интерно расељених лица коју је 2004. спровела Међународна федерација црвеног крста и црвеног полумесеца (ИФРЦРЦ) 88,6% интерно расељених лица живи испод линије сиромаштва, од којих 8,6% испод минималног нивоа социјалне сигурности (минимални износ новца за пуко преживљавање).

И сама сам, обилазећи избеглички камп у Крњачи, имала прилике да се уверим како ови људи заиста живе у потпуној беди и сиромаштву. С већином проблема са којима су се суочили по доласку у нову средину практично се суочавају и дан данас. Чак и они који имају редовна примања свакодневно се баве

4 У даљем тексту КИРС.

5 Попис избеглица и других ратом угрожених лица у СР Југославији, УНХЦР, КИРС и КИЦГ, Београд, 1996.

6 Према подацима Комесаријата за избеглице Републике Србије.

7 *Исјо*.

егзистенцијалним проблемима. Они троше новац само на исхрану, хигијену, па чак ни тад немају новца да задовоље своје основне потребе. Најактуелнији проблеми су: бољи смештај, бољи друштвени статус, тражење запослења, побољшање исхране, здравствена заштита и куповина лекова.

При доласку у камп су примали хуманитарну помоћ, углавном у храни и пакетима средстава за личну хигијену. Данас више ни то не добијају. Осећају се као да су заборављени или да људи једноставно избегавају чињеницу да они уопште постоје. Ланци немоћи и понижења их везују за маргину друштва и за зависност од људи добре воље. Мада, са друге стране, они кажу да им је то управо највеће понижење које су доживели – да буду издржавана лица и да моле за помоћ.

Код старих и одраслих лица у избегличком кампу приметан је осећај социјалне и личне некомпетенције, посебно када је у питању родитељство. Велики је терет осећања беспомоћности уз осећање одговорности за живот потомства, са којима се унапред треба носити. Јакe доживљаје ратне трауме, као снажног потреса, избеглице имају потребу да стално изнова препричавају, све док они не изгубе своју афективну вредност, односно свој ометајући утицај. Између осталог, дошло се и до низа веома драматичних прича о условима у којима живе, па и не чуди што немају воље да отворено разговарају и о неким другим темама, осим да се јадају и тако бар на кратко ублаже своју муку.

Појава радости и пријатних осећања код избеглих је реткост. Радост је у избеглиштву угушена многим тешким осећањима. Стари и одрасли увек се радо присећају свих „ситница“ и редоследа многих друштвених догађања. Кроз читаву лепену осећања везаних за обичаје из крајева одакле су дошли, они потискују осећања усамљености, бескорисности и повучености.

С друге стране, није велики број испитаника који је пристао на разговор, поготово млађе популације. Претпоставка, али и општи утисак, је да људи који живе у избегличком кампу просто не желе, односно избегавају, да износе своја искуства индивидуално.

Посебно угрожену групу представљају расељени Роми, који немају ни потребну личну документацију за остваривање припадајућих права. Проблеми са остваривањем пензија такође се понекад показују непремостивим за многе категорије избеглих корисника. Избеглице и расељени имају иста права на здравствену заштиту као и остали грађани, али они најсиромашнији себи не могу да приуште здравствене услуге превазилазе основни ниво заштите. Кад је у питању укљученост у систем образовања, понајвише су угрожена интерно расељена лица и млади, посебно Роми. Финансијска средства су често пресудан узрок што младе избеглице не настављају школовање. Осим ове групе, у посебно угрожене категорије спадају жене, деца, старији, као и самохрани родитељи.

Многе од ових проблема настојали су и даље настоје да реше или олакшају различити програми подршке избеглима и расељенима од стране државе или од стране донаторске заједнице. Механизми прилагођавања новим животним условима у избеглиштву сигурно обухватају учење и прихватање нових социјалних улога у новом окружењу, унапређење комуникације и укључивање у социјалне активности, како би се спречила социјална изолација, подстакло очување достојанства и аутономије личности.

Посебно рањива група – Роми, Ашкалије, Египћани

Заједнице Рома, Ашкалија и Египћана (РАЕ) су међу најрањивијим и друштвено најмаргинализованијим групама на Косову и Метохији. Све три групе суштински припадају истој заједници (које обично и косовски Срби и Албанци називају „Циганима“), али они праве разлику између себе по основу порекла, касте и језика. Према Високом комесаријату за избеглице Уједињених нација (УНХЦР), само је 22.000 Рома, Ашкалија и Египћана регистровано као интерно расељена лица у Србији; али много их је расељено и у Црну Гору и у бившу Југословенску Републику Македонију. Процене кажу да је око 50.000 Рома, Ашкалија и Египћана расељено, те су и даље нерегистровани. Ова интерно расељена лица живе у тешким условима, често испод границе људског достојанства. У градовима широм централне и јужне Србије, расељени Роми, Ашкалије и Египћани живе у неформалним насељима без приступа основним комуналним услугама и чистој пијаћој води. Њихове куће су страћаре начињене од лима или картона, или су то бивши магацини и напуштене бараке. Деца имају тешкоће у школи услед дискриминације и језичке баријере и често је напуштају јер не добијају охрабрење да наставе са школовањем од родитеља који су искусили сличан зачарани круг сиромаштва и дискриминације.

Немогућност добијања личних докумената прелази са једне генерације на другу где дата особа не може да докаже како су њени родитељи били држављани Републике Србије (укључујући Косово и Метохију). У другим случајевима су породице изгубиле своја документа док су бежале са Косова. Коначни исход је да су многе породице у немогућности да дођу до смештаја, социјалне помоћи или здравствених књижица.

Из религијског угла посматрано оне нису ни религијски-вероисповедно јасно артикулисане. Роми, који су загубивши у дијаспори – негде на путу из Индије – постојбинску веру, пригрили су религију већинског окружења. Зато су данас Роми, када је реч о Србији, баштиници и хришћанства и ислама, и православља и католичанства, са јаком тенденцијом да их буде

што више у протестантизму. Чак се и основано тврди да је на делу њихова својеврсна протестанизација.⁸ Етнолози су и утврдили и изнели на видело историјско сведочанство о томе да зарад опстанка Роми пристају уз религију већине (или већинског окружења). Ради примера, већина је примила православље, вероисповест Срба, већинског народа у Србији, али су на Косову и Метохији или Санџаку, тамо где их већином окружују Албанци и Муслимани Бошњаци, примили ислам.⁹

Египћани јесу муслиманска етничка група и већином говоре албанским језиком. Међутим, они поред изостанка сопственог језика, немају ни своју религију, јер доласком у Србију већина њих „вага“ између исламске вероисповести и преузимања религије већине – православне религије.¹⁰

Трећи положај, Ашкалија, нешто је разговетнији. Они потичу са Косова и Метохије, говоре албански језик њихова религија је сунитски ислам и никада нису „кокетирали“ са православљем као Египћани.¹¹

Посебно је значајно разумети проблем интеграције. Резултати више истраживања су показали да су могућности интеграције ромске популације у српско и црногорско друштво, а посебно ромских породица са Косова, практично минималне. Чак и да се питање како интегрисати Роме у нове друштвене средине, а сачувати њихов етнички и културни идентитет може повољно решити, остаје отворен проблем да ли је принцип интеграција без асимилације практично примењив. Да би интеграција била успешна неопходно је начелно мењати однос средине према Ромима.

Литература

- Harell-Bond, Voutira 1992: B. E. Harell-Bond, E. Voutira, *Anthropology and the study of refugees*, *Anthropology today*, Vol 8, No 4.
- Ђорђевић 2006: Ђорђевић Драгољуб, „Религије и вероисповести националних мањина у Србији“, *Социологија*, Ниш, 193-212.
- Кораћ Мандић и други 2006: Кораћ Мандић Данијела, и други, *Интеграција као коначно решење за избеглице и расељена лица у Србији*, Српски савет за избеглице, Нови Сад.
- Malkki 1995: Liisa H. Malkki, *Refugees and exile: From „Refugee studies“ to the national order of things*, Department of anthropology, University of California.

8 Ђорђевић Драгољуб, „Религије и вероисповести националних мањина у Србији“, *Социологија*, Ниш, 2006, 196..

9 *Истио*.

10 [http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B3%D0%B8%D0%BF%D1%9B%D0%B0%D0%BD%D0%B8_\(%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE_%D0%B8_%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%85%D0%B8%D1%98%D0%B0\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B3%D0%B8%D0%BF%D1%9B%D0%B0%D0%BD%D0%B8_(%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE_%D0%B8_%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%85%D0%B8%D1%98%D0%B0))

11 <http://sh.wikipedia.org/wiki/A%CS%Askalije>

Интернет извори

<http://www.kirs.gov.rs/articles/navigate.php?type1=3&lang=SER>

[http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B3%D0%B8%D0%BF%D1%9B%D0%B0%D0%BD%D0%B8_\(%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE_%D0%B8_%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%85%D0%B8%D1%98%D0%B0\)](http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B3%D0%B8%D0%BF%D1%9B%D0%B0%D0%BD%D0%B8_(%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE_%D0%B8_%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%85%D0%B8%D1%98%D0%B0))

<http://sh.wikipedia.org/wiki/A%C5%A1kalije>

Milena B. ŠLJIVIĆ

DISPLACED PERSONS FROM KOSOVO AND METOHIA AS THE RESEARCH SUBJECT

Summary

Based on this research it may be concluded refugees in Serbia are to be found in very difficult position without the chances to improve it. For now, the majority still depends on any kind of relief, but that relief has never been abundant, and contributes only to temporary problems solving.

Needless to say that refugees are one of the most deteriorated category of population bearing in mind the fact they lost their home, and were subject to trauma, fear, uncertainty, and poverty. Besides the stories of the respondents all this is more than evident and real, so that to some extent, we are able to justify their avoidance of talking and answers to questions. All the respondents leave the impression of the person which has a lot of to tell, but most things they deeply repress in themselves.

Key words: displaced persons, refugees, Kosovo and Metohia, poverty.

Бојана М. БАЗИТ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

УЛОГА ИНТЕРНЕТА У ГОВОРНОЈ КОМУНИКАЦИЈИ**

Айсѝраќѝ: Дигиталне медијске технологије омогућавају нове комуникационе канале преко којих се брже долази до неопходних информација, с једне, и пласирања информација које су важне кориснику, с друге стране. И једно и друго је брзо и лако, доступно свима широм света. Из времена у коме су информације и вести биле у поседу мањине прешли смо у фазу када су у рукама већине. Живимо у доба друштвених медија, који су омогућили да се ствара и размењује најразноликији садржај између великог броја корисника интернета, замењујући процес један према многим, процесом многи према многим. Интернет, глобална компјутерска мрежа која повезује кориснике широм света, поставља стандард за савремене облике комуникације 21 века. Управо због све већег броја могућности које стоје на располагању и приступачности истих, употреба интернета је временом за велики број њених корисника постала више од комуникацијско-информационог средства. Бележи се све већи број корисника за које је интернет, односно доступне активности у оквиру ове мреже, постао предмет патолошке везаности и компулсивне употребе. Циљ рада је да укажемо на улогу интернета као места инспирације, на којем се праве први активни кораци ка удруженој креацији, која укида пасивност ангажујући усмерену вољу и критички приступ. Друштвене мреже су место на којем се брзо и лако добија социјална подршка. Процес културне размене на платформама нових медија спушта се на ниво индивидуалних корисника, док истовремено убрзано настаје један глобални културни ентитет.

Кључне речи: Интернет, комуникација, дигитално доба, друштвени медији.

* Истраживач-сарадник, bojana.bazic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Мајеријална и духовна култура Косова и Мејхохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Интернет – глобална компјутерска корисничка мрежа представља савремено средство комуникације чији је крајњи циљ формирање највећег тржишта на свету, нарочито када је у питању могућност и доступност приступа информацијама. Као таква ова виртуелна мрежа постаје саставни део и свакодневна потреба све већег броја њених корисника. За многе од њих он је постао незаменљив у послу којим се баве, док је осталим корисницима у великој мери олакшао живот, управо због готово неограниченог броја информација, које су путем интернета постале доступне. Једно овако велико и револуционарно откриће, можда највеће у 20. веку, омогућило је човеку да потребу за интеракцијом са другим људима на овај начин у потпуности задовољи.

Од тренутка када је формиран, у оквиру америчког Министарства за одбрану, интернет бележи невероватну експанзију – и по броју корисника, и по броју информација које на овај начин постају доступне датим корисницима. Бележи се све већи број корисника за које је интернет, односно доступне активности у оквиру ове мреже, постао предмет патолошке везаности и компулсивне употребе.¹

Друштвена кретања су све бржа и скоро неухватаљива, посебно када се ради о технолошком напретку: развој компјутерске технологије и телекомуникација. Средства масовног комуницирања нису отпорна на иновације. Њихов циљ је што већа актуелност. Технологија омогућава да се о догађајима извештава уживо, са лица места, у тренутку самог збивања са било ког дела света. Масовни медији су један од кључних инструмената који је омогућио прелазак различитих форми друштва, некада подељеног на локалне заједнице, преко кнежевина, краљевина, војводства, до вароши, градова, па и националних држава. Отуда јавне информације чине субјективни исечак стварности чијим преношењем, разменом или прећуткивањем обликујемо јавну сферу, динамизирајући је и конструишући према селективним механизмима медијске моћи. Телевизија, радио и интернет (електронски медији) имају велику предност у таквом извештавању, у односу на штампани медиј. Брзина преноса информација, као предност, са друге стране иде на уштрб пропустљивости велике количине информација и дубљој анализи теме која се обрађује. Медијски радници имају мање времена за квалитативну и квантитативну припрему, анализу садржаја, како техничке, тако и организационе службе медијске куће.²

Интернет је нови вид комуникационе технологије, који представља симбиозу штампе, телефона, огласне табле, приватних и званичних писама,

1 Војислава Бугарски, „Зависност од интернета на путу ка новој дијагностичкој категорији“, *Актуелности неурологије, психијатрије и психичких поремећаја*, 2003, вол. 14, бр. 2, Нови Сад, 50-56.

2 Михајло Манић, „Демократске перспективе и потенцијали нових медијских технологија“, *Политичка ревија*, 2012, вол. 11, бр. 4, 197-217.

радија, телевизије, базе података, претраживача са великим бројем информација. Он „представља комуникативно поље у којем се остварују нови типови друштвених релација и тиме нови модели социјализације. Компјутерска технологија омогућава размену поште и информација са корисницима из било ког дела света. Омогућава коришћење непресушног извора информација које се скоро сваке секунде мењају – допуњавају, укидају.

Компјутерска технологија делује и негативно на индивидуалност. Све је извеснији распон индивидуалних разлика у погледу знања и менталног здравља. Разлике у поседовању информација богатих и информација сиромашних постају све веће, интензивирајући друштвене разлике. Човек све више времена проводи код куће и тако постаје све више интровертна личност. Модерна технологија у образовне сврхе може се користити на различите начине: 1) употреба постојећег комуникационог система чији је циљ да пренесе информацију образовне вредности заинтересованој публици; 2) комуникациони системи могу утицати на увођење нових елемената у образовни систем; 3) коришћење модерне технологије као подршка традиционалном систему образовања; 4) дефинисање потпуно нових функција, које воде ка новим образовним процесима.³

На развој комуникација утицале су многе промене: већа разноврсност истраживања, проширење њиховог дмета, мноштво медијума, разноликост уређаја, што утиче на преображавање комуникација у сложене друштвене појаве, у једну нову моћну индустрију. Средства комуницирања, данас, представљају значајну индустрију која је важан елемент сваког друштва. Она обезбеђују неограничену количину информација са циљем популаризације широких културних активности и бољем учествовању сваког члана друштва у свакодневни живот, појачавајући њихову спремност за мењање, потврђивање и обликовање ставова.

Појам јавне сфере у измењеним условима комуницирања

Људи су се навикли на карактер масовних медија: новине са тиражима од неколико десетина хиљада, национални часописи са стотинама хиљада платника, и, наравно, телевизијска публика бројчано изражена у десетинама милиона. Међутим, почетак новог миленијума праћен је тектонским поремећајима како у медијској, тако и у сфери комуникација. Кључни фактори су доступност, брзина и цена информација. Свако је данас на неки начин присутан на тржишту информација, било као аутор, корисник или дистрибутер,

3 Исио.

а често и све заједно ... Нове дигиталне технологије (нови медији) су, дакле, отвориле потпуно нове домене уско стручне комуникације (*engl. narrowcast media*), сужавајући тако обим програма који се емитује. Политички теоретичари често наглашавају важност „критичне масе“ (*engl. „issue public“*), групе истомисљеника који ће се у једној метрополи или земљи повезати и спонтано одговорити на јавне проблеме или догађаје – на пример, проблем верског или моралног карактера, проблем старијих грађана и сл. Оно што је тада омогућило ту демократију била је разграната комуникацијска мрежа унутар малог насеља. Оно што ће је у будућности омогућити у урбаном постиндустријском друштву биће препород мини-медија (*engl. mini-media*), електронских говорница (трибина) на компјутерској мрежи и сл. Донедавно, техничка одвојеност телефонске и телевизијске мреже стављала је људе у положај да бирају између интерперсоналне комуникације или микрокомуникације и масовне комуникације. Спонтана комуникација у малим групама, мешавина билтена и градског састанка, којом управља сам корисник, створила је нову алтернативу миникомуникацији. Миникомуникација не претендује да замени интерперсоналну комуникацију или да националну штампу остави без посла. Она ће допуњавати и једну и другу. Као и међународна трговина или поштански систем, то је јавно добро које треба неговати. У овако измењеним условима комуницирања, интернет представља комуникативно поље у којем се остварују нови типови друштвених релација моћи међу његовим корисницима.⁴

Лична комуникација

Ово је најчешћи вид комуникације две особе путем интернета и односи се првенствено на мејл (*email*). Иако се мејл (*e-mail*) често назива приватном поштом, он у ствари има статус личне поште, јер се на интернету не може гарантовати приватност. За пуну приватност може се користити неки метод шифровања порука. Власништво над сваком мејл поруком је равноправно подељено између пошиљаоца и примаоца, тако да презентовање садржаја мејлом трећим лицима није дозвољено без сагласности оба саговорника. Ово не важи за жалбе. Ако постоји основан разлог да се корисник пожали администратору на садржај примљене мејл поруке, може то и да уради и покаже садржај поруке администратору и без сагласности пошиљаоца. Мејл се не шаље за небитне ствари, поготово ако је упућен непознатим људима. То је ствар учтивости. Често се мејл користи за веома

4 Биљана Витковић, „Интернет и развој демократске јавне сфере“, *СМ – часопис за ујрављање комуницирањем*, 2013, вол. 8, бр. 28, Београд, 89-110.

озбиљне ствари, често и за посао, па превише непотребних порука може само да смета. Није важно да ли само пошиљалац сматра да треба да пошаље неку поруку, већ да ли ће и прималац те поруке то сматрати кад је добије. Нетражене поруке су непожељне и забрањене. У суштини, сматра се непожељним да се било коме шаље мејл осим ако прималац то није директно или индиректно одобрио.⁵

Многи појединци и групе сnose заједничку одговорност на плану спровођења етичких норми на интернету. Сви корисници интернета дужни су да га користе зналачки и дисциплиновано у морално исправне сврхе. Родитељи би морали строго да контролишу како њихова деца користе интернет. У школама и осталим образовним установама морали би подучавати о разумном коришћењу интернета као дела целокупног медијског образовања, које не укључује само образовање у техничком делу, већ и оспособљавање за зналачко вредновање садржаја. Стручна лица чије одлуке и деловања доприносе стварању интернет структуре и његових садржаја дужни су да спроводе солидарност у циљу општег добра. Требало би избегавати цензуру „argiori“ од стране влада и она се сме применити једино у крајњим случајевима. Интернет је попут осталих друштвених информативних средстава подложен законским регулативама за сузбијање говора мржње, клеветања, обмана, непристојних садржаја без упозорења и других повреда. Криминално владање у реалном свету, пресликава се и у виртуелни свет, па је дужност и право грађанских власти да примењују одговарајуће законе. Да би интернет постигао савршенство и у потпуности одговорио својој сврси, неопходно је да се донесу ефикасне и ригорозне законске мере против посебних казњених дела на интернету, као што су ширење вируса, неовлашћено присвајање туђег новца, прекидање пословних трансакција, крађа личних података и друго. Доношење прописа о интернету је пожељно, а у начелу најбоље је држати се постојећих друштвених норми. Решење проблема који настају из те несрећене комерцијализације и приватизације није у државном надзору средстава информисања, него у обухватнијем уређењу, које одговара нормама јавне службе, као и у већој одговорности. Индустриски етички кодекси, ако се озбиљно третирају, могу одиграти корисну улогу. У њихово формулисање и примену укључени су представници јавности. Осим што пружају позитиван подстицај одговорним комуникаторима, одређују и примерене казне за кршење прописа, укључујући јавну цензуру. Околности понекад могу захтевати интервенцију државе, као на пример, оснивање надзорних одбора за информативна средства који ће представљати све секторе јавног мишљења.⁶

5 Зоран Николић, Миодраг Николић, „Етички проблеми савременог пословања на интернету“, ИМК – 14 – истраживање и развој, 2009, вол. 15, бр. 1-2, Крушевац, 171-178.

6 Исто.

Утицај савремене масовне комуникације на социјалну интеракцију младих

Модерну технологију не можемо заобићи, већ јој се бескомпромисно морамо прилагођавати. Као и одрасли, и деца имају потребу да комуницирају на различите начине, што у данашње време подразумева и најновије специфичне облике технологије. У сваком случају, јасно је да су ефекти, с једне стране, позитивни (нпр. по питању продубљивања интерперсоналних односа помоћу нових начина комуницирања), а с друге стране, негативни (нпр. повећани степен стреса који су показала нека истраживања), те да зависе од индивидуалних разлика међу појединцима. Одговоре на питања која су остала отворена пружиће нова истраживања.

Комуникација представља основ људског опстанка, јер је човек друштвено биће и у сталном је контакту са другим људима. Интернет, мобилна телефонија и други модерни извори комуникација постали су саставни део наше свакодневице. Као и одрасли, и деца имају потребу да комуницирају на различите начине, што у данашње време подразумева и употребу најновијих специфичних облика технологије. Утицај модерне технологије на свакодневни живот појединца још увек није довољно истражен, те из резултата постојећих истраживања није могуће извести једнозначан закључак.⁷

Млади људи највише користе нове начине комуницирања, јер су отворенији за промене, брже уче и усвајају правила, (писање СМС порука захтева одређену методичку спретност и апстрактну способност повезивања једне типке са већим бројем знакова), боље се осећају користећи такав облик комуницирања, и доживљавају га као позитиван додатак осталим облицима комуницирања. Адолесценти, као и тинејџери, користе мобилни у својој комуникацији са вршњацима управо зато што осигурава приватност и донекле, барем више од кућног, породичног телефона, гарантује приступ управо оној особи којој је позив упућен или порука намењена, са минималном могућношћу да информација допре до погрешне особе (нпр. до знатижељних родитеља). Адолесценти користе мобилне телефоне за разне активности од „чаврљања“ са пријатељима, преко уговарања и отказивања састанака, до разговора о озбиљним темама и проблемима, од размењивања информација и постављања питања, до слања подсетника.

7 Мирјана Зебић, Тијана Цветић, Оливера Вуковић, Мирослава Јашовић – Гашић, „Утицај савремене масовне комуникације на социјалну интеракцију младих“, *Епиграми – часопис за клиничку психијатрију, психологију и граничне дисциплине*, 2007, вол. 29, бр. 3-4, Београд, 33-40.

Комуникација и интернет

Била то стварна или приватна моћ у рукама корисника, већина људи који су икада тражили нешто *online* изјавиће да се за разлику од коришћења тзв. класичних медија, осећала много слободније и ангажованије, јер су сами тражили и коначно сами бирали информације које ће узети у обзир и у каснију обраду и коришћење. Врло често се, у складу са овом констатацијом, говори о либерализацији комуникације путем интернета. То значи да се више него икад у човековој историји слобода избора и бројност могућности налази пред сваким корисником овог средства комуникације.⁸ Могућност интеракције и ослобађање од пасивности, активнији приступ избору информација су дакле оно што највише издваја интернет од осталих облика медија, нарочито телевизије. Осим поменутих, карактеристике овог простора су и ограниченост чулних искустава, јер углавном постоји слаба могућност за ангажовањем већине чулних капацитета на које се ослањамо у свакодневном животу, затим асинхроност вербалне размене (већа код електронске поште, мања код четовања), могућност чувања података, укључујући и целокупан ток интеракције са другим особама. Анонимност омогућава слободу и почетну једнакост која даље може произвести отвореност и искреност, могућност спречавања појаве предрасуда, али, нажалост, и могућност лажног представљања и манипулисања. Наведене промене у комуникационим процесима, као и већи број модификација које нису поменуте, нагнале су теоретичаре да започну бројне дискусије и о негативним последицама такве интеракције и таквих могућности. У њима се све чешће помиње теза да се комерцијализацијом интернета и могућности комуникације преко мреже, људска интеракција трајно променила, при томе нагињући ка све већем дистанцирању, површности, slabим физичким контактима и безличношћу директног контакта. У том контексту интернет би теоретски могао бити ултимативни начин изолације, и то већи него што је ТВ икада био. Самим тим интернет се негде више приближава функцији телефона, а мање телевизије као средства масовне комуникације, што су показала и бројна истраживања која су као првенствену употребну функцију интернета идентификовала у интерперсоналну комуникацију. Скорашње студије утицаја интернета на друштеност створиле су очигледно поларизовану атмосферу (лош интернет/ добар интернет). Са једне стране су они који сматрају да је интернет нови, бољи медијум који ће омогућити нове

8 Дарко Хинић, Горан Михајловић, Славица Ђукић-Дејановић, Мирјана Јовановић, „Повећана употреба интернета и социјална изолација“, *Епиграми*, 2007, вол. 29, бр. 3-4, Крагујевац, 47-63.

обрасце у комуникацији и повезивању људи, те да као такав подстиче и олакшава друштвеност; са друге стране су они који сматрају да употреба интернета може довести само до социјалне изолације.⁹

Интернет у настави

Интернет је највећа и најснажнија рачунарска мрежа на свету, а учење у WEB окружењу представља данас један од најшире прихваћених модела учења на даљину (Distance Learning). Како се све више факултета, универзитета, школа, компанија и појединаца повезује на интернет, пред наставницима стоје нове могућности да применом учења на даљину савладају време и раздаљину како би допрли до ученика и ефикасније реализовали наставу биологије и екологије. Предности учења применом електронског уџбеника и учења на даљину коришћењем интернета: темпо учења се прилагођава могућностима корисника (ученика), наставни садржај који се изучава може се лако обрађивати и мењати, тако да увек буде актуелан, градиво се може брзо допунити новим информацијама, што је од пресудног значаја за науку која се развија брзином којом се долази до нових сазнања у биологији. Студенти слободно разгледају тематски повезане наставне садржаје, уче брзином која им одговара, вођећи личним интересима и мотивацијом. Наравно, тако релативно велика слобода у претраживању информација може да доведе и до неуспеха у учењу, јер је основни проблем како се снаћи у тако великом броју научних информација. Стога је неопходно комбиновати овај модел учења са традиционалним.¹⁰

Током последње две деценије модерне технологије промениле су многе аспекте нашег живота укључујући наш начин комуникације, испуњавања слободног времена, а посебно начин рада. Пошто су се потребе нашег начина живљења и радног окружења промениле, као резултат ове технолошке револуције, намеће се потреба промене концепта стицања знања у оквиру концепта учења током целог живота и образовања ученика и студената. Примена достигнућа савремене информационе технологије, посебно примене данас већ свима доступних персоналних рачунара и интернета, постаје централно питање савремене педагошке науке, а постаје и неизбежни елемент пажње савремене образовне политике и реформе.¹¹ Од свих достигнућа информатичких технологија, интернет ресурси могу

9 Исто.

10 Дијана Влашић, „Интернет у настави“, *Педагошка стварност*, 2010, вол. 56, бр. 1-2, Нови Сад, 82-90.

11 Исто.

у највећој мери да помогну у образовању ученика спремних за ново информационо доба. Савремено радно место све више захтева способност у прикупљању, процењивању, синтетизовању и примени информација, као и разматрање више могућих решења, а не само једног правог. Ученици, стога, током образовања треба да стекну искуство у тимском раду и заједничком решавању проблема. Предавачи могу да помогну ученицима у формулисању питања, избору адекватних одговора, да подрже њихова истраживања и упуте их на сарадњу са старијим ученицима како у школи тако и ван ње. Интернет алати и ресурси, заједно са софтверским алатима за канцеларијско пословање, могу да помогну предавачима да науче ученике да снимају, претражују, обрађују, анализирају и примењују информације. Због тога савремене методе образовања треба да буду конципиране тако да се све више пажње посвећује учењу и моделовању таквих методолошких приступа који ће довести до оспособљености у реализацији и примени виших нивоа критичког начина размишљања. Уз примену савремених информационих технологија препоручује се примена таквог образовног процеса која није усредсређена само на предавача, већ омогућује и ученицима да буду предавачи. Замена улога је добродошла, јер и предавач и ученици могу много тога да науче од бистрих ученика. Одговарајуће знање предавача, учioniца прикључена на интернет и примена одговарајућих процедура, могу да преузму улогу катализатора у процесу образовања. Дистрибуирање информација у облику лекција увек ће имати своје место, али предавач све више треба да буде модел или ментор, онај који води, предлаже, указује и помаже ученицима да се повежу са експертима и другим базама знања.

Настава треба да се одвија у веома флексибилном окружењу, способном да представи информацију на више начина, са разним информационим изворима и максималном флексибилношћу, када је у питању интеракција између предавача, ученика и информације. Да би се обезбедила максимална флексибилност, морају да се комбинују рачунарска, видео и мрежна технологија. Због обима примењених технологија, у настави се мора обезбедити технолошки мост између традиционалне аналогне/једносмерне технологије и еволутивне дигиталне/интерактивне технологије. Уз помоћ интернета, настава може да се прошири тако да обухвати интеракцију са другим ученицима, са експертима у академији, музејима, фирмама и заједницом у целини.

Тако ће интернет све више прерастати улогу истраживачког и комуникационог алата. Он ће постати моторна снага заједничких пројеката, групног решавања проблема и међусобне интеракције мултидисциплинарних наставних програма.¹²

12 Исио.

Улога наставника у систему учења на даљину

Данас се процес дистрибуције и размене информација реализује посредством рачунарских мрежа. Рачунарске мреже укључују LAN, WAN, *online* услуге и, посебно интернет, као и све апликације које га подржавају, док мобилност, као један облик коришћења мрежа, представља успостављање „бежичних ЛАН-ова“, тако што студенти из школа позајмљују преносне рачунаре и, помоћу њих, прихватају комуникацију с наставницима и међусобно.¹³

Педагогија класичне наставе свакако је основ у развоју педагогије *online* образовања као самосталне дисциплине. Циљеви и задаци у *online* образовању за сваку поједину целину која се обрађује прецизно су дефинисани, а полазници су, у сваком тренутку, упознати са материјалом који ће научити или с вештинама које ће усвојити. Методе подучавања, којима ће полазници лакше и квалитетније стећи знања и вештине, засигурно ћемо потражити у савременој педагогији, али, с обзиром на *online* околину, у којој не постоји директна интеракција наставника и полазника, као и полазника међусобно, многе методе и идеје морају се прилагодити условима *online* наставе. Првенствено, мисли се на комуникацију у *online* образовном процесу. Она се, уколико изузмемо видео-конференцијске преносе, који још увек нису у великој мери заступљени, углавном спроводи у писаној форми, односно текстуално. Дакле, приступ настави углавном се темељи на текстуалној интеракцији, што од наставника и полазника *online* наставе захтева велику усредсређеност и флексибилност у раду. Велики део *online* наставе темељи се на активностима полазника, односно њиховом прикупљању и организацији образовног садржаја. *Online* наставници их у том процесу воде, усмеравају, независно од понуђеног садржаја, упућују их на додатне изворе информација. У таквом начину рада и учења, у коме полазници имају велику слободу, али и одговорност, незаобилазно је конкретно дефинисати временске рокове за поједине садржаје, теме, задатке и испите. Филозофија образовања на даљину изискује велику стручност и способност људи који се њом баве. Делотворна *online* настава захтева темељне припреме образовног материјала и техничке подршке, као и детаљну студију о профилима полазника. Компетенција *online* наставника условљена је знањем и искуством на многим пољима. Он помаже полазницима у одабиру, прикупљању и организацији садржаја, усмерава их и евалуира током учења, те их подстиче на остваривање што бољих резултата. Очигледно, таква особа мора да има педагошке, комуникационе и организационе вештине, али и високу компетентност.¹⁴

13 Јован Савичић, „Интерактивно мултимедијално учење и поучавање коришћењем рачунарских мрежа“, *Норма*, 2011, вол. 16, бр. 1, Сомбор, 57-66.

14 *Исто*.

Од самог почетка наставе, велики значај придаје се комуникацији. У почетку, она је најчешће присутна у домену упутстава, поздрава и упознавања. Како настава кулминира, садржајно се проширује, комуникација се оријентише на објашњење задатака, упутства о решењима, подршку и мотивацију на успех. У *online* образовању наставници придају велики значај повратним информацијама (feedback) и, на тај начин, одржавају сталну везу с полазницима, добијају одговарајуће информације о њиховом сналажењу у *online* настави, успесима и начину учења.

Учење на даљину издвојило се као нарочита погодност за особе чији је циљ напредовање у образовању, а које су у радном односу и немају могућност да редовно похађају наставу, као за лица која имају просторно-временска ограничења, у смислу удаљености од факултета, трошкова становања итд. Сходно томе, такве могућности могу бити веома значајне у подршци модела целоживотног учења.

Литература

- Бугарски 2003: В. Бугарски, „Зависност од интернета на путу ка новој дијагностичкој категорији“, *Актуелности из неурологије, психијатрије и граничних подручја*, вол. 14, бр. 2, Нови Сад, 51 – 53.
- Витковић 2013: Б. Витковић, „Интернет и развој демократске јавне сфере“, *СМ – часопис за управљање комуницирањем*, вол. 8, бр. 28, Београд, 89 – 110.
- Влашић 2010: Д. Влашић, „Интернет у настави“, *Педагошка стварност*, вол. 56, бр. 1-2, Нови Сад, 82-90.
- Зебић, Цветић, Вуковић, Јашовић – Гашић 2007: М. Зебић, Т. Цветић, О. Вуковић, М. Јашовић – Гашић, „Утицај савремене масовне комуникације на социјалну интеракцију младих“, *Енџами – часопис за клиничку психијатрију, психологију и граничне дисциплине*, вол. 29, бр. 3-4, Београд, 33-40.
- Манић 2012: М. Манић, „Демократске перспективе и потенцијали нових медијских технологија“, *Политичка ревија*, вол. 11, бр. 4, Институт за политичке студије, Београд, 197-217.
- Николић 2009: З. М. Николић, „Етички проблеми савременог пословања на интернету“, *ИМК – 14 – исцртавање и развој*, вол. 15, бр. 1-2, Крушевац, 171-178.
- Савичић 2011: Ј. Савичић, „Интерактивно мултимедијално учење и проучавање коришћењем рачунарских мрежа“, *Норма*, вол. 16, бр. 1, Сомбор, 57-66.
- Хинић, Михајловић, Ђукић – Дејановић, Јовановић 2007: Д. Хинић, Г. Михајловић, С. Ђукић – Дејановић, М. Јовановић, „Повећана употреба интернета и социјална изолација“, *Енџами* вол. 29, бр. 3-4, Крагујевац, 47-62.

Bojana M. BAZIĆ

THE ROLE OF INTERNET IN VERBAL COMMUNICATION

Summary

The role of Internet and other means of mass communication in the development and modification of communication processes in contemporary society is significant. In accordance with basic patterns and characteristics of communication it can be made the media classification. Internet, differently from other ways of informative technologies, progressed significantly in combining of interpersonal and mass communication, including one-way and two-way influence of the participants in communication. The term was massively from its beginning being linked for the concept of Internet, in the way that term was additionally linked with the characteristics of interactivities, that is, two-way relationship of communication process participants. This characteristic means something that other ways of mass media have missed, and which is still the greatest asset of worldwide network. Closely linked with this characteristic is an increased activity of the Internet user itself.

Internet imposed itself as a logical choice in accelerating transmission and greater needs for information. Network is to be comprehended in that sense as product, consequence of global evolution of human society, and natural pursuit toward acceleration. Observed from one perspective, it may be concluded there is the danger from wider social implications of the mentioned situation and the supremacy of Internet as media will lead to greater social consequences. Observed from another side, thanks to e-mail, chat, and fora, Internet is the means which will help co-operation and connections of people more than television will ever do. The truth is somewhere between. The only final remark would be that it should be, at least for now, sustained from the conclusions and prejudices on the Internet as „silent killer“ of social relationships no matter there are similar results in the field of impacts of television examination. The time, as one of the most important factors in the development of each social process, will show itself in this case.

Key words: Internet, communication, digital era, social media.

Ивана С. ЖЕНАРЈУ*

Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ХОДОЧАСНИЧКА ИКОНА „ЈЕРУСАЛИМ“ ИЗ МАНАСТИРА ВРАЧЕВА**

Апстракт: Један од феномена поклониčkih путовања у XIX веку представља доношење предмета који су функционисали као средства очувања сећања на света места. Међу репрезентативнијим меморабилјама из Свете земље биле су иконе сликане на платну, познате као *Јерусалими*. У манастиру Врачеву на Косову и Метохији, чува се један *Јерусалим*, који је са поклониčkog путовања 1865. године донела Хаџи Елка. У раду је детаљно анализирана ова икона.

Кључне речи: Врачево, Јерусалим, поклониčko путовање, меморабилје, икона, XIX век.

Поклониčko путовање, ходочашће или хаџилук, представља распрострањени и изражени вид активне побожности у XIX веку. У српској средини, ова врс-та путовања подразумевала је посету бројним манастирима, одлазак у Свету земљу или на Свету Гору.¹ У XVIII и XIX веку поклоници Христовог Гроба

* Научни сарадник, ivanazenaarju@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О ходочасничким путовањима Срба у XVIII и XIX веку: П. Костић, *Црквени живоји православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са усвојенима њисца)*, Графички институт „Народна мисао“, Београд, 1928, 41–45; Петар Костић, *Просветно-културни живоји православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века (са усвојенима њисца)*, Скопље, 1933, 170–172; Динко Давидов, „Поклоници Јерусалима – „хаџије“ из Јужне Србије“, *Вардарски зборник* 4, САНУ, Београд 2005, 3–11; Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности: приватни живоји Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Слио, Београд, 2006, 54–58; Ненад Макуљевић, „Поклониčka путовања и приватни идентитет“, *Приватни живоји код Срба у деведнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Слио, Београд, 2006, 807–837; Динко Давидов, *Срби и Јерусалим*, Политика, Београд, 2007, 97–156.

су своја путовања трајно меморисали доношењем икона и предмета реликвијарног карактера из Јерусалима.² Међу таквим меморабилијама налазиле су се и монументалне иконе сликане на платну, познате и као *Јерусалими*. Као опсежне слике хришћанске историје везане за сакралне топосе Јерусалима, ове иконе представљале су мнемотичке подсетнике молитвеног карактера.

Поклоничко путовање

Путовање у Свету земљу представљало је израз жеље да се походе света места на којима су се одиграли важни библијски догађаји, да се походи и интимно проживи пут Христовог страдања, али и специфичан вид припреме за смрт и спасење, те потрагу за излечењем и решењем разнородних проблема.³ Ходочашће се може схватити као специфично свето путовање, путовање на којем се човек повезује са Богом, емпиријски или мистично, како на крајњој дестинацији, тако и на самом путовању.⁴

Једна од кључних потреба која је наводила верника на овако далек пут било је покајање, жеља за молитвом на месту ближем Богу. Ово најбоље описују речи проте Стевана Димитријевића: „(Поклоништво) је од памтивека било једно од највиднијих и најутицајнијих дела покајања и за појединце и за читаве верске заједнице. На тим светим путевима, ослобођен од свакодневних брига и сујета, удаљен од предмета и послова, који расејавају, човек се сав удубљује у душу своју, у мислима потпуније и несметано претреса дела своја, искреније се усамљен исповеди и каје, неузнемираван од свакидашње околине и послова сав се сасређује на молитву Богу. Тело, утруђено у путу, обуздано скромнијом храном и лишењем навикнутих угодности, ослободи дух, освежи га, обнови и препороди, те се сасвим други и нови у добром смислу човек враћа кући и редовним пословима својим.“⁵

Током XIX века, Света земља доживљава нови замах ходочашћа посетама верника из целог света у броју већем него икада раније. Томе је свакако допринело интересовање великих сила за овај простор, праћено уређењем бржег и лакшег транспорта до Палестине.⁶ Поклоници су од 1838. године лакше

2 Ненад Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *нав. дело*, 835.

3 Doron Bar, Kobi Cohen-Hattab, „A New Kind of Pilgrimage: The Modern Tourist Pilgrim of Nineteenth-Century and Early Twentieth-Century Palestine“, *Middle Eastern Studies*, Vol. 39, No. 2 (Apr. 2003), Routledge, 133.

4 Карло Маца, *Поклоничка путовања: верски туризам – историјско-културолошки приступ*, Службени гласник, Београд. 2009, 23.

5 Прота Ст. М. Димитријевић, „Поклоничка путовања хришћанским светињама као суштина и израз покајања нашег“, *Покајни народ, верско – морално гласило за 1933 – 1934. годину*, Поклоничко друштво Београд, бр. 3,4,5, април – мај 1933, 35.

6 Doron Bar, Kobi Cohen-Hattab, „A New Kind of Pilgrimage: The Modern Tourist Pilgrim of Nineteenth-Century and Early Twentieth-Century Palestine“, *нав. дело*, 134–135.

и брже долазили до Свете земље паробродима до Јафе, а одатле је пут до Јерусалима најчешће трајао дан јахања на магарцима.⁷ Услови су се побољшали од 1868. године када је, на иницијативу немачких и америчких досељеника из Јафе и Хаифе, направљен први пут који је повезивао Јафу и Јерусалим.⁸ Након тога развија се мрежа саобраћајница, на шта је, осим административне, политичке и војне контроле, и експлоатације земље, значајно утицало и ходочашће.⁹

Унапређење саобраћајне мреже олакшало је поклоничка путовања свим старосним, родним или социјалним слојевима друштва. Поклоничка путовања имала су и шири културолошки значај, као поља сусрета и размене различитих духовних и материјалних добара.¹⁰ Иако је смисао оваквих путовања покајање и поновно рођење, ходочашће је истовремено било прилика за потврђивање и формирање сопственог социјалног статуса у окружењу, а истовремено и прилика за склапање познанстава и трговину.¹¹ Титула хаџије која се стицала по повратку из Јерусалима, посебно је поговарала трговцима, доносећи им углед и привилегије.¹²

Грачаница, Дечани и Пећка патријаршија су у XIX веку представљали центре ходочашћа у Рашко-призренској епархији, која је тада била део Цариградске патријаршије на територији Османског царства. Изван граница епархије, поред Свете Горе, највероватније захваљујући деловању јерусалимских монаха-изасланика, верници са ове територије често су походили и Јерусалим.¹³ Ипак, на даље путовање, које је подразумевало веће финансијске издатке, ишли су имућнији. Поклонници са територије Косова и Метохије састајали су се у Качанику, и одатле у већим групама настављали пут.¹⁴

7 Ruth Kark, „Transportation in Nineteenth-century Palestine: Reintroduction of the Whell“, *The Land that Became Israel. Studies in Historical Geography*, ed. By Ruth Kark, Yale University Press, New Haven 1990, 57–67.

8 Ruth Kark, „Transportation in Nineteenth-century Palestine: Reintroduction of the Whell“, *нав. дело*, 58.

9 Ruth Kark, *нав. дело*, 60.

10 Ненад Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *Приватни животи код Срба у деведнаестом веку*, *нав. дело*, 808.

11 Мирослав Тимотијевић, *нав. дело*, 54.

12 Снешка Лакалиска, „Традиција на поклонички патувања во Македонија од X до XIX век“, *Историја 1–2, Здружение на историчарите на Република Македонија, Скопје 2010/2011*, 34. О значају ходочасничког путовања сведочи и додавање префикса хаџи испред имена, односно презимена у случају потомака поклоника. Уп.: Ненад Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *нав. дело*, 834.

13 Петар Костић, *Црквени животи*, 43.

14 *Истио*, 44. Након успостављања железничке линије, путовање које је подразумевало јахање на коњу или магарцу и пешачење, са Косова и Метохије до Солуна, одакле се ишло бродом, најчешће је било изузетак. Да је тако било сведочи Петар Костић, који наводи да су Хаџи Димку Чекрију из Призрена звали „Хаџија на магаре“, јер је на тај начин путовао услед „готово сиротнога стања“. Петар Костић, *Просветно-културни животи*, 171, *нап.* 61.

До успостављања железничке пруге (1873. године) која је повезивала Митровицу и Солун, до Солуна се ишло на коњима. Од Солуна, где су се ходочасници поклањали гробу Светог Димитрија, даље се путовало бродом.¹⁵

У Јерусалим се путовало у групи коју би предводио свештеник или монах, а путовање се организовало тако да се тамо проведе Ускрс. У својим локалним заједницама, ове групе биле су свечано испраћане и дочекиване.¹⁶ Често су ова путовања била повезана и са ратовима, било да се на иста ишло након рата или се у рат ишло по доласку са ходочашћа. Одржавање вере у условима живота какав је био живот Срба у Османском царству, посебно је било инспиративно за одлазак на поклоничко путовање.¹⁷

Меморабилеје

Приликом боравка у Јерусалиму, поклоници су родбини, пријатељима, као и за своје домове, куповали различите поклоне, својеврсне сакралне меморабилеје. Свеће, бројанице, покрови за сахрану, као и материјали за шивење одеће били су неизоставни, а куповале су се и графичке репродукције, монументалне хаџијске иконе, крстови, кандила.¹⁸ Поклоници су са собом често доносили и „по који камичак са гроба Христовог“, јер се за овакво камење углавном веровало да чува децу од урока.¹⁹ Међу мноштвом ходочасничких симбола налазили су се и вода са Јордана, као и са бунара крај кога су се сусрели Христ и Самарјанка, земља са освећеног тла, лист палме као симбол победе над гресима.²⁰

Посебно атрактивне меморабилеје биле су ходочасничке иконе, такозвани *Јерусалими*, сликане у локалним радионицама. Њихова се атрактивност огледа у

15 Ненад Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *нав. дело*, 821.

16 Петар Костић, *Црквени живоји*, 43.

17 „Онамо, где је страдање било веће и где се на Бога главна надања управљала, и Божји путеви су ревносније одржавани“. Прота Ст. М. Димитријевић, „Поклоничка путовања хришћанским светињама као суштина и израз покајања нашег“, *нав. дело*, 59–63.

18 Петар Костић, *Црквени живоји*, 43.

19 „Када се које дете разболе, нарочито од злих очију, од урока, камичке метну у чашу воде. Та се вода даје оболелом детету да мало попије, а остатком га по лицу умију“. Петар Костић, *нав. дело*, 45.

20 Верена Хан, „Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију историју уметности код Срба (XVII – XVIII стољеће)“, *Зборник Музеја примењене уметности* 5, Музеј примењене уметности, Београд, 1959, 47. О широкој палети меморабилеја видети и: Снешка Лакалиска, „Традиција на поклонички патувања во Македонија од X до XIX век“, *нав. дело*, 38–39; Јасмина Чокревска Филип, „Секавање на Јоаникиј Хаџи Чешмеџиев архимандрит ракотински“, *Пајримониум. МК: Сийсание за културно наследство – сјоменици, ресјаврација, музеи* 9, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје, 2011, 287–288.

чињеници да су као опсежна слика хришћанске историје проживљене на поклоничком путовању, такве иконе биле углавном сликане темпером на платну монументалних димензија, „израђене на мушеми по метар и по дужине и ширине“.²¹ Познати хроничар живота у Призрену, Петар Костић, даје жив опис јерусалимске иконе, како је назива: „На њој је по средини изображена унутрашњост патријаршијске цркве; изнад ове на једној страни како свети Апостол Петар једном руком отвара кључем рајска врата, а за њим неколико праведника са ореолом око главе као у светитеља; на другој страни аждаја (знак пакла), у чијим се чељустима виде грешници; по крајевима лево и десно пророци, а на осталом простору слике из Христовог живота, из живота свете Богородице и неколико других светитеља.“ Ово јесу неке од стандардизованих представа у иконографији *Јерусалима*, на шта указују примери широм православног света.²²

Иконографија познатих примера *Јерусалима* указује на њихов мемооријални и молитвени карактер.²³ Централно место на платну заузима приказ ентеријера Цркве Христовог Гроба, односно Христовог Васкрсења који се приказује у попречном вертикалном пресеку. У оквиру представе ентеријера, сликају се личности и сцене који су, у виду засебних капела, комеморисани унутар архитектонског комплекса цркве. Такође, и изван сликаног ентеријера цркве, на исти начин се евоцирају света места у близини храма

21 Петар Костић, *нав. дело*, 45.

22 Међу публикованим примерима издавајмо: Верена Хан, „Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију историју уметности код Срба (XVII – XVIII столеће)“, *нав. дело*, 50; Светлана Ракић, *Иконе из Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1998, 296–298; Силвана Хаџи-Ђокић, „Хаџијска икона из Музеја града Београда“, *Годишњак града Београда XLIX-L*, Музеј града Београда, Београд 2002–2003, 333–353; Ненад Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *нав. дело*, 830, 834; Динко Давидов, *Срби и Јерусалим*, 216–219; Снешка Лакалиска, „Традиција на поклонички патувања во Македонија од X до XIX век“, *нав. дело*, 40; Јасмина Чокревска-Филип, „Сонот на Варух“, *Патримониум*. МК: *Списание за културното наследство – споменици, реставрација, музеи 7/8*, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје, 2010, 434; Ирена Ђировић, „Стара црква Рођења Пресвете Богородице у Неготину“, *Сакрална топографија Нејошине крајине*, прир. Ненад Макуљевић, Музеј Крајине, Неготин, 2012, 152; Јелена Пјевац, „Црква Свете Тројице у Тамничу“, *нав. дело*, 259; Марко Катић, *Четири Јерусалима – хаџијске иконе из цркве Успенија Пресвете Богородице у Ливну*, Музеј Републике Српске, Бања Лука, 2012; Марко Катић, *Хаџијске иконе са предстима Јерусалима у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX веку*, непубликовани дипломски рад, Београд, 2014.

Осим у Србији, Босни и Херцеговини и Македонији, *Јерусалим* се срећу и у Грчкој, Бугарској, Румунији, Мађарској, Пољској, Египту, Сирији и тако даље. Mat Immerzel, „Proskinetaria from Jerusalem. Souvenirs of a Pilgrimage to the Holy Land“, *Series Byzantina III*, Wyd. Neriton, Warszawa 2005, 9–24; Waldemar Deluga, „Latin Sources of 18th and 19th Centuries Proskinetaria“, *Acta Musei Apvlensis, APVLVM LI*, series Historia & Patrimonium, Museul Național al Unirii, Alba Iulia 2014, 39–47.

23 Ненад Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *нав. дело*, 835.

или у близини Јерусалима. Ове представе чине *Јерусалиме* активним делом мнемоничког механизма очувања сећања на света места.²⁴ Такође, чине их и специфичним „топографским иконама“.²⁵ Сликање ликова Богородице и Христа, са обе стране централне композиције, окружених бројним светитељима, даје овој монументалној сликаној представи молитвени карактер.²⁶

Познато је да су *Јерусалими* имали врло важно место у домовима поклоника. Постављани су на видна места као највреднији предмети у кући, јасно визуелно означавајући побожност поклоника, али и његов социјални положај.²⁷ И о месту ове иконе у дому сазнајемо од Костића: „За ту икону ископа се место у зиду и најлепшој гостинској соби. Она се уоквири стаклом. Пред њом виси кандило, које се врло често прислужује. Та соба, у којој се јерусалимска икона налази, зове се јерусалимска соба. У оквиру те иконе чувају се и све свеће намењене за сахрану.“²⁸ Тако је верник, постављајући *Јерусалим* на истакнуто место у свом дому, могао свакодневно да се подсећа на свој поклонички поход, истовремено имајући могућност и да испуњава своју религиозну потребу молитвом пред иконом. Осим у домовима, *Јерусалими* су своје место налазили и у православним храмовима, најчешће као богати приложнички дарови поклоника.

Ходочасничка икона из манастира Врачева

У манастиру Врачеву, на Косову и Метохији, чува се ходочасничка икона донета са поклоничког путовања 1865. године.²⁹ О томе сведочи запис сачуван на икони *Ⲭⲏⲩⲛⲟⲩ* : *ⲉⲕⲁ ⲛⲁⲛⲓⲕⲟⲩⲟⲩ = / = ⲛⲁⲒⲟ Ⲓⲣⲟⲃⲁ ⲉⲛⲉⲩⲛ 1865*, који указује

- 24 О мнемоничком карактеру *Јерусалима*: Nenad Makuljević, „Pilgrimage and Memory. The Picture of the Holy Land in Early Modern Visual Culture of the Balkans“, in: *Heilige Landschaft – Heilige Berge*, Bibliothek Werner Oechslin, Einsiedeln – gta Verlag, Zürich, 59–62.
- 25 О *Јерусалимима* као топографским иконама: Rostislava Todorova, „Icons as Maps: Cartographic Icons in Orthodox Art“, *Eikón Imago* Vol. 4, No.1, Universitat Complutense, Madrid, 2015, 15–16.
- 26 Ненад Макуљевић, „Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку“, у: *Приватни животи у српским земљама у освиј модерној доба*, прир. А. Фотић, Clio, Београд, 2005, 92; Nenad Makuljević, „Pilgrimage and Memory. The Picture of the Holy Land in Early Modern Visual Culture of the Balkans“, *нав. дело*, 62–64.
- 27 Ненад Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *нав. дело*, 836.
- 28 Петар Костић, *нав. дело*, 45.
- 29 Манастир Врачево налази се у истоименом селу, удаљеном 17 km од Лепосавића. Парохијска црква која је изграђена 1860. године, постала је манастирском 2008. године. О селу и манастиру: Ивана Женарју, „Црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву: рад на очувању верског и националног идентитета у XIX веку“, *Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју*, Институт за српску културу Приштина / Лепосавић, 2011, 457–478; Бранко П. Вујовић, *Два века школе у Врачеву: 1805–2005*, Учитељски факултет у Призрену, Лепосавић, 2012.

да је икону са ходочашћа донела извесна хаџи Елка.³⁰ Врачевска ходочасничка икона донета је пет година по изградњи цркве. Црква је изграђена 1860. године покрај темеља старијег сакралног здања, за које се веровало да је од давнина славило Свете Враче.³¹

Жене су често биле поклонице Христовог гроба, што је свакако у вези са чињеницом да им одлазак на Свету Гору није био могућ. На *Јерусалиму* из 1909. године, који се налази у цркви Успења Богородице у селу Доње Кормићане, крај Косовске Каменице, међу поклоницима се помиње и Хаџи Марија. Петар Костић је у списку хаџија из Призрена поменуо и Хаџи Милу, Хаџи Јаку, Хаџи Марију, Хаџи Магу, Хаџи Кагу, Хаџи Јану, Хаџи Вану и Хаџи Ванку.³² Такође, познато је и да је Хаџи Лена из Пећи донела из Јерусалима црквене стегове које је поклонила цркви Ваведења у оближњем Белом Пољу 1908. године.³³ И у осталим срединама су жене ходочастиле Свети гроб Христов и са путовања доносиле различите меморабиле, а међу њима и *Јерусалиме*.³⁴

Врачевска ходочасничка икона сликана је темпером на платну димензија 126x174 cm. Једноставним жутим линијама платно је подељено на поља различитих димензија, у која су смештене сцене везане за сакралну топографију Свете Земље. Идејно, ова икона подељена је на три вертикалне целине. Средишњи део представља ентеријер Храма Светог Гроба и у њему кључне сцене за његову, а тако и хришћанску историју. Изнад и испод овог дела приказано је неколико догађаја и личности. Лева и десна страна платна симетрично су решене сликањем икона Богородице и Христа у средини, окружених различитим сценама. Све композиције на врачевском *Јерусалиму* приказане су схематично и у сажетим варијантама, услед потребе на се на једном месту обједини што више сцена из хришћанске историје.

Овако замишљен програм био је уоквирен маслинасто зеленом траком на којој су црним словима исписане речи на грчком језику, али у комбинацији грчких и црквенословенских словних знакова. То су цитати из текстова који се односе на различите обредне праксе на Велики Петак и Велику Суботу: $\phi\omega\tau\iota\varsigma\ \phi\omega\tau\iota\varsigma\ \eta\mu\epsilon\alpha\ \iota\epsilon\rho\upsilon\sigma\alpha\lambda\iota\mu\iota\ \eta\gamma\alpha\rho\ \delta\omicron\upsilon\lambda\alpha\ \kappa\upsilon\rho\iota\varsigma$ („Блистај се, блистај се Нови Јерусалиме ...“ из Литургије светог Јована Златоустог); $\Sigma\omega\tau\eta\rho\alpha\lambda\ \eta\eta\rho\alpha\varsigma\omega\ \epsilon\iota\kappa\iota\varsigma\omega\ \tau\eta\varsigma\ \tau\eta\varsigma\ \chi\rho\iota\varsigma\epsilon\ \theta\epsilon\omicron\epsilon\omicron\varsigma\ \epsilon\pi\iota$ („Боже, царе мој, који од старине твориш

30 Икона је научној јавности била непозната све док није поменута у: Ивана Женајру, „Црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву: рад на очувању верског и националног идентитета у XIX веку“, *нав. дело*, 470. Том приликом није публикована.

31 Ивана Женајру, *нав. дело*, 465.

32 Петар Костић, *Просветно-културни животи*, 171–172.

33 Милан Ивановић, „Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи“, *Свети кнез Лазар. Сјоменица о шестстој годишњици Косовској боја 1389-1989*, (ур. Владимир Стојанчевић), Свети архијерејски синод српске православне цркве, Београд, 1989, 355.

34 Ирена Ђировић, „Стара црква Рођења Пресвете Богородице у Неготину“, *нав. дело*, 152; Марко Катић, *Четири Јерусалима ...*, 25–35.

спасеније посред земље“ (Псалм 74:12)); οενςχνημον ιωσνφ απο τη зилв κλωεαςн то (...) (тропар који се пева уочи Великог петка „Благообразни Јосиф, скинувши с дрвета пречисто тело Твоје ...“); οεοτοκε неλпнс плантон χριστανон свепε φρδροι (у „Богородице дево ...“, литургијски стихови везани за Богородицу).

Средишњи гео

Централни део средишње вертикале на врачевској икони чини компликовани архитектонски склоп ентеријера *Цркве Христивој Гроба*, односно Христовог Васкрсења. Обележавајући места Христовог распећа, гроба и васкрснућа, Црква Светог Гроба представља врхунски домет хришћаснког ходочашћа.³⁵ Ентеријер је представљен у попречном вертикалном пресеку. Поигравањем са перспективом, различити архитектонски простори обједињени су заједничким подом цркве. Идеализовани ентеријер је уз помоћ седам витких стубова издељен на шест вертикалних простора у којима су смештене сцене које илуструју догађаје који су се одиграли на том месту. Тако је иконографија искоришћена за стварање „дескриптивног мемо-ријског наратива“ кроз који се визуелно повезују догађај и место.³⁶

Комплексност архитектуре Цркве Светог Гроба изражена је и сликањем конструкција над ентеријером храма, тако да се истовремено сагледавају спољашњост и унутрашњост. Прво је троспратно кубично здање које представља звоник Цркве Светог Гроба, а десно од њега су насликане *две куйоле* на тамбурима са прозорима. Прва је монументална тамна купола са натписом *воскресѣнїа*, која се налази изнад Ротонде са Христовим гробом,

35 Црква која је изграђена око Христовог Гроба је настала у три велике фазе – у време Константина Великог у IV веку настао је велики комплекс који се састојао од атријума, петобродне базилике са олтаром на западној страни, дворишта са портицима у чијем је југоисточном делу камен Голготе, и велике Родотнде Васкрсења са едикулом Христовог гроба. Након разарања и обнова у VII и X веку, калиф Ал Хаким ју је уништио 1009. године, да би наредна велика фаза изградње наступила у периоду од 1042–1048. године у време Константина IX Мономаха, када су обновљени двориште са портицима и Ротонда, и дограђене бројне капеле на источној страни дворишта. Након Првог крсташког рата, двориште и капеле замењене су црквом каква у великој мери и данас постоји, у виду монументалног трансепта са куполом и романичким ходочасничким хором. Ова црква је освећена 1149. године, а највећа њена измена догодила се 1808. године услед пожара. Robert Ousterhout, „Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre“, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 48, No. 1 (Mar. 1989), 67–68; Charles Coüasnon, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, The Schweich Lectures 1972, Oxford University Press, London, 1974, 17–20.

36 М. Тимотијевић, „Духовно ходочашће и ‘Описаније Јерусалима’ Христофора Џефаровића“, *Зборник Народној музеја XIX/2, Историја уметности*, Народни музеј, Београд, 2010, 224.

а десно од ње је купола окер боје над Саборном црквом са натписом голгота. Између купола су насликани *Свети цар Констинтин* (костандине) и *царица Јелена* (елена) који међу собом држе часни крст. Ова представа указује на капелу Свете Јелене, на месту проналаска Часног крста у комплексу Цркве Светог Гроба. Десно од куполе над Голготом налази се *Жртва Аврамова* (авраам), а десно од ове сцене је насликан монументални објект који представља *Светињу над светињама* (сфетаа сфети). Тиме је илустрован топос који обележава место Соломоновог храма, односно место на ком је Аврам жртвовао Исака, где је васпитана Богородица (Ваведење Богородице), где је Христос долазио на празник пасхе и подучавао Јевреје и одакле је исте-рао трговце и тако даље.³⁷ Жртва Аврамова је конципирана сликањем анђела који се јавља на облаку и спречава жртвовање Исака. Аврам у десној руци држи мач, а левом придржава Исакову главу. Поред Исака представљено је и јагње.

Стубови деле простор храма на шест полукружно завршених простора у којима су смештене адекватне тематске целине. Разноврсност компози-ција у сложенем архитектонском склопу цркве најлакше је изложити с лева на десно, и одозго.

Крајњи леви вертикални простор, испод звоника цркве, заузимају два поља, једно изнад другог. На врху је насликана стојећа фигура *Свети Јакова* (јакова) у архијерејском орнату. Свети Јаков је на том месту служио прву литургију и био посвећен за првог јерусалимског епископа. Испод њега је насликана сцена *Не дойичи ме се* (Не додируј ме), која илуструје јављање Христоса Марији Магдалени по Васкрсењу (Јн. 20, 17). Испод ове сцене започиње развијена композиција Велика Субота о којој ће бити речи.

Испод куполе Ротонде налазе се сцена *Васкрсења Христовог* и испод ње *Кувуклија Христовог Гроба*, испод које је натпис гроб.³⁸ Христос је насликан на облаку, са црвеним плаштом који му се вијори преко рамена и црвеним барјаком са крстом у десној руци. Око њега су високи стубови који носе конструкцију куполе, чија се унутрашњост такође види. Они су повезани хоризонталним тракама црвене боје, које представљају галерије и на њима се налази мноштво трикирија са свећама које нису упаљене. Кувуклија Христовог Гроба приказана је схематизовано као мала куполна црква од ружи-частог камена. Представљена је фронтално, са лучним порталом кроз који се назире унутрашњост, свећњацима око њега, и са белим платном изнад.

У трећем пољу представљен је простор цркве испуњен свећама, где стоји и натпис црква. Црква је означена тролучним улазом и њен највећи део заузима масивна конструкција иконостаса употпуњеног свећама. У свом опису цркве Христовог гроба, митрополит српски Михаило описао је овај

37 Митрополит српски Михаил, *Хришћанске светинје на Истиоку*, А. Пајевић, Нови Сад, 1886, 11.

38 О Кувуклији: Митрополит српски Михаил, *нав. дело*, 81–86.

иконостас: „Иза распећа и престола стои иконостас са нацртом страдања Христових. Иконе су оденуте сребром па позлаћене, зидови и сводови су измалани, стоје богато украшена кандила, која се никад не гасе.“³⁹

У следећем пољу насликано је *Хрисѿово Распеће*, смештено испод праслике Христове жртве у виду Жртве Аврамове. Распеће је приказано сликањем Богородице и Светог Јована који стоје око распетог Христа. Из његових рана на рукама и ногама цури крв, док из груди теку крв и вода. Све фигуре имају специфичне нимбове из којих се радијално шире зраци, и смештене су у лучни оквир насликан у виду жутих зракова на црвеној подлози. Испод крста насликана су два трокрака свећњака, као и архитектонска конструкција на којој су наглашена два лучна улаза са степеништима и међу њима један правоугаони. Она представља *доњи сѿрай Голѿије*, где се налазе капеле Светог Јована Претече и место где је сахрањена Адамова глава.⁴⁰

У наредној лучној конструкцији насликан је Христос (ѿ ѿ) типа *На вољно сѿрадање* (На Вољују Страст), наспрам црвене позадине. Приказан је у црвеној хаљини са златним обрубима и са рукама спреда везаним белом врпцом. И он је насликан са нимбом какве имају све фигуре у сцени Распећа. Покрај његових ногу налазе се два трокрака свећњака са упаљеним свећама. Овакав начин приказивања Исуса Христа илуструје његов вољни пристанак на страдање и искупитељску жртву зарад спасења људског рода.⁴¹

У последњем вертикалном пољу насликане су сцене које се од осталих разликују по већем броју фигура, *Скидање са крста* (сѿѿню) и *Полаѓање Хрисѿа у ѿроб* (плащеница). Скидање Христа са крста насликано је у врху, као сцена која се на врачевском Јерусалиму одликује већим бројем фигура. Насликан је крст са распетим Христом, пободен у брдо, и на њега наслоњене лествице. На лествама су Јосиф и Никодим који скидају Христово тело са крста. Испод крста стоје Богородица, која целива десну руку Христову, и Јован Богослов, који придржава његове ноге. Иза Богородице смештена је Марија Магдалена, која гледа ка Христу, са рукама у молитвеном ставу. Оплакивање Христа означено је натписом плащеница и представља Јосифа и Никодима који умотавају мртво Христово тело у белу плаштаницу. Богородица стоји над Христом широко уздигнутих руку, а приказане су и мироносице.

39 Митрополит српски Михаил, *нав. дело*, 63.

40 Митрополит српски Михаил, *нав. дело*, 75–76; Denys Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Corpus*, vol. 3, *The City of Jerusalem*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 9.

41 Примере ове иконографије видети у: Вук Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (ирир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање, 2008, 205; Марко Катић, *нав. дело*, 14.

Испод ових сцена, у ентеријеру храма су приказани и православни обреди којима ходочасници присуствују приликом ходочашћа о Ускрсу, а у свом средишту имају чудо паљења Светог огња на Велику Суботу.⁴² Насликано је седамнаест фигура, свештених лица и верника, који учествују у верским церемонијама. Њиховим распоредом остварено је визуелно просторно и временско јединство догађаја који су наменски смештени у одређене архитектонске кулисе.

На крајњој левој страни започиње сцена сигнирана као *Велика Субота*, која представља процесiju која се врши око кувуклије уочи паљења Светог огња.⁴³ Патријарх је у пратњи једног јеромонаха и два архијереја, а испред њих су два голобрада ђакона са барјацима у рукама. Ова скупина насликана је између два стуба, чиме је хронолошки одвојена од наредне сцене. Наредна сцена приказује догађај који је уследио након паљења Светог огња – ношење архијереја који је сигниран као *св. петре* и приказан гологлав, са упаљеним трикиријама у раширеним рукама, како га носе верници у црвеним хаљинама. Ова скупина, коју чине и још четири фигуре са свећама, приказана је у ентеријеру католикона који карактерише и тролучна конструкција налик тријумфалном луку.

На крајњој десној страни уочавају се Света врата, двоструки портал цркве, наглашен и натписом *св. порта*. Портал омеђен стубовима украшавају две лунете, а његов десни пролаз је зазидан каменим блоковима. Посебно наглашавање портала потиче отуд што је он називан Светим вратима, услед чуда које се догодило када су Јермени истерали Грке из цркве уочи Велике Суботе. Том приликом није се појавио Свети огањ у храму, већ је гром ударио у мермерни стуб са леве стране Светих врата и у пукотини се појавио пламен.⁴⁴ До портала, у унутрашњости цркве, насликан је долазак архијереја у пратњи једног јеромонаха, којег пред каменом Христовог помазања дочекују два ђакона са кадионицама. Архијереј је приказан са подигнутом десном руком у којој је крст, а натпис над његовом главом је истрвен, док је над ђаконима сачувано гробље.

Петар Костић је описао церемонијал којем су присуствовали верници: „На велику суботу све хације су на јутрењу у цркви и чекају да отпочне света литургија и да се појави Свети Нур из плоче Христовог гроба. Тада све

42 О овом феномену видети: Алексей Лидов, *Иероидија. Просирансѣвенные иконы и образы парадимы в византийской культуре*, Феория, Москва, 2009, 257–289; *Иероидија Оіня и Свѣіа в культурѣ византийскоіо мира* (ур. Алексей Лидов), Феория, Москва, 2013.

43 На неким *Јерусалимима* ове сцене су представљене у истом распореду, и при томе су редом, с лева на десно, сигниране као Литија православних хришћана, Велика Субота и Сретење. Један такав пример је публикован у: Марко Катић, *нав. дело*, 27.

44 Митрополит српски Михаил, *нав. дело*, 72–75.

хаџије држе повише свећа повезаних пантљиком и чврсто у својим рукама да их не би у оној тескоби од многог света изгубили. Кад се Свети Нур појави најпре запали свећу Патријарх, од овога свештенство и за ти сви хаџилари један од другогa.“⁴⁵

Изнад Храма Светог Гроба, доминира упрошћена представа *Сйрашној суда* сигнирана као *втѣро принѣстѣѣ*. Овај Други Христов долазак, који ће се према предању догодити управо у Јерусалиму,⁴⁶ илустрован је представом Исуса Христа (ἰς χτ) на трону. Христос је насликан као Велики Архијереј, док је са обе његове стране по шест апостола. Христос, одевен у архијерејску одежду, са архијерејском митром на глави, у левој руци држи отворену књигу, а десном благосиља. Апостоли су представљени у седећем положају, са књигама у рукама, и одевени у хаљине са огртачима, при чему су комбиноване боје као што су црвена, плава и зелена. Ова композиција, са жутом, односно златном позадином, уоквирена је натписима на грчком језику – горњи, који представља Трисагион исписан на плавој траци *ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΥ ΑΓΙΟΣ ΚΗΡΙΟΣ ΣΑΒΑΩΘ ΠΝΗΣ ΟΥ*, а доњи на црвеној *ΔΕΥΤΕ ΟΙ ΕΥΛΟΓΙΣΜΕΝΙ ΤΟΥ Π ΠΟΡΕΥΕΣΘΕ ΑΠΕΛΘΟΝ ΟΙ ΚΑ* (Мат. XXV, 34–36).

Испод ове композиције налазе се *Варухов сан* (*варѣх*), представа *раја* (*рајн*), *Арханѣл Михаило* који мери душу човека, персонификација *Ада* (*на ѧда*), *обешени Јуда* (*ѧ ѧда*) и *Силоамска бања* (*силоамскѣ*). Варухов сан, који је трајао 72 године, представља уобичајено решење у виду младића са нимбом, који лежи са једном руком под главом, у дугачкој хаљини и приказан у екстеријеру, при чему је крај његове главе у овом случају исписан број 72.⁴⁷ Због везе са историјом Јерусалима, представа Варуховог сна честа је на ходочасничким иконама, али и у црквеном сликарству XIX века, као симболична слика новог живота и васкрсења, и наде у ослобођење од турске власти.⁴⁸

Приказ раја, мерење душе, грешници у аду и обешени Јуда представљају сведени избор сликара на тему Страшног суда. У складу са тим, схематичан приказ раја у виду зицина, налази се на левој страни и сведен је на представу Светог Петра са рајским кључевима. Свети апостол Петар у десној руци држи кључ којим откључава врата која се налазе пред њим, док је иза њега један млађи апостол, смеђе косе и браде. У средини је архангел Михаило, сигниран само словом *М*, испред којег се налазе теразије под којима је човек

45 „Пошто мало те свеће погоре, одма их угасе белом платненом капом, која се за то нарочито купује и у којој се поједине хаџије и сарањивали. Те свеће чувају да их употребе само при сарани“. П. Костић, *Црквени живој*, 44.

46 Марко Катић, *нав. дело*, 12.

47 Свети Варух био је ученик пророка Јеремије који је предсказао враћање Јевреја из вавилонског ропства, пад Вавилона и долазак Сина Господњег. Уп.: Јасмина Чокревска-Филип, „Сонот на Варух“, *нав. дело*, 429–431.

48 Јасмина Чокревска-Филип, *нав. дело*, 433.

огрнут само прегачом, са рукама прекрштеним на грудима. Десно су, у складу са композицијом Страшног суда, демони окупљени око грешника (један је приказан са воденичарским каменом) које наводе ка огњеној реци и чељустима аждаје која представљају персонификацију ада.⁴⁹ Иза аждаје је приказан обешени Јуда (Мат. XXVII, 5) и до њега Силоамска бања, као важан сакрални топос који се везује за чудо исцељења слепог човека. Илустрован је догађај према којем је слепи младић, по речима Христовим, умио очи у бањи Силоамској (Јов. IX, 7).

Испод представе Цркве Светог Гроба насликано је пет поља у којима су приказани *Свeйи Георгије* (ⲉ: ⲅⲉⲱⲓⲁ), *Свeйи Кaйшaринa* (ⲉ: ⲕⲁⲃⲉⲣⲏⲛⲁ), *Свeйи Георгије Јањински* (ⲉ: ⲅⲉⲱⲓⲁ), *Свeйи Вaрвaрa* (ⲉ: вaрвaрa) и *Свeйи Димитрије* (днѣтрѣ). Јасно визуелно направљена два пандана – Свети Георгије и Свети Димитрије на почетку и крају, као и Света Катарина и Света Варвара које су смештене око централне фигуре Светог Георгија Јањинског. У овом регистру углавном се сликају фигуре светитеља поштованих у православном свету, без обзира да ли су везани за различите топосе ходочашћа у Светој Земљи. Сви светитељи су насликани са нимбовима са радијално распоређеним зрацима.

Свети ратници су приказани као коњаници, на пропетим коњима, окренути један ка другом, односно ка светитељима насликаним међу собом.⁵⁰ Представљене су сцене које величају њихове подвиге, Свети Георгије који убија аждају и Свети Димитрије који копљем пробија пораженог непријатеља, као илустрације победе над иноверним непријатељем и злом уопште.⁵¹ Овакав распоред светитеља, наглашен и визуелном симетријом иконографских образаца, у складу је са развијеним култовима њихове заштитничке моћи.

Света Катарина, која се овде могла наћи и због тога што се њене мошти чувају у Синајском манастиру, приказана је као стојећа фигура, у екстеријеру чије је небо црвене боје. Одевена је у црвену доњу и окер горњу тунуку и плави огртач, чији један крај држи у десној руци, док јој је лева рука положена на груди. Као њен пандан насликана је Света Варвара. Приказана је у истом амбијенту и истој пози као и претходна светитељка. Разлике су у боји огртача, који је зелени, и томе што у руци која је положена на груди држи крст.

49 Детаљније о сложенијој композицији Страшног суда и значењу представа у оквиру исте: Анета Серафимова, „Семиотичка анализа и поствизантиски паралели на Страшниот суд во Кучевшките Свети Архангели“, *Културно наследство* 28–29, 2004, 163–188.

50 О иконографији Светих ратника као коњаника: Т. Gouma-Peterson, „An 18th Century Deesis Icon and its Cultural Context“, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 17, Αθήνα 1993/94, 340–343.

51 Уп.: Ирена Зарић, „Икона Светог Димитрија. Извор, црква Свете Тројице“, *Иконопис Врањске епархије*, 190–191.

Свети Георгије Јањински насликан је у средини, између две светитељке. Овај новомученик пострадао је 1838. године, а захваљујући циркулару патријарха Григорија, славио се већ од наредне, 1839. године.⁵² У нововековном црквеном живопису и иконопису среће се уобличен иконографски образац за сликање овог светитеља, који је испоштован и на врачевском *Јерусалиму*. Насликан је у годинама страдања, као млад човек са танким брковима повијеним на доле и краће, тамне косе. Одевен је у карактеристичну епирску ношњу фустанелу. Има јелек, широку белу сукњу до колена, испод које су плаве панталоне, дугачке црвене чарапе до колена и ципеле, а на глави фес. Представа је општењена на више места, те се не види јасно да ли у рукама држи уобичајене симболе мучеништва, крст и палмову гранчицу. Његова представа на врачевском *Јерусалиму*, која се среће и на многим другим *Јерусалимима* у окружењу, може указивати на то да је постојала нека схема за сликање која је прилагођавана пореклу ходочасника.⁵³

Бочни делови

Бочно од средишњег дела ове ходочасничке иконе налазе се допојасне представе Богородице и Христа, које овој сложеној сликаној структури дају молитвени карактер. Обе представе окружене су са по једанаест медаљона. Такође, изнад обе слике се налази по четири мање представе, као и по три испод.

Са леве стране је насликана *Богородица* са малим Христом у наручју. Представљена је на црној позадини, са јарким нимбом из којег се радијално шире зраци, како грли Христа који гледа ка њој. Десном руком он грли њен врат, док у левој држи Јеванђеље које је отворено ка њему те се његов садржај не може видети. Ова представа смештена је у полукружни оквир који је декорисан картушима начињеним од винове лозе, која ствара једанаест кружних поља. По три пророка насликана су на бочним страницама рама, док су између њих сцене које прате полукружни профил оквира:

- 52 Миленко С. Филиповић, „Записи и натписи“, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, ур. Радослав Р. Грујић, Скопско научно друштво, Скопје, 1936, 296; Ц. Грозданов, „За портретите на Св. Георгија Јањински во уметноста на Македонија“, *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, сџуди и џрилози*, Фондација Трифун Костовски – МАНУ, Скопје, 2004, 155–176.
- 53 Публикувана су три примера из Македоније: Снешка Лакалиска, „Три новоидентификувани портрети на св. Георгија Јањински на големи икони на платно ‘Ерусалими’ од уметноста на доцниот XIX век“, *Културно наследство* 32–33, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, 2006–2007, 121–127.

Благовести (благовѣщенїе), Сусреї Марије и Јелисавѣїе, Бекство у Египта (взѣгнїетѣ), Обрезање Христово (обрѣзанїе), као и Света Марија Египћанка (..рѣа).

Поља су малих димензија тако да су и сцене редуковане и једноставне. Тако су у Благовестима приказани архангел Гаврило који левом руком показује га голубу Светог Духа који је у врху сцене и Богородица која гледа у отворену књигу. У другој сцени су приказане загрљене Богородица и Јелисавета у упрошћеном пејзажу који представља грм. Бекство у Египат је приказано у ноћном амбијенту, где Богородица јаше на коњу, а за њом иде Јосиф са Христом на леђима. Богородица и Јосиф са Христом у наручју у екстеријеру, означени су натписом који указује да се ради о Обрезању Христовом. Последња сцена у овој групи приказује Свету Марију Египћанку, односно њену смрт. Представљена је нага, са прегачом око бедара, док крај њеног тела лежи лав. Сцена сажето илуструје део њеног житија који говори о томе како је преподобни Зосим пронашао њено тело, а како није имао снаге да јој ископа гроб, у томе му је помогао лав.⁵⁴

Изнад овако уобличене представе Богородице са Христом уоквирене сценама, насликане су четири старозаветне сцене које су у равни са представом Христа Великог архијереја. Уоквирене су сликаним стубићима које повезују лукови изломљени у форми која подсећа на сараценску. С лева на десно ту се налазе *Стварање Еве* (адам (...) љва), *Прародијељски грех* (адѡх), *Изгнанство из раја* (адамъ ѣ љва) и *Потоп* (потопѣ). Прва сцена представља стварање Еве из Адамовог ребра, тако што је његово тело положено на земљу, док она стоји иза њега. У левом делу слике налази се уоквирено поље и у њему на тамној позадини месец и сунце, као део Стварања света. Први грех приказан је у ноћном амбијенту, тако што Адам који стоји пружа црвену јабуку Еви која лежи испод дрвета, у чијој се крошњи налази змија. Док су на претходним двема сценама Адам и Ева приказани наги, у наредној која приказује Изгнанство из раја они су одевени у дугачке тунике. Крећу се ка десном делу поља, док је изнад њих анђео у сегменту неба који их протерује прекорним гестом руке. Потоп је представљен врло једноставно, у виду арке која плови на води.

Испод монументалне представе Богородице са Христом налазе се још три сцене – *Успјење Богородице* (вспѣнїе) и *Богородица Живоносна источник* (живоноснѣ источнѣ) у једном реду, а испод њих *Јафа* (ѣафа) и *Лејенда о крвном дрвцу*. Успјење Богородице је једна од наративнијих сцена на врачевској икони. Богородица је представљена на одру, руку прекрштених

54 О житију и иконографији Свете Марије Египћанке: Светозар Радојчић, „Уна Poenitentium. Марија Египатска у српској уметности XIV века“, *Зборник Народног музеја IV*, Народни музеј, Београд, 1964, 255–265; Ирена Шпадијер, „Житије Марије Египћанке у рановизантијском књижевном контексту“, *Књижевна историја XXIV/77*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1992, 177–192.

преко груди. Око одра су насликана по два апостола, док изнад Богородице стоји Христ који у рукама држи њену душу. Испод је насликан Јефонија којем је анђео одсекао шаке јер је покушао да преврне одар. Представљен је анђео са мачем, две одсечене шаке и Јефонија који клечи и окренут од анђе-ла гледа ка њему.

Представа Богородице као Живоносног источника је сведена због ограниченог простора, те је приказана карактеристична фонтана у облику чаше на чијем врху седи Богородица раширених руку.⁵⁵ Фонтана је постављена у базен у који отиче вода са ње, и у којем су насликане рибе. Око источника налазе се по две фигуре, десно су цар и царица, а лево скраћена варијанта поворке свештеника коју чине само два лица.

Испод ове две представе налази се фриз са приказом града Јафе и апокрифне Легенде о крсном односно часном или животворном дрвету од које је начињен Часни крст.⁵⁶ Ово предање говори о томе да је старозаветни Лот, да би искупио своје грехе, посадио три угарка из којих је никло једно (троједно) дрво. Комад дрвета је исечен за изградњу Соломоновог храма, али није употребљен, већ је искоришћен за израду Часног крста. Ова Легенда често се среће на ходочасничким иконама, а на врачевској је реализована тако да је прво представљен Лот (לֹטֶם) који залива већ разлистало дрво.⁵⁷ Са друге стране дрвета је поново насликан Лот, као део сцене која приказује магарца са мешином воде и ђавола који је узео другу мешину из које пије воду.⁵⁸ На крају фриза насликане су две фигуре које носе одсечени комад дрвета за изградњу Соломоновог храма, и ова сцена носи натпис *сѣлаѡ дрвѡтѡ*.⁵⁹

55 О иконографији и значењу представе Богородица Живоносни источник: Дејан Медаковић, „Богородица Живоносни источник’ у српској уметности“, *Пушеви српској бирока*, Нолит, Београд, 1971, 157–178; Ј. Магловски, „Богородица Живоносни источник: Драгуљи једне касно и поствизантијске теме“, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности* 32–33, Матица српска, Нови Сад, 2003, 183–192.

56 О легенди и њеним верзијама видети: *Апокрифи новозаветни*, прир. Томислав Јовановић, просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 2005, 201–230; Снешка Лакалиска, „Предание за ‘Чесното дрво’ на поклоницките икони ‘Ерусалими’ во Македонија, XIX век“, *Пайримониум. МК: Списание за културно наследство – сѡменици, реставрација, музеи* 10, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје, 2012, 353–354.

57 Иза дрвета је насликана мала црква која представља таковану Лотову цркву, односно манастир Часног крста. Снешка Лакалиска, „Предание за ‘Чесното дрво’ на поклоницките икони ‘Ерусалими’ во Македонија, XIX век“, *нав. дело*, 355.

58 Према легенди, Лот је дрво засадио на пола сата хода од реке Јордан, те је свакодневно носио воду у мешинама, на магарцу, како би га заливао. Ђаво га је ометао и узимао му воду, што је и илустровано на врачевском платну.

59 Овако насликана Легенда о крсном дрвету знатно је упрошћена у односу на варијације које се користе у њеном илустровању на ходочасничким иконама. Уп.: Снешка Лакалиска, *нав. дело*, 354–357.

насликан петао. Последња сцена представља Шипање Христа. Исус Христос је свезан за стуб, са рукама иза леђа, док га шибају два војника.

Изнад Исуса Христа Сведржитеља, на месту које на другој страни платна заузимају старозаветне сцене, налазе се *Вазнесење Христово* (вознесѣніе), *Каменовање свейої Сѣфана* (стефанъ), *Сѣрадање свейої пророка Исаије* (ѣсайа) и *Вазнесење свейої пророка Илије* (ѣѣліа). У композицији Вазнесења Христос је вазнет на небесима, са широко раширеним рукама, док га придржавају два анђела. Испод њих се назире зидине града. У Каменовању Светог Стефана светитељ је приказан у клечећем положају, док на њега два војника бацају камење. На наредној сцени је насликан Свети пророк Исаија, наглавачке, наг, док његово тело тестером секу два војника. Напоследку, Свети пророк Илија насликан је у огњеним кочијама, на небесима. Под њим је Јелисеј који покушава да ухвати огртач из десне руке Светог Илије.

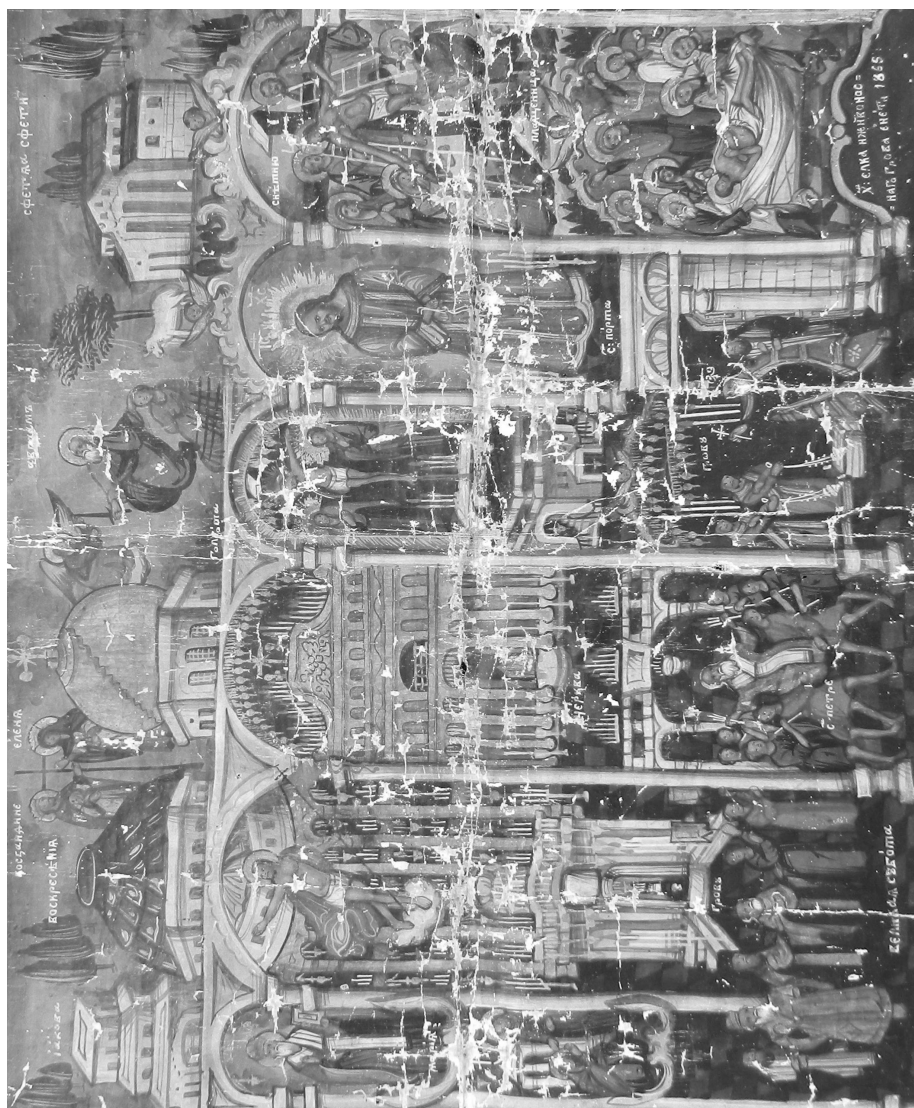
Такође, и у овом случају су у дну испод Христа Сведржитеља насликане три сцене – *Свѣта ѣри јерарха* и *Усековање ѣаве Свѣйої Јована Прѣѣче*, док је испод њих партија врло оштећена и може се само разазнати њен крајњи леви део који представља *Вѣѣлѣјем*. Света три јерарха, Свети Василије Велики (васѣліа), Свети Јован Златоусти (ѣѣѣ) и Свети Григорије Богослов (грѣгѣріа) приказани су као стојеће фигуре. Сви су у архијерејским орнатима, благосиљају десном руком и у левој држе затворено јеванђеље. У сцени Усековања главе Светог Јована илустрован је тренутак у којем војник одлаже одрубљену главу на зделу у Саломѣјим рукама. Јованово тело још није пало на под и налази се у клечећем ставу. Натпис је већим делом истрвен и може се прочитати само (...) ѣ (...) ѣѣніа.

Поменуто је већ да је фриз у којем је приказано неколико сцена у великој мери оштећен. Оно што се јасно препознаје јесте његов први део који представља Витлејем и различите догађаје који се за њега везују. У првом плану је Рођење Христово, где се Богородица и Јосиф клањају новорођеном младенцу над којим је звезда. Иза њих је приказана базилика, црква Христовог рођења у Витлејему. Десно је илустрован и Покољ витлејемске деце. Даље се виде само зидине, а на самом крају и крило анђела, те би се могло претпоставити да су овде били насликани *манастир Свѣйої Саве Освећеної* и *Кршѣње Христово* на реци Јордан. На ово упућују и програми неких других, врло сличних ходочасничких икона, као и симетрија у сликању две бочне стране *Јерусалима*. Попут решења на левој страни, где су насликани Јафа и Легенда о часном крсту који се налазе западно од града, на десној страни, на овом симетричном месту сликају се Витлејем, манастир светог Саве Освећеног и Кршѣње Христово на Јордану, који су географски источно од града.⁶²

62 Марко Катић, *нав. дело*, 34–35.

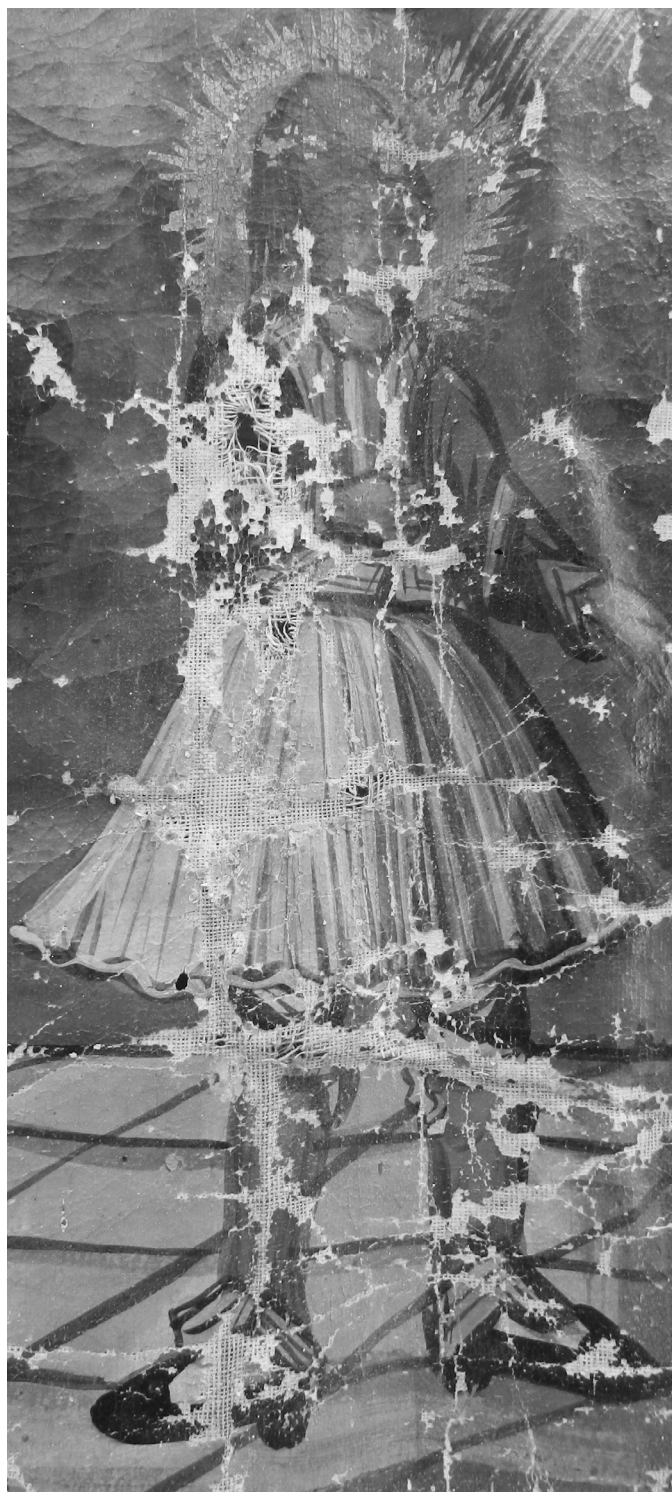
Ходочасничка икона Јерусалим из манастира Врачева, 1865

Црква Светог Гроба

Велика Субота

Свети Георгије Јањински

Легенда о крсном дрвету, детаљ

Страшни суа

Закључак

Јерусалим из Врачева припада корпусу ходочасничких икона које се срећу у храмовима широм православног света. Иконографски репертоар на врачевској икони уклапа се у устаљени концепт представљања библијских ликова и догађаја везаних за ходочасничке топове у *Јерусалиму*, али и његовој околини – „све оно чега су ходочасници требали бити свијесни у свом обиласку Свете Земље“. ⁶³ Идејно, програм *Јерусалима* морао је бити јасно утврђен одређеним правилима која су допринела униформном изгледу ових икона. Евокација догађаја повезаних са конкретним локацијама у сложеној архитектонској структури имала је јасан меморијални карактер. Церемонијал којем су присуствовали ходочасници који су походили Јерусалим о Ускрсу, јасно је указивао на значај овог светог места у православном свету.

Литература

- Айокрифи новозавештни, прир. Т. Јовановић, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 2005.
- Вујовић 2012: Б. II. Вујовић, *Два века школе у Врачеву: 1805–2005*, Учитељски факултет у Призрену, Лепосавић.
- Gouma-Peterson 1993/94: T. Gouma-Peterson, „An 18th Century Deesis Icon and its Cultural Context“, *Δελτίου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 17, Αθήνα, 331–346.
- Грозданов 2004: Ц. Грозданов, „За портретите на Св. Георгија Јанински во уметноста на Македонија“, *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски – МАНУ, 155–176.
- Давидов 2005: Д. Давидов, „Поклоници Јерусалима – „хације“ из Јужне Србије“, *Вардарски зборник*, САНУ, Београд, св. 4, 3–11.
- Давидов 2007: Д. Давидов, *Срби и Јерусалим*, Политика, Београд.
- Даутовић 2008: В. Даутовић „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање, 159–217.
- Deluga 2014: W. Deluga, „Latin Sources of 18th and 19th Centuries *Proskinetaria*“, *Acta Musei Apvlensis, APVLVM*, series Historia & Patrimonium, Museul Național al Unirii, Alba Iulia, No. LI, 39–47.
- Димитријевић 1933: Прота Ст. М. Димитријевић, „Поклоничка путовања хришћанским светињама као суштина и израз покајања нашег“, *Покајни народ, верско – морално јасило за 1933–1934. годину*, Поклоничко друштво Београд, бр. 3,4,5, 33–79.

63 Светлана Ракић, *нав. дело*, 296–298.

- Bar, Cohen–Hattab 2003: D. Bar, K. Cohen–Hattab, „A New Kind of Pilgrimage: The Modern Tourist Pilgrim of Nineteenth-Century and Early Twentieth-Century Palestine“, *Middle Eastern Studies*, Routledge, Vol. 39, No. 2, 131–148.
- Женарју 2011: И. Женарју, „Црква Светих Козме и Дамјана у Врачеву: рад на очувању верског и националног идентитета у XIX веку“, у: *Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју* (ур. С. Словић), Институт за српску културу Приштина / Лепосавић, 457–478.
- Зарић 2005: И. Зарић, „Извор, црква Свете Тројице. Свети Димитрије“, *Иконопис Врањске епархије* (прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић), Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 190–191.
- Иеротопия Огня и Света в культуре византийского мира*, ур. Алексей Лидов, Феория, Москва, 2013.
- Immerzel 2005: M. Immerzel, „Proskinetaria from Jerusalem. Souvenirs of a Pilgrimage to the Holy Land“, *Series Byzantina III*, Wyd. Neriton, Warszawa, 9–24.
- Kark 1990: Ruth Kark, „Transportation in Nineteenth-century Palestine: Reintroduction of the Wheel“, *The Land that Became Israel. Studies in Historical Geography* (ed. by Ruth Kark), Yale University Press, New Haven, 57–76.
- Катић 2012: М. Катић, *Четири Јерусалима – хаџијске иконе из цркве Успенија Пресвете Богородице у Ливну*, Музеј Републике Српске, Бања Лука.
- Катић 2014: М. Катић, *Хаџијске иконе са представљама Јерусалима у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX веку*, непубликовани дипломски рад, Београд.
- Костић 1928: П. Костић, *Црквени живопис православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са усвојенима иконама)*, Графички институт Народна мисао, Београд.
- Костић 1933: П. Костић, *Просветно-културни живопис православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века (са усвојенима иконама)*, Скопје.
- Лакалиска 2006–2007: С. Лакалиска, „Три новоидентификовани портрети на св. Ђорђија Јанински на големи икони на платно ‘Јерусалими’ од уметноста на доцниот XIX век“, *Културно наследство*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, св. 32–33, 121–127.
- Лакалиска 2010/2011: С. Лакалиска, „Традиција на поклонички патувања во Македонија од X до XIX век“, *Историја, Здружение на историчарите на Република Македонија*, Скопје, св. 1–2, 27–42.
- Лакалиска 2012: С. Лакалиска, „Предание за ‘Чесното дрво’ на поклоничките икони ‘Јерусалими’ во Македонија, XIX век“, *Патримониум. МК: Списание за културното наследство – споменици, реставрација, музеи 10*, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје, 353–354.
- Лидов 2009: А. Лидов, *Иеротопия. Пространственные иконы и образы парадигмы в византийской культуре*, Феория, Москва.
- Магловски 2003: Ј. Магловски, „Богородица Живоносни источник: Драгули једне касно и поствизантијске теме“, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 32–33, Матица српска, Нови Сад, 183–192.

- Макуљевић 2005: Н. Макуљевић, „Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку“, у: *Приватни живој у српским земљама у освиј модерној доба* (прир. А. Фотић), Слио, Београд, 72–111.
- Макуљевић 2006: Н. Макуљевић, *Црква Светиої Арханїела Гаврила у Великом Градншїу*, Српска православна црквена општина, Велико Граднште.
- Макуљевић 2006: Н. Макуљевић, „Поклоничка путовања и приватни идентитет“, *Приватни живој код Срба у девейнаесїом веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Слио, Београд, 807–837.
- Makuljević 2014: N. Makuljević, „Pilgrimage and Memory. The Picture of the Holy Land in Early Modern Visual Culture of the Balkans“, in: *Heilige Landschaft – Heilige Berge*, Bibliothek Werner Oechslin, Einsiedeln – gta Verlag, Zürich, 54–65.
- Маца 2009: К. Маца, *Поклоничка љуїовања: верски љуїуризам – исїоријско-кулїууролошки љрисїуї*, Службени гласник, Београд.
- Михаиловић 1969: Р. Михаиловић, „Иконостас XVIII века и циклус Христових страдања“, *Зборник Светїозара Радојчића*, Београд, 203–213.
- Михаил 1886: Митрополит српски Михаил, *Хришћанске светїиње на Исїоку*, А. Пајевић, Нови Сад.
- Медаковић 1971: Д. Медаковић, „‘Богородица Живоносни источник’ у српској уметности“, *Пуїеви српскої барока*, Нолит, Београд, 157–178.
- Ousterhout 1989: R. Ousterhout, „Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre“, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Society of Architectural Historians, Chicago, Vol. 48, No. 1, 66–78.
- Пјевац 2012: Ј. Пјевац, „Црква Свете Троїце у Тамничу“, у: *Сакрална љоїоїрафија Неїоїиинске країине* (прир. Н. Макуљевић), Музеј Країине, Неготин, 254–260.
- Pringle 2007: D. Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Corpus*, vol. 3, *The City of Jerusalem*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Радојчић 1964: С. Радојчић, „Una Poenitentium. Марија Египатска у српској уметности XIV века“, *Зборник Народної музеја*, Народни музеј, Београд, св. IV, 255–265.
- Ракић 1998: С. Ракић, *Иконе из Босне и Херцеїовине (16–19. вијек)*, Републички завод за заштиту споменика кулутре, Београд.
- Серафимова 2004: Анета Серафимова, „Семиотичка анализа и поствизантиски паралели на Страшниот суд во Кучевишките Свети Архангели“, *Културно наследство*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, св. 28–29, 163–188.
- Тимотијевић 1996: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарсїво*, Матица српска, Нови Сад.
- Тимотијевић 2006: М. Тимотијевић, *Рађање модерне љриваїносїи: Приваїни живої Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до љочейка 19. века*, Слио, Београд.
- Тимотијевић 2010: М. Тимотијевић, „Духовно ходочашће и ‘Описаније Јерусалима’ Христофора Џефаровића“, *Зборник Народної музеја*, *Исїорија умеїносїи*, Народни музеј, Београд, св. XIX/2, 213–242.
- Todorova 2015: R. Todorova, „Icons as Maps: Cartographic Icons in Orthodox Art“, *Eikón Imago*, Universidad Complutense, Madrid, Vol. 4, No.1, 13–30.

- Ђировић 2012: И. Ђировић, „Стара црква Рођења Пресвете Богородице у Неготину“, у: *Сакрална топографија Неготинске крајине* (прир. Н. Макуљевић), Музеј Крајине, Неготин, 136–154.
- Филиповић 1936: Миленко С. Филиповић, „Записи и натписи“, у: *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* (ур. Р. Р. Грујић), Скопско научно друштво, Скопље, 287–297.
- Хан 1959: В. Хан, „Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију историју уметности код Срба (XVII – XVIII столеће)“, *Зборник Музеја примењене уметности*, Музеј примењене уметности, Београд, св. 5, 45–77.
- Хаџи-Ђокић 2002–2003: С. Хаџи-Ђокић, „Хаџијска икона из Музеја града Београда“, *Годишњак града Београда*, Музеј града Београда, Београд, св. XLIX-L, 333–353.
- Чокревска-Филип 2010: Ј. Чокревска-Филип, „Сонот на Варух“, *Патримониум. МК: Списание за културното наследство – споменици, реставрација, музеи*, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје, св. 7/8, 429–435.
- Чокревска-Филип 2011: Ј. Чокревска-Филип, „Секавање на Јоаникиј Хаџи Чешмеџи-ев архимандрит ракотински“, *Патримониум. МК: Списание за културното наследство – споменици, реставрација, музеи*, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје, св. 9, 285–289.
- Шпадијер 1992: И. Шпадијер, „Житије Марије Египћанке у рановизантијском књижевном контексту“, *Књижевна историја*, Институт за књижевност и уметност, Београд, св. XXIV/77, 177–192.
- Coüasnon 1974: C Coüasnon, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, The Schweich Lectures 1972, Oxford University Press, London.

Ivana S. ŽENARJU

PILGRIMAGE ICON JERUSALEM FROM THE VRAČEVO MONASTERY

Summary

Pilgrimage to the Holy Land was a widespread form of active piety among Christian Orthodox believers in the 19th century. Due to the improved transportation networking to the Palestine in the second part of the 19th century, pilgrimage was accessible to all strata of society throughout the Orthodox world. Pilgrims returned homewards with a variety of holy souvenirs, including candles, crosses, fabrics, icons, and various painted objects. Among these most representative ones were monumental icons painted on linen, known as *Jerualems* (Ierusalimii, Proskynetaria, and Panagiotafitika).

All pilgrims' painted icons follow a scheme according to which in the centre of the canvas, the Church of the Holy Sepulchre (or the Resurrection) is drawn in section. The church interior is fulfilled with figures that are commemorated within the vast complex of the Holy Sepulchre by separate chapels. The most interesting part depicts Christian Orthodox rituals that are associated with the miraculous Descent of the Holy Fire, celebrated annually during the Easter. At the same time, outside the church walls figures and scenes are presented as images of holy spaces in pilgrimage itineraries. On both sides of the Church image of the Holy Sepulchre bust portraits of Christ, the Virgin Mary and Child, are painted, as well as other relevant holy persons or scenes from their lives.

It is a common iconographic structure repeated in all the known examples found all over the Orthodox world. To these examples we are adding one painted *Jerusalem*, found in the Vračevo monastery (Kosovo and Metohija). This large scaled icon (1,26 x 1,74 m) was brought from Jerusalem in 1865 by a pious woman Hadji Elka. By detailed analysis, this icon is presented as a simulacrum of Christian history related to the sacral *topoi* of Jerusalem, and a mnemonic device with devotional character.

Key words: Vračevo, Jerusalem, pilgrimage trip, memorabilia, icon, 19th century.

УДК 371.3::787(497.115)
371.26-057.874(497.115)

*Биљана М. ПАВЛОВИЋ**

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

*Драјана Ј. ЦИЦОВИЋ-САРАЈЛИЋ***

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица
Факултет уметности у Приштини – Звечан

МУЗИЧКИ ФОЛКЛОР СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ У НАСТАВИ МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ***

Айсѝраќиј: У раду се тумаче дидактичко-методичке могућности коришћења музичког фолклора Сиринићке жупе у основношколској настави музичке културе. Циљ је да се утврди и објасни његов смисао и значај у настави. С обзиром да је народно музичко стваралаштво Сиринићке жупе недовољно представљено у етномузиколошкој и другој музичко-педагошкој литератури, у раду су наведени примери песама и игара које су аутори забележили током 2011. године у селима Штрпце и Готовуша, која припадају Сиринићкој жупи. Посебна пажња посвећена је обредним и обичајним песмама и играма, које су по својој занимљивости и музичким карактеристикама погодне за рад са ученицима основне школе. У раду се указује на велики естетски и етички значај увођења песама и игара овог поднебља у основношколску наставу, као и на могућности њихове дидактичко-методичке интерпретације усмерене ка развијању музичких способности ученика, музичком описмењавању и васпитавању музичког укуса. Примена садржаја музичког фолклора Сиринићке жупе у настави треба да допринесе његовом неговању и очувању, учвршћивању и јачању националног идентитета, нарочито код ученика са Косова и Метохије.

Кључне речи: музички фолклор Сиринићке жупе, Косово и Метохија, основна школа, настава музичке културе.

* bilja.pavlovic@yahoo.co.uk

** dsarajlic@gmail.com

*** Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта III 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

У раду се разматрају могућности коришћења музичког фолклора Сиринићке жупе у основношколској настави музичке културе. Циљ је да се укаже на његову васпитно-образовну вредност у настави. Иако се музички фолклор Сиринићке жупе одликује изузетним богатством, лепотом, разноврсношћу и специфичностима, он још увек није детаљно обрађен и проучен са етномузиколошког становишта. У етномузиколошким радовима је веома мали број забележених песама и игара са овог подручја. Нотне записе народних песама из Сиринићке жупе налазимо у збирци *Народне мелодије са Косова и Мејхохије*, које је забележио етномузиколог и музички педагог Миодраг Васиљевић.¹ Он је у јулу 1947. године обишао Сиринићку жупу и забележио 11 песама: 10 у селу Штрице и једну у Врбештици.² Током 2011. године обишли смо поједина места Сиринићке жупе – село Готовуша и Штрице, у којима се неговању народне музичке традиције поклања велика пажња, и забележили одређени број песама. У раду ће бити представљени примери погодни за школску обраду. Коришћење ових песама у основној школи треба да допринесе очувању и неговању музичког фолклора Косова и Метохије.

Сиринићка жупа се налази у подножју Шар планине, њеном североисточном делу. Чине је 15 села: Севце, Јажинце, Штрице, Готовуша, Драковце, Фираја и Брод, на десној страни; Лепенца, Врбештица, Беревце, Доња Битиња, Горња Битина, Сушиће, Коштаћево, Вича и Ижанце, на левој страни те реке.³ Земљиште је брдско-планинско, са веома малом површином обрадиве земље. Становништво се у прошлости углавном бавило сточарством. Јован Цвијић пише да су постојали добри услови за развој сточарства због могућности испаше на Шар-планини. Међутим, због насилничког понашања Албанаца из Љуме у великој мери је спречен развој сточарства.⁴ Мушкарци су зато морали да се баве разним другим пословима, а најчешће зидарством. За време Турака, становништво је било принуђено и на кулук - рад на турским поседима.

Становништво Сиринићке жупе је одувек придавало велику пажњу неговању народне традиције. Данас су у овом крају изузетно добро очувани обичаји, песме и игре које воде порекло из далеке прошлости: *вучари*, *џрочке*, *лазарице*, *љуљашке*. Од музичких инструмената за ово поднебље посебно се

1 Миодраг Васиљевић, *Народне мелодије с Косова и Мејхохије*, Приредила Зорислава М. Васиљевић, Београдска књига, Београд; Нота, Књажевац, 2003.

2 *Истио*, XIV – XV

3 Атанасије Урошевић, *О Косову: антропологогеографске студије и други сјиси*, Приредили Јордан Ристић и Милорад Филић, Институт за српску културу, Приштина; Књижара „Свети Сава“, Гњилане, 2001, 194.

4 Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље, Основи антропологогеографије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1966.

везује кавал, шупељка и гоч.⁵ Велики број песама и игара изводи се у мешовитом ритму - метаритму, који је карактеристичан за традиционалну музику Косова и Метохије. Осим тога, народни говор и ношња Сиринићке жупе имају своје специфичности у односу на друге делова Косова и Метохије. Међу најлепше делове сиринићке ношње спада превез са капом. Превез се спушта са главе низ леђа, скоро до појаса. Трапезастог је облика и прављен је од домаћег, црвеног платна. Платно је извезено срмом и изузетно је украшено *манисџирима* (ситним разнобојним стакленим зрнцима), *косиџирицама* (ситним металним кружићима), *коскичкама* (разнобојним ситним дугмићима). Носиле су га невесте, до године дана брака, а друге жене само о празницима. Мушка ношња се састоји од вуненог појаса, затворено црвене боје. Дугачак је 8-10 метара, а широк до 25 цм. Опасивао се поврх чакшира. Зимом су мушкарци преко свега облачили још и дугачку хаљину од сукна (белог, а касније црног), спреда отворену и без рукава, преко које су опасивали појас. То је врста дугачког зубуна који је рано изобичајен.⁶

Избор песма и игара са подручја Сиринићке жупе погодних за обраду у основној школи

У Сиринићкој жупи до данас је очуван вучарски обичај, као и песме које га прате. Овај обичај очуван је и у суседној Средачкој жупи о чему Новица Арсић бележи следеће: „Када неко убије вука, кроз село крене маскирана поворка, носећи вучју кожу испуњену сламом. То су вучари. У обреду учествују само мушкарци. Двојица су маскирани као ‘деде’, огрнути јагњегим кожама, са шубарама на глави, окићени звонима, а у рукама носе нож и ‘топуз’ (батину); трећи мушкарац се маскира у ‘бабу’ или представља ‘манесту’ – невесту, са кудељом и вретеном. Један мушкарац носи гоч (тупан) и у њега лупа. Други носи мотку на којој је кожа вука, а трећи води коња, на коме је обешено неколико џакова или торби (за вуну, пасуљ, месо и слично). Овако обучени иду од куће до куће, од села до села, играју и певају.“⁷ Према обичају, сваки домаћин дарује вучаре намирницама, како би, према веровању, село било заштићено од вукова. У Сиринићкој жупи вучари су обилазећи домаћинства певали песму *Домаћине, роде мој*. Ове песме су се најчешће певале током јануара.⁸

5 Биљана Павловић, Далиборка Ђерковић, „Традиционални музички инструменти Косова и Метохије у настави музичке културе и ликовног васпитања“, *Зборник радова Училијског факултета Призрен - Лепосавић*, (уредник: Радомир Арсић), Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, 6/2012, 241-257.

6 Иван Терзић, *Народна ношња Срба*, Ком арт, Београд, 2008.

7 Новица Арсић, „Вучарски обред у Средачкој жупи“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 6/1995, 159-163.

8 Владимир Бован, *Лирске песме I*, Јединство, Приштина, 1980, 12.

Домаћине, роде мој

Умерено

Певао: Тихомир Стевановић
Село: Готовуша

Домаћине, роде мој,
Ево вука њед двор њвој.
Подај вуку сочице,
Да не коље овчице.
Подај вуку сланине,
Да не дође с њланине.

Песма *Домаћине, роде мој* је једноставна и у поступном мелодијском покрету, што одговара гласовним могућностима ученика млађег школског узраста. У настави музичке културе се може искористити за доживљавање лука, као и при упознавању са овим древним обичајем.

Веома занимљив обичај који се у Сиринићкој жупи и данас одржава је *њрочка*. Реч *прочка* потиче од старословенске речи *њрочињеније*, што значи опрост. У селу Готовуша се до данас сачувао основни карактер обичаја *прочке*. Празнује га цела локална заједница, па је и прављење бакљи, које називају *кумбаре*, заједничко. Мушкарци одлазе до оближње шуме, секу дугачке и танке гране, на чије врхове вежу клекове гране, које припремају за паљење у селу. Док праве кумбаре, певају *Лиснај се, њоро зелена*.

Лиснај се, горо зелена

Лагано

Певао: Радојко Стојановић
Село: Готовуша

Лиснај се, њоро зелена, море,
Лиснај се њоро, зелена.
Поњеци, водо сњудена, море,
Поњеци, водо сњудена.

Оњадај, лињће са њране, море,
Оњадај, лињће са њране.
Те њокриј моје њрањве, море,
Те њокриј моје њрањве.

Ову песму ученици ће послушати у извођењу наставника. Садржи благе мелизме, као и прекомерну секунду, па може да послужи за доживљавање ових карактеристичних елемената косовско-метохијске песме. За проче је обичај да се маскирана поворка омладине креће по селима и изводи разне шале. У овој малој драмској игри главни ликови су младожења – Краљевић Марко, невеста (манеста), коју глуми мушкарац, и поворка младића маскираних у крзна медведа, овце и слично, који чувају *манесџу* да је неко не украде. Карневалско и комедијашко расположење овде не само да није ишчезло, већ је у временима тешког живота српског живља на овим просторима добило форму пркоса и отпора. Деца и омладина се сакупљају по сеоским улицама да дочекају ову необичну поворку. Шаљиви карактер обичаја се огледа у чину крађе невесте, за коју *Марко* мора да плати откуп. Маскирани сватови се затим заједно са мештанима провеселе уз песму и игру *Тејнај ми оро, мори Бојано*.

Тегнај ми оро, мори Бојано

Певао: Славиша Добросављевић
Село: Готовуша

*Тејнај ми оро, мори Бојано,
„Не моју јадна да џејнам,
Сви момци имава јелеци,
А моје аро кожифче!“*

*Тејнај ми оро, мори Бојано,
„Ја би ја јадна џејмила,
Али џи немам кошуљу!“*

Песма *Тејнај ми оро, мори Бојано* може да се сврста у избор песама за седми разред. Занимљива је за упознавање карактеристичног говора овог поднебља, који представља варијетет екавског дијалекта. Јован Цвијић увиђа да је то екавски говор косовске врсте, који се особито одликује архаизмима. Најбоље се очувао у планинским жупама Средској и Сиринићкој.⁹ Након овог весела, мештани се предвече окупљају у селу на договореном месту и пале *кумбаре*. Најпре заложе велику ватру, а онда доносе кумбаре, које су већ припремили током дана. Када их запале, витлају их и окрећу око себе. Након паљења заједничке ватре

9 Јован Цвијић, *нав. дело*, 1966, 433.

једни другима опраштају уколико су били у свађи. Цела недеља је недеља свеко-
ликог праштања. Док горе кумбаре, певају песму *Заспало ми Калинче*, која се у
настави може искористити за доживљавање ритмичке фигуре триола.

Заспало ми Калинче

Умерено

Певао: Славиша Добросављевић
Село: Готовуша

За - спа - ло ми Ка - лин - че, на - не, Ка - лин - че.

*Заспало ми Калинче, нане, Калинче,
На врх бело ѿланинче, нане, ѿланинче.
На зелене ливаде, нане, ливаде.
На сѿудено камење, нане, камење.
Дик се, дик се, Калинче, нане, Калинче.
Досѿа си се насѿало, нане, насѿало.
Три вечери без мене, нане, без мене.*

У селима Штрпце и Готовуша очуван је обичај *лазарице*, који се одржава на дан Лазареве суботе (недељу дана пред Ускрс). Тог дана групе девојчица, обучене у традиционалну ношњу, обилазе домаћинства по селима и певају лазаричке песме. Основна тематска нит која се провлачи кроз ове песме је жеља за напретком домаћинства. Песме су пригодне, посвећене домаћину, домаћици, момку, девојци, невести, детету, војнику. У њима се прижељкује родна година и благостање у домаћинству. Према Владимиру Бовану, професору књижевности, лепота ових песама огледа се „у једној посебној врсти нежности и топлени осећања, у срдчности и добронамерности, једноставности и чедности, у наивности. Сачувале су низ слика из далеке и блиске прошлости и зато су врло занимљиве.“¹⁰

Ој, другајле другачки

Брзо

Певале: група девојчица
Село: Готовуша

Ој, дру - гај - ле дру - гач - ки ми за - је ед - но се - до - мо.

¹⁰ Владимир Бован, *нав. дело*, 1980, 15.

За другарице:

Ој, друјајле друјачки,
 Ми заје-едно седомо.
 Сиџан њејом њејомо
 Још њо си-иџан везомо.
 Бели бисер низомо,
 Бели би-исер низомо.
 Беле њаре бројомо,
 Беле ња-аре бројомо.

За мало дете:

Има мајка њуценце, Са две ијле средрне,
 Има ма-ајка њуценце, Са две и-ијле средрне.
 Где ће да ња уије,
 Где ће да-а ња уије,
 На кошуљу њод њрло
 На кошу-уљу њод њрло
 Са два конца свилена
 Са два ко-онца свилена

На исту мелодију певају се и многи други текстови. Ову песму ученици могу послушати у наставниковом извођењу, јер је у ритмичком погледу сложена. Ипак, треба рећи да је деца из Готовуше, узраста од 10 до 14 година, изводе без проблема, што говори о њиховом изузетно развијеном ритмичком осећању.

У Сиринићкој жупи Ускрс се дочекује са великом радошћу. Омладина се у ведром и веселом расположењу окупља по сеоским сокацима, где једни другима честитају празник. Обичај је да свака породица направи љуљашку, која се окачи о дрво или испод надстрешнице куће, на којој се љуљају деца и омладина. Песма која се том приликом пева је *Лако њрујче на орашче*.

Лако трупче на орашче

Лагано

Певао: Славиша Добросављевић
Село: Готовуша

Ла - ко труп - че на о - раш - че, ле, ла, јо, ла, ла, јо.

Лако њрујче на орашче, Чије да је, њајково је,
 Ле, ла, јо, ле, ла, јо. Ле, ла, јо, ле, ла, јо
 Чије да је, мајкино је, Чије да је, сесџрино је.
 Ле, ла, јо, ле, ла, јо.

Песма *Лако њрујче на орашче* је погодна за доживљавање лука. Етнолог Милица Илијин бележи да су се овакве песме изводиле и за Ђурђевдан. У раду „Обредно љуљање у пролеће“, она говори о значењу љуљања о празницима у народу. „Познато је да су мађије с пролећа имале особиту важност, јер је требало пробудити природу и осигурати плодност. Међу разноврсним мађијама пролетњег доба, од којих је свака имала посебну функцију, љуљање је требало да обезбеди висок узраст конопља, лана, усева уопште. Према расположивим подацима, љуљање ради плодности у Европи било је познато у Италији, Грчкој,

у скандинавским земљама, у Албанији, Бугарској и другим словенским земљама. Трагови веровања које и данас налазимо, потврђују да је и код нас било веома распрострањено. У селу Штрпце казивали су нам да када се старија жена заљуља, она обично каже: 'Чекај снајка, да се и ја заљуљам, да ми роди конопље'.¹¹

У Штрпцу је сачуван веома стари обичај који се изводи да би воће боље родило. Према казивању Веселина Милатовића, учитеља из Штрпца, обичај прати и низ песама. „Ако неко стабло у воћњаку више година не рађа, не даје плодове, домаћин и домаћица оду у воћњак са секиром. Домаћин са секиром у руци приђе стаблу и каже: 'Ће сечем!' Домаћица одговара: 'Не, не, ће роди!' Ове речи изговарају три пута. Домаћин затим спушта секиру поред стабла и пева песму *Ој, ти шљиво љаве боје*, или *Ој, јабуко слајка муко*, или *Медунико наша крушко*.“ Текстови песама се певају на исту мелодију. На овој песми ученици могу упознати појам лигатуре.

Ој, ти шљиво плаве боје

<i>Ој, ти шљиво љаве боје,</i>	<i>Ој, јабуко слајка муко,</i>	<i>Медунико наша крушко</i>
<i>Кад се жени дејте моје,</i>	<i>Ми смо њеде њосејали,</i>	<i>Сејали ње наши њреци,</i>
<i>И када се мнојо њоје,</i>	<i>Да нам дајеш слајко воће,</i>	<i>Роди крушке нашој деци.</i>
<i>Да су њуне њране њвоје,</i>	<i>Да ње једе ко њод хоће.</i>	
<i>Гране њвоје чаше моје.</i>		

Услови за земљорадњу у Сиринићкој жупи су одувек били ограничени, тако да су људи били принуђени на кулук, рад на турским поседима. Многе народне песме, настале у том периоду, описују тежак и напоран живот становништва, који су додатно отежавали турски зулуми. Отмице и превођење жена у ислам били су честа појава. Песма *Пиширевка*¹² казује о таквим дешавањима. Овакве песме у прошлости су имале васпитну поруку. Оне упућују на правилан однос према људима, и, као такве, важни су чиниоци моралног васпитања.¹³

11 Милица Илијин, „Обредно љуљање у пролеће“, Рад IX-ог конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу, 1962, Сарајево, 1963, 283.

12 Пиширевка (арапска реч), накинђурена девојка, гиздавица.

13 Песма *Пиширевка* се може послушати у извођењу певачке групе *Рашанке*, на следећој интернет адреси, https://www.youtube.com/watch?v=dMwZ_vpfDRA

Пипиревка

Певао: Тихомир Стевановић
Село: Готовуша

Пипиревку, ој, море, мајка кара, Он ће шеде, ој, мори да урочи.
Не излази, ој, море пред турчина, Свим аријим, ој, мори лука и леда,
Турчин има, ој, море врашке очи, Пипиревке, ој, мори шанке коре.

Поред жетварских песама, у малом броју су очуване и копачке. Једна од њих је *Стојна мома*. Послужиће за доживљавање 7/8 такта. Ученици ће је послушати у наставниковом извођењу.

Стојна мома

Певао: Радојко Стојановић
Село: Готовуша

*Стојна мома бразду која нане.
Где којала шуј засјала нане.*

У прошлости се током лета, на целој територији Косова и Метохије, изводио додолски обичај. Иван Јастребов бележи да су у селима, за време суше, девојке певале песме којима су призивале кишу. „Једна девојка – додола, окићена гранчицама разноврсног биља иде од куће до куће, а за њом и њене другарице, које носе чиније са водом. Оне прскају сваког ко прође поред њих. Додоле се заустављају испред кућа, а домаћице излазе и посипају додолу водом. Док додола игра, остале девојке певају.“¹⁴ Жеља за кишом је доминантан мотив у овим песмама. Слика „утркивања“ облака и додолица преовладава у већини песама овог жанра. У себи обавезно носе припев *Ој, додо, додоле*. Песма *Ми идемо преко њоља* послужиће при обради тона *ми*.

14 Иван Јастребов, *Обычаи и песни шурецких сербов*, Санкт Петербург, 1886, 167.

Ми идемо преко поља

Умерено

Певао: Тихомир Стевановић
Село: Готовуша

Ми н - де - мо пре - ко по - ља, ој, до - до, ој, до - до - ле.

Ми идемо преко поља, ој, додо, ој, додоле.
 А облаци преко неба, ој, додо, ој, додоле.
 Облак држе, дога држе, ој, додо, ој, додоле.
 Росна киша понајдрже, ој, додо, ој, додоле.
 Да ороси наша поља, ој, додо, ој, додоле.
 Да окваси наше живице, ој, додо, ој, додоле.

Посвећеност породичном животу, патријархално васпитање, изражена свест о значају неговања своје традиције, топлина и добронамерност, особине су које најбоље осликавају становништво Сиринићке жупе. Овде су, као ни у једном делу Косова и Метохије, очуване песме за децу. Неке од њих су успаванка *Нуна, нуна, нушке*, *Милане бане* и *Пошла лисица на свадбу*.

Нуна, нуна, нушке

Ведро

Певао: Тихомир Стевановић
Село: Готовуша

Ну - на, ну - на, нуш - ке, бе - ре де - да круш - ке,
 и под круш - ком тет - ка, ко - ле - бе - ше Пет - ка.

Нуна, нуна, нушке,	Ој, леле си Пејко,
Бере дега крушке,	Кој ће шеде храни,
И под крушком шејка,	И од лоше брани.
Коледеше Пејка,	

Песма одише топлином и једноставношћу. Успаванке су иначе слабо очуване, па овај пример свакако треба искористити за упознавање ученика са овим жанром народне песме. У оваквим песмама исказана је љубав, брига и нежност старијих чланова породице према најмлађима. Певају се тихо и емотивно, у споријем темпу. Мелодија је једноставне грађе, у уском квартном обиму (ц¹ – еф¹), па је могу научити ученици првог разреда. Погодна је за доживљавање 4/4 такта.

Милане, бане

Певао: Радојко Стојановић
Село: Готовуша

Ми - ла-не, ба - не, те ви-ка мај - ка, да ср-каш ка - шу. А де гу је ка - ша?

Милане, бане,
Те вика мајка, да сркаш кашу.
А де љу је каша?
– изедоше ѿсѿи.
А де љу су ѿсѿи?
– на љуѿа.
А де је љуѿа?
– ѿрасла љрава.
А де је љрава?
– ѿасла је крава.
А де љу је крава
– убоде је ножа,

А де љу је нож?
У љлоѿ.
А де љу је љлоѿ?
Изѿоре ѿа ѿѿањ.
А де љу је ѿѿањ?
Уѿаси ѿа вода.
А де љу је вода?
Поѿише ѿолуби,
А де су ѿолуби?
На дуб (храсѿ).

Дечја песма – певана бројалица *Милане бане*, садржи текст у коме про-
вејавају архаизми и локализми, па ће послужити за упознавање карактерис-
тика говора становништва ове средине. *Пошла лисица на свадбу* је још један
пример дечје песме из реда бројалица. Послужиће за доживљавање триоле.

Пошла лисица на свадбу

Певао: Радојко Стојановић
Село: Готовуша

По - шла ли - си - ца на свад - бу, сре - о гу вук,

Де ћеш ку - ма ли - јо? Код чу - чу - ка на свад - бу.

Пошла лисица на свадбу,
Срео љу вук,
Де ћеш кума лијо?
– Код чучука на свадбу.
Бува кућу мейаше,
Вашка ѿѿањ хладеше,

Пеѿао дрва ѿеѿаше,
Кокошка унесујеше,
Деда ѿѿочи винѿе,
Бада сеје брашно,
пује, ѿује, ѿује,
Оѿиѿоше на ѿоре.

У породичним песмама акценат је на темама из породичног живота. Описују љубав према сестри, брату, мајци, оцу. Према Владимиру Бовану, у породичним песмама са Косова и Метохије, „сачуване су основне карактеристике лирске песничке врсте усменог народног стваралаштва, а пре свега реализам у сликању односа међу појединим члановима патријархалне породице. У њима се слика стварни људски свакодневни живот, запажен са озбиљне стране, али и са оне друге, хумористичке и шаљиве.“¹⁵ Једна од породичних песама која се пева у Сиринићкој жупи је *Найравила сесџра бареницу*, преко које се ученици старијих разреда могу упознати са метаритмом.

Веома битна компонента, која нарочито привлачи пажњу у песмама са Косова и Метохије, јесте ритам. Многе народне песме из Сиринићке жупе засноване су на метаритму, такозваном народном ритму, који за основу има неравномерну ритмичку пулсацију.¹⁶ Овај ритам карактеришу осминске или шеснаестинске нотне вредности, груписане по три и по две, као тродел и дводел. Дели се према броју потеза при тактирању на двосложни (5/8, 5/16, 5/4), тросложни (7/8, 7/16, 8/8, 8/16) и четворосложни (9/8, 9/16, 10/8, 10/16, 11/8, 11/16).¹⁷ Музички педагог Зора Васиљевић увиђа да главна одлика ритмова неравномерне пулсације, ритмова оријента и донекле наше народне музике, нису односи дужина који карактеришу европске ритмове, него односи акцената, док трајања долазе у други план. У тумачењу овог ритма она уводи израз *меџа*. Овај термин примењен је као супротан префиксу *изо*, а самим тим и као супротност класичним европским ритмовима, код којих је наглашавање подређено трајању.¹⁸

Наградила сестра бареницу

Живахно Забележио: М. Васиљевић

На - гра-ди - ла, на - гра-ди - ла се - стра ба - ре - ни - цу.

На-гра-ди - ла, на гра-ди-ла се-стра ба-ре - ни - цу, се-стра ба-ре - ни - цу.

15 Владимир Бован, *Лирске и епске песме Косова и Метохије*, Институт за српску културу, Београд; Народно дело, Београд; Дом културе, Исток; Стручна књига, Београд, 2001, 23.

16 Зорислава Васиљевић, *Методика музичке писмености*, Завод за уџбенике, Београд, 2000.

17 Ивана Дробни, Зорислава Васиљевић, *Теорија музике за музичке школе*, Завод за уџбенике, Београд, 2006.

18 Зорислава Васиљевић, *Теорија ритма*, Универзитет уметности у Београду, Београд, 1999.

Наирадила сесѝра бареницу,
 Сесѝра бареницу,
 Па ми зове браѝа на вечеру:
 „Ајде, браѝе, са мном вечераѝи!“
 – Не моју ѝи, сесѝро, на вечеру,
 Синоћ сам ѝи у маале био,
 С ѝурчином сам кавѝу учинио,
 Сада ѝурчин ѝражи моју ѝлаву,
 Или моју, или коѝа моѝа!

„Ајде, браѝе, сесѝри на вечеру,
 Сесѝра има до ѝри мила сина:
 Милована, – мајке у милосѝи,
 Радована, – мајке у радосѝи,
 Симијанче, – ѝиѝо ми књѝе знаје,
 Оће сесѝра једно да ѝи даје,
 Да замени ѝвоју русу ѝлаву!“
 – Не да ујка, сесѝро, ни једноѝа,
 Неѝо ће се клаѝи са Турѝима!

Густа ми магла паднала

Умерено брзо

Забележио: М. Васиљевић
 Село: Штрпце

Гу - ста ми маг - ла пад - на - ла мо - ре,
 гу - ста ми маг - ла пад - на - ла.

Гусѝа ми маѝа ѝаднала море,
 Гусѝа ми маѝа ѝаднала.
 На ѝој ми рамно Косово.
 Ниѝѝа се живо не види,
 До једно дрво високо,

Под њеѝ' ми седив ѝерзије,
 Они ми ѝијев јелече.
 Кол'ко су дзвезде на небо,
 Тол'ко су шарѝе на њеѝа.

Песма *Гусѝа ми маѝа ѝаднала* се одликује специфичном лепотом. Складност и оригиналност мелодије, ритма и текста чини ову песму једном од најпознатијих и најлепших у косовско-метохијском музичком фолклору. Међу ученицима је веома популарна и радо певана. Због карактеристичног ритма, предлаже се за обраду у старијим разредима. Иначе, она је пример песме у хипомиксолидијској лествици, која преовладава у српским народним песмама.

Песме Сиринићке жује често садрже прекомерну секунду, која се налази у балканској и другим карактеристичним лествицама заступљеним у народној музици Косова и Метохије. Песма *А како ћеш ѝроћи Шар ѝланину* је једна од њих. У основној школи ученици се упознају са прекомерном секундом преко хармонског мола. Приликом обраде песама које садрже прекомерну секунду, наставник треба да подсети ученике на знање о овом интервалу, уз констатацију да се често среће у народним песмама са Косова и Метохије.

А како ћеш проћи Шар планину

Нотни запис: Б. Павловић
Село: Штрпце

Умерено брзо

А ка-ко ћеш про - ћи Шар пла - ни - ну, и - ма хај - ду - ци,
а ка - ко ћеш про - ћи Шар пла - ни - ну, и - ма хај - ду - ци.

А како ћеш њроћи Шар њланину,
Има хајдуци.
А колај њу њроћу Шар њланину,
Пушке њуцаћу.
А како ћеш њроћи широко њоље,
Има овчари.
А колај њроћу широко њоље,
Сѡада дројаћу.

А како ћеш њроћи њолеме ливаде
Има косачи,
А колај њроћу њолемеливаде,
Цвеће дерећу.
А како ћеш њроћи село Шѡрѡце,
Има девојке,
А колај њроћу село Шѡрѡце,
Цвеће дацаћу.

Закључак

У раду су разматране могућности коришћења музичког фолклора Сиринићке жупе у основношколској настави музичке културе. Циљ је био да се утврди које песме и игре овог поднебља одговарају гласовним и извођачким способностима ученика основне школе, и који васпитно-образовни задаци се могу реализовати њиховим кориштењем. Анализирана је најпре етномузиколошка литература да би се утврдило у којој мери је истражена народна музичка традиција овог поднебља. Утврђено је да народна музичка традиција Сиринићке жупе још увек није детаљно проучена са етномузиколошког становишта. У записима Миодрага Васиљевића налазимо свега 11 нотних примера песама из овог краја. У радовима Љубице и Данице Јанковић нису обухваћене песме и игре са певањем из Сиринићке жупе. Такође, у етномузиколошким радовима Милоја Милојевића не налазимо записе песама из ове средине. Знајући да се подручје Сиринићке жупе одликује изузетно богатом музичком традицијом, аутори су априла 2011. године, на овој територији, у местима Готовуша и Штрпце, забележили одређени број песама, у жељи да га сачувају од заборава. У овом раду представљен је део сакупљеног материјала, који може да се искористи у настави музичке културе. Посебна пажња поклоњена је обичајним и обредним песмама и играма.

Кроз наведене примере указано је на могућности упознавања ученика са основним карактеристикама народних песама из Сиринишке жупе. Певајући и слушајући ове песме у наставниковом извођењу, ученици ће се упознати са мелizmима, прекомерном секундом, карактеристичним ритмом, као и са специфичним говором становништва у овом крају. Осим тога, многе песме пружају могућност реализације бројних задатака наставе музичке културе, везаних за музичко описмењавање. Наведени примери песама упућују на правилан однос према породици, пријатељима, природи, на позитиван однос према раду, материјалним и духовним добрима. Могу послужити као значајна садржајна основа за остваривање задатака моралног васпитања. Уочавање оригиналности и специфичности музичких компонената песама: ритма, мелодије, складности и хармоничности, као и упознавање општих услова њиховог настанка, допринеће развијању естетских ставова и критеријума, као и музичког укуса ученика.

Закључено је да се коришћењем садржаја музичког фолклора Сиринишке жупе у настави музичке културе може допринети музичком и свестраном развоју ученика основне школе. Истовремено, њиховом применом у настави, код ученика развијамо свест о значају очувања и неговања народног музичког стваралаштва Косова и Метохије.

Литература

- Арсић 1995: Н. Арсић, „Вучарски обред у Средачкој жупи“, *Башићина*, св. 6, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.
- Бован 1980: В. Бован, *Лирске њесме I*, Јединство, Приштина.
- Бован 2001: В. Бован, *Лирске и њске њесме Косова и Метјохије*, Институт за српску културу, Београд; Народно дело, Београд; Дом културе, Исток; Стручна књига, Београд.
- Васиљевић 1999: З. Васиљевић, *Теорија ритма*, Универзитет уметности у Београду, Београд.
- Васиљевић 2000: З. Васиљевић, *Метјодика музичке њисменосији*, Завод за уџбенике, Београд.
- Васиљевић 2003: М. Васиљевић, *Народне мелодије с Косова и Метјохије*, Приредила Зорислава М. Васиљевић, Београдска књига, Београд; Нота, Књажевац.
- Дробни, Васиљевић 2006: И. Дробни, З. Васиљевић, *Теорија музике за музичке школе*, Завод за уџбенике, Београд.
- Илијин 1963: М. Илијин, „Обредно љуљање у пролеће“, Рад IX-ог конгреса савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу, 1962, Сарајево.
- Јастребов 1886: И. Јастребов, *Обычаи и песни турецких сербов*, Санкт Петербург.
- Павловић, Ђерковић 2012: Б. Павловић, Д. Ђерковић, „Традиционални музички инструменти Косова и Метохије у настави музичке културе и Ликовног васпитања“, *Зборник радова Училијеској факултетској Призрен – Лепосавић*, бр. 6, (уредник: Радомир Арсић), Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић.

Терзић 2008: И. Терзић, *Народна ношња Срба*, Ком арт, Београд.

Урошевић 2001: А. Урошевић, *О Косову: антрополошко-географске студије и други сјиси*, приредили Јордан Ристић и Милорад Филић, Институт за српску културу, Приштина; Књижара „Свети Сава“, Гњилане.

Цвијић 1966: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, *Основи антрополошке географије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Biljana M. PAVLOVIĆ

Dragana J. CICOVIĆ-SARAJLIĆ

MUSICAL FOLK DANCES OF SIRINIĆ PARISH IN TEACHING OF MUSIC CULTURE

Summary

The paper discusses didactic and methodological possibility of using musical folk dances of Sirinić parish in elementary school music teaching. The aim was to determine and explain its meaning and importance in teaching. Given that the folk musical creativity of Sirinić parish is insufficiently represented in ethnomusicological and other music-pedagogical literature, the paper gives examples of songs and dances recorded by the authors during 2011 in the villages of Štrpce and Gotovuša, belonging to Sirinić parish. Special attention was paid to the customary and ritual songs and dances, which are by their own engaging and musical characteristics suitable for use with elementary school students. The paper points out the great aesthetic and ethical importance of introducing songs and dances of the region in primary school, as well as the possibilities of their didactic-methodological interpretation aimed at developing students' musical abilities, musical literacy and educating of musical tastes. The use of the contents of musical folk dances of Sirinić parish in teaching should contribute to its fostering and preservation, strengthening and enhancing national identity, especially for students from Kosovo and Metohija.

Keywords: musical folk dances of Sirinić parish, Kosovo and Metohija, elementary school, teaching music culture.

УДК 323.1(=18)(497.115)"199"
327.7/.8(497.115)"199"
341.382(497.1)"1995"

Срђан Ж. СЛОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

Дејан Д. АНТИЋ**

Филозофски факултет у Нишу

УТИЦАЈ ДЕЈТОНСКОГ МИРОВНОГ СПОРАЗУМА НА ПОКРЕТ КОСОВСКИХ АЛБАНАЦА***

Айсиџакић: Крај 80-их и почетак 90-их година XX века на Косову и Метохији обележен је етничким сукобима и великим протестима Срба, Црногораца и самих Албанаца услед неадекватног положаја у покрајини. У оваквим међуетничким односима долази до поплаве национализма на обе стране. Ови односи се посебно погоршавају након самопроглашења независности Косова током 1991. године. Облик отпора косовских Албанаца у почетку је био ненасиљан, отеловљен у виду стварања паралелних институција и тежње за међународним признањем.

Косовски Албанци су много очекивали од Дејтонског мировног споразума. Међутим, услед грешака које је чинио Ругова и услед неодлучности међународне заједнице, која је била заокупљена ратом у Босни и Херцеговини, нису успели да добију независност. У том тренутку међународна заједница није била спремна да им обећа ништа више од суштинске аутономије, док би границе Савезне Републике Југославије остале непромењене. Оно у чему су косовски Албанци успели након потписивања Дејтонског мировног споразума, била је интернационализација косовског питања.

* Научни сарадник, institut.skp@gmail.com

** Асистент, dejan.sdk@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Пошто су схватили да ненасилни облик отпора неће довести до независности, косовски Албанци су се полако припремали за оружани облик отпора безбедносним снагама Савезне Републике Југославије очекујући велику помоћ међународне заједнице (САД). Основни адут у тој борби била им је заштита људских права и основних слобода.

Кључне речи: Косово и Метохија, митинзи, ненасилни облик отпора, ОВК, безбедност, независност, етнички сукоби.

Косово и Метохија крајем 80-их и почетком 90-их година XX века

После Титове смрти, српска страна на Косову и Метохији имала је два циља: осујећивање антисрпског Устава из 1974. године и бољу заштиту српске заједнице. Овом приликом је свесно употребљен термин „српска заједница“, јер су страни аналитичари увек употребљавали термин „мањина“, независно од чињенице што је у том периоду Косово и Метохија било аутономна покрајина у оквиру СФРЈ.¹ Српску заједницу је требало заштитити у оним областима где су Албанци представљали већину. У условима таквог стања ствари, полако је почело да се сеје семе неповерења које је за последицу имало исељавање Срба и Црногораца услед репресије. Албанци почињу да емигрирају услед лоше финансијске ситуације. Да би се смањила кривична дела, дошло је до амандирања Српског кривичног законика да би се у обзир узело и етничко порекло одређене криминалне радње (нпр. силовање припадника друге етничке групе).²

До првих масовнијих демонстрација Срба долази за време погребa Александра Ранковића у августу 1983. године; Ранковић се све до своје смрти пуних 17 година није појављивао у јавности. На погребу је било неколико десетина хиљада људи са чувеном паролом „Ко ће сада да нас штити“? Тадашњи партијски врх, још увек веран Титовим идеалима, осудио је ово окупљање. Међутим, током 80-их година београдски медији су све више почели да правдају скупове овакве врсте. Независно од тога да ли су били националистички обојени или не, они су показивали да се на Косову и Метохији нешто дешава. У том циљу су српски интелектуалци у јануару месецу 1986. године потписали петицију у којој су истакли да је „први циљ Албанаца етнички чисто Косово, које ће бити праћено освајањем српске, црногорске и македонске територије, а случај Мартиновић је случај целог српског

1 Термин „мањина“ употребљава и Хауард Кларк (Howard Clark) у својој студији *Civil Resistance in Kosovo*, Pluto Press, London, Sterling, Virginia, 2000, 15.

2 Branka Magaš, *The Destruction of Yugoslavia*, London, Verso, 1993, 62.

народа на Косову и Метохији“.³ Од тада почиње серија великих демонстрација Срба и Црногораца у Београду. У то време долази и до успона Слободана Милошевића, који је желео да сруши идеолошку брану коју је створио Тито. Током периода распада СФРЈ долази до поплаве национализма на обе стране. Синтагма „братство и јединство“ замењује се синтагмом „крв и земља“. Од чувене Милошевићеве изјаве „нико не сме да вас бије“, преко седнице СКЈ за Косово и тешког инцидента у касарни у Параћину када је поремећени војник Кељменди извршио масакр, почиње успон Слободана Милошевића, као резултат популарности коју је стекао у народним масама. Поменути аналитичар Кларк је и овај гнусни догађај више окарактерисао као Милошевићев обрачун са политичким противницима, а не као безумни чин. Након овога, почела је серија митинга у циљу спровођења антибијократске револуције. То су били „митинзи истине“ и подршке Србима и Црногорцима на Косову и Метохији. На митингу из новембра месеца 1988. године појавило се око милион људи.

Период пре потписивања Дејтонског мировног споразума је на Косову и Метохији био обележен етничким сукобима између Срба и косовских Албанаца. У јулу месецу 1990. године албански делегати Скупштине Косова донели су Уставну декларацију којом Покрајину проглашавају републиком, а на тајном састанку у Качанику, у септембру исте године, доносе Устав Републике Косово. Србија, са своје стране, није на овај подухват гледала благонаклоно и донела амандмане на свој Устав којим се Косово и Метохија „проглашавају неутуђивим делом Републике Србије“. Ово стање је глорификовао и Устав СРЈ из 1992. године. Основно обележје стања на Косову и Метохији у овом периоду биле су паралелне структуре власти и ненасилни облик отпора Ибрахима Ругове српској власти. Услед оваквог редуцирања аутономије косовских Албанаца долази до интензивирања ненасилног облика отпора српској власти. Циљ напада су им биле српске институције путем кампање штрајкова, протеста и демонстрација. Чим је почела да прети опасност од проширивања рата на Хрватску и Босну и Херцеговину, Албанци су почели да мењају тактику: почела је несарадња са српским институцијама. Најуспешнији систем паралелних институција тигао се школства и здравства. То је био резултат одговора на српски образовни и здравствени систем.⁴

3 Исио, 49-52.

4 Према подацима датих у студији Michael Salla-е, „Kosovo, Non-violence and the Break-up of Yugoslavia“, Australian National University, Canberra, *Security dialogue* 1995, 428-430, паралелно школство је похађало преко 330.000 ђака основаца и 20.000 средњошколаца. Здравствени систем је имао за циљ да повећа запосленост на Косову и Метохији, јер је много Албанаца било без посла, такође нису имали поверење ни у државне здравствене установе, јер је тамо било мало Албанаца. Мито и корупција су били веома развијени јер су зараде биле мале, а неке од здравствених услуга (операције) су се плаћале.

Српска реакција на паралелне институције била је очекивана и састојала се у маргинализацији Албанаца из политичког, економског и културног живота покрајине. Оваква врста бојкота утицала је на то да су Срби попунили све одговорне функције у покрајини. Сви они који нису признавали власт Београда, бивали би замењени другим, лојалнијим члановима. У крајњој линији, бивали су замењени етничким Србима. Друга врста одговора састојала се у проглашењу оваквих институција нелегалним. У том циљу су се спроводиле и мере репресије у виду хапшења и задржавања у притвору оних који су изводили наставу и вршили лекарске услуге. Ко је био заточен више од 72 сата, био је прослеђиван суду.

Ненасилни облик отпора се базирао на учењу Махатме Гандија, који се заснивао на неизвршавању организованог насиља, већ на прихватању ненасиља као смерница индивидуалне или колективне акције.⁵ Косово и Метохија није могло да има јаке војне и полицијске снаге јер то Србија није дозвољавала. Уколико би поседовали овакве снаге, косовски Албанци би сигурно њих користили за постизање својих циљева. Успех оваквог облика отпора зависио је од степена повезаности са српским властима у виду треће стране. Оваква врста повезаности би створила зависности у односима између Београда и косовске паралелне владе. То је тзв. „индиректна зависност“. Оваква врста зависности је кључ ненасилне кампање.⁶ Основни циљ ненасилног облика отпора косовских Албанаца био је стицање међународне подршке. До одређене промене у јавном мњењу Европе и САД-а је, ипак, дошло. За разлику од 1989. године, косовско питање се полако интернационализује и није у апсолутној надлежности Србије. Међутим, иако виђено у погледу стања људских права и самоопредељења (сецесије), ово питање је још увек требало бити решено у оквиру Србије. Све до почетка 1998. године међународна заједница ће инсистирати на интерном самоопредељењу косовских Албанаца и очувању територијалног интегритета Србије.

Све до средине 90-их година, главни и неприкосновени вођа косовских Албанаца био је Ибрахим Ругова, заговорник поменутог ненасилног отпора српској власти. У том тренутку се чинило да ће све страначке противречности бити подређене заједничкој политичкој платформи ненасилног отпора. С друге стране, циљ је био исти: независност Косова. Ругова и његови следбеници тражили су стање *status quo ante* тј. повратак уставних одредаба из 1974. године са постепеном изградњом Косова до статуса републике,

5 Исто, 431.

6 У САД-у је створена оваква врста зависности 1960. године између владе САД-а и Покрета за грађанска права. Савезна влада била је веза која је координисала односе зависности између црних Американаца и белих сегрегациониста. У случају Косова и Метохије, актери односа зависности били су Косовска српска заједница, умерени политички чиниоци у Београду и међународна заједница.

а етничких Албанаца до статуса конститутивног народа југословенске државе. Појачане војне активности српских безбедносних снага још више су подстицале Ругову и његове следбенике да траже независност.

Ругова је поседовао демократски легитимитет политичког вође, али у пракси није имао велику моћ. На унутрашњем плану то се могло видети у потешкоћама насталим у намери да образује преговарачки тим који би укључио велику коалицију албанских политичких партија. На спољњем плану, у односима са Србијом и Савезном Републиком Југославијом, није могао да осигура уступке које му је дао српски председник Милошевић. Надаље, сенку на ненасилни облик отпора српској власти бацила је и сама ЕУ признавши независност Савезне Републике Југославије 1996. године. Међутим, кривица се може наћи и код самог Ругове, који је опседнут добијањем независности подгрејавао наде Албанаца чак и у време када је међународна заједница дала до знања да неће толерисати промене граница. Када је ненасилни облик отпора пропао, Ругова није ништа учинио да приближи ОВК јединицама ФАРК. Он је финансијски подржавао ФАРК преко премијера Букошија, чиме је ојачавао своју моћ коју је користио у обрачунама са супарницима.

У оваквој констелацији односа снага, Ругова није успео да добије ширу подршку етничких Албанаца у преговорима са српском страном у циљу успешног спровођења било каквог споразума, који не би изискивао пуну независност. ОВК је преко свог представника Адема Демаћија у неколико наврата показала да само у обзир може да дође независност или барем подршка међународне заједнице остварењу тог циља. Прихватаљива је била и опција трогодишњег транзиционог периода пре стицања независности.⁷ Овакво расположење су косовски Албанци показали још на референдуму 1992. године. Тиме се могло видети да ОВК више неће бити у стању да направи компромис са Београдом.

Међународна заједница је сматрала потребним да интервенише на Косову и Метохији ради боље заштите људских права и основних слобода и спречавања да се косовски сукоб прошири на цео регион западног Балкана. Косовско питање је у првој етапи југословенске кризе било сложено, иако није било оружаних сукоба већих размера, међународна заједница се није ангажовала у њему у оној мери у којој је то требало, јер је њен приоритет био рат у Босни и Херцеговини и његово окончање. Независно од инсистирања Ругове за интернационализацијом косовског питања, међународна заједница у том тренутку то није прихватила.

Једино строго упозорење стигло је из Вашингтона у децембру месецу 1992. године као Божићно упозорење. Наиме, председник Буш је председнику

7 KLA, Press Statement, October 14th 1998.

Србије Слободану Милошевићу упутио упозорење у четири тачке. Прве три су се односиле на Босну и Херцеговину и тичале се евентуалног кршења зона забрањеног лета УН од стране босанских Срба и евентуалног напада на њих. Што се Косова тиче, претња је била конкретнија: „У случају сукоба на Косову изазваног српском акцијом, САД ће бити спремне да употребе војну силу против Срба на Косову“ (Washington Post, April 18, 1993). Оваква претња је изненадила Слободана Милошевића јер је уместо Буша изабран нови председник. У аналитичким и обавештајним круговима САД-а преовладавало је мишљење да је Милошевић могао да искористи *interregnum* између новембарских избора и јануарске инаугурације новог председника Клинтона и етнички очисти Косово.⁸

Буш је обећао да се уздржаност САД-а у вези са Босном неће поновити на Косову. У том циљу су САД задржале тзв. „спољни зид санкција“ према СРЈ, као гарант решења косовског питања. С друге стране, све док је Милошевић био неопходан чинилац у решавању босанског питања, ни САД ни ЕУ нису вршиле велики притисак да се промени српска политика према Косову. Милошевић није искористио овакав след догађаја и покуша да преговорима реши косовско питање.

Од европских институција, прва која је почела да се бави питањем Косова био је КЕБС, касније ОЕБС. На конференцији КЕБС-а о националним мањинама у Женеви од 1-19. јула 1991. године Србија је критикована због косовске политике.⁹ Предлог о слању посматрача за људска права на Косово дат је на Лондонској конференцији о етничком чишћењу у Босни, где су представници Косова присуствовали као посматрачи. КЕБС-ови посматрачи су током 1992. године дошли на Косово и Метохију, али су се 1993. године повукли јер им председник Милошевић није продужио мандат. Ово потврђује чињеницу да се по питању Косова и Метохије тадашња власт у СРЈ (Србији) морала питати.

Године 1992. је чувена Бадинтерова комисија за бившу Југославију закључила да свих шест бивших југословенских република имају статус државе, која је резултат распада СФРЈ. Самопроглашена независност Косова није призната. Косово није добило ни статус бивше републике СФРЈ.

Што се ЕУ тиче, српски и албански народ су имали различита очекивања од ње. Срби су од ЕУ очекивали стриктно поштовање суверенитета и територијалног интегритета СРЈ, а Албанци су путем интернационализације свог питања желели да искористе политички утицај и економску моћ ЕУ како би извршили већи притисак на српске власти да почну са процесом

8 Живорад Ковачевић, *Америка и распад Југославије*, Филип Вишњић/ФПН, Београд, 2007, 210.

9 Stefan Troebst, *Conflict in Kosovo; Failure of Prevention*, An Analytical Documentation 1992-1998, pp. 36-43.

мирољубивог решења косовског питања. Главни адут у придобијању наклоности ЕУ био им је мирољубиви отпор.

Међународни чинилац је у том периоду акценат ставио на повраћај аутономије или на стварање других облика широке интерне самоуправе. Дакле, о независности Косова није могло бити никаквих расправа. Ово је у одређеној мери „наљутило“ косовске Албанце, тако да су њихови захтеви постајали све радикалнији. Захтеви су се кретали од мирног решења њиховог питања па све до признавања статуса равноправног ентитета у оквиру већ бивше државе СФРЈ. Врхунац свега овога је био захтев за независношћу кроз оружани облик отпора у виду касније образоване ОВК, као нове војне и политичке снаге на територији Косова и Метохије.¹⁰

Дејтонски мировни споразум виђен очима Срба, Албанаца и међународне заједнице

У албанским политичким круговима се много очекивало од Дејтонског мировног споразума. Чим албанско питање није било део овог процеса, полако су губили илузије да ће ненасилни облик Руговиног отпора довести до независности. Чини се да им је полазна позиција била претенциозна. Разлог за овакав став међународне заједнице лежи у њеном поменутом настојању да се оконча рат у Босни и Херцеговини, али је за такво решење био неопходан српски председник Милошевић, као што би укључивање косовског питања значило умањење већ прихваћених одредби.

Изоостављање косовског питања из Дејтонског мировног споразума је било у интересу Београда. Милошевић је желео да добије „највећа могућа државна права за Србе у Босни, а најмања могућа за косовске Албанце, којим би се очувао status quo на Косову и Метохији“.¹¹

Амерички дипломата Гелбард је указао на проблем етничких сукоба на Косову и предложио почетак преговора између Ругове и Милошевића. Образложење за овакав став било је то што би растући етнички сукоби

10 Детаљније о ОВК и интернационализацији косовског питања праћеног бомбардовањем НАТО савеза видети у: Срђан Словић, *Косово и Метохија од распада СФРЈ до доласка мисије EULEX кроз њризм евроексе безбедности*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2013, 1-63.

Bulent Sarper Agir, *Transformation of Kosovar Albanian's Struggle from Parallelism to Armed Conflict: Why is Violence Necessary?*, Adnan Menderes University, Aydn, Turkey, The Turkish Yearbook of International Relations, Vol 43/212, str. 129.

11 Maliqi Shkëlzen, *Kosova: Separate Worlds*, Prishtina, 1998, 140; nav. prema: Christopher Carson, „The Dayton Accords and the Escalating Tensions in Kosovo“, *Barkeley Undergraduate Journal*, 26, 2013, 76.

на Косову угрозили мировни процес у Босни и Херцеговини.¹² Ово Гелбардово излагање је било закаснело, јер се десило неколико месеци пре НАТО напада на СРЈ (Косово). Разлог закаснеле реакције лежао је у намери да се не наруши крхки мир у Босни и Херцеговини и у Македонији, где има доста Албанаца. Албанци са Косова су очекивали добијање једне засебне енклаве, аналогне оној у Босни и Херцеговини (Република Српска). То би била прва етапа ка независности. Међутим, како је Србија Косово и Метохију сматрала својом територијом, чини се да је ово питање било немогуће решити преговорима. Можда уз примену коерзивне дипломатије оличене у Холбруку, али се поставља питање дугорочног решења овог питања.

Неки аутори попут Ива Дадлера (Ivo Daadler), и поред наклоности косовској независности, нису могли да пренебрегну чињеницу да између бивших отцепљених република и Аутономне покрајине Косово постоји разлика. Новонастале државе су биле продукт распада старе и појавиле се као сукцесори. Оне су имале своје уставе, централне банке и своје правосуђе. Управо су из тог разлога САД косовско питање виделе као питање права мањина у сувереној држави, а не самоопредељења.

Што се унутрашње ситуације у САД тиче, Клинтон је стекао огромну популарност након напорних преговора у Дејтону. Компликовање дипломатских активности тражењем додатног споразума са Милошевићем био би опасан политички подухват.¹³

После потписивања споразума већина санкција против СРЈ је скинута. Те исте земље су касније и нормализовале односе са СРЈ. Косовски Албанци су се овоме супротставили, јер је овакав став међународне заједнице био штетан по независност Косова. Албанцима је остало да једино сукобом решавају давно зацртани циљ. Скидање трговинских санкција је значило признање политике Слободана Милошевића. Чим су се економски и политички односи између СРЈ и ЕУ поново успоставили, ЕУ је одмах признала и контролу Србије над Косовом.

Иако су санкције Савезној Републици Југославији после потписивања Дејтонског мировног процеса скинуте, остао је, како је већ речено, такозвани спољни зид санкција, који је требао да остане док се ситуација на Косову и Метохији не поправи. Ово је већ била интернационализација косовског питања у рудиментарном облику. Очекивања су им расла из дана у дан. На руку им је ишла и одлука владе САД да отворе Информациону канцеларију на Косову и Метохији, што су косовски Албанци оберучке прихватили. Немачка је

12 Gelbard Robert, „Implementation of the Dayton Peace Accords“, Statement before the Armed Service Committee, Washington, DC, June 1998, the DISAM Journal, 2008.

13 Christopher Carson, „The Dayton Accords and the Escalating Tensions in Kosovo“. op. cit., 77.

тражила репатријацију избеглица са територије бивше Југославије, а Београд се показао толико кооперативним да је укинуо излазне визе за Албанију.

Напади на председника Ругову нису јењавали: неуспех Дејтонског мировног процеса по Албанце опозиција није могла да му опрости. У нападима на Ругову се посебно истакао Реџеп Косја, који је ишао толико далеко да је Дејтон прогласио „крајем илузија да ће међународна заједница услишити захтевима за независност Косова“.¹⁴ Напади на Ругову наставили су се и после потписивања Дејтонског мировног процеса. Сада су предмет напада били његово супротстављање чак и ненасилним облицима отпора по којима је он био увелико познат, његова недемократичност, неодлучност у преговорима са Милошевићем и тзв. „равнодушност“ према демократизацији и признању Савезне Републике Југославије.¹⁵ Овим критикама су на руку ишли и инциденти који су се догодили на Косову и Метохији: убијени су један Албанац, три српска полицајца, а два су била рањена. Одговорност за ове инциденте је преузела ОВК. Ругова се плашио за своју власт па је у том циљу на дан истека мандата Скупштине 23. маја 1996. године донео Декрет којим му се продужава мандат за још годину дана. Како Скупштина није сазвана, није могло доћи до гласања. ДСК је и даље имао монопол власти, тако да је за сваку врсту отпора била неопходна његова сагласност. Већ тада се полако назире тежња косовских Албанаца за активнијом врстом отпора. На повећану активност ненасилног облика отпора утицао је још један важан догађај: на чело парламентарне партије Косова долази Адем Демаћи. Протести су морали бити добро каналисани како не би испровоцирали владу Србије да интервенише. Паралелне институције јесу биле нелегалне, али су омогућиле одржање албанских институција уз перманентно присутне захтеве за међународним признањем оваквог облика отпора. То су биле неопходне премисе постојања у условима борбе са властима из Београда. Главни адут у тој борби им је била заштита људских права и основних слобода. На тај начин је албанско становништво смањило већ отпочето разводњавање у Албанији и дијаспори (која им је много помогла у економском смислу). Косовско питање се више не третира као унутрашње питање Србије, већ као питање реинтеграције косовских Албанаца у оквиру Савезне Републике Југославије. О независности још увек није било речи.

Косовски лидери су у својим политичким захтевима ишли толико далеко да су признање Савезне Републике Југославије сматрали нелегалним. Основни аргумент у оваквој тврдњи био им је тај да је после Дејтонског споразума настала једна нова СРЈ са Косовом, која се разликовала од оне непосредно након распада СФРЈ. Саобразно Смерницама о признању нових држава у источној Европи и СССР, новонастала држава СРЈ није испунила захтеве

14 Howard Clark, *Civil Resistance in Kosovo* op. cit., 123.

15 Исто, 123.

за признање, а посебно захтев гарантовања „права етничких и националних група и мањина“. Надаље, истицали су да нико од чланица ЕУ није тражио да признају режим Слободана Милошевића. Представници Human Rights Watch-а су инсистирали на санкцијама везаним за људска права, које не би биле скинуте док ово питање не би било решено. Представници ове организације и сами етнички Албанци су сматрали да би будући сукоб био избегнут уколико би санкције остале на снази. То је био још један апел за примену ко-ерзивне дипломатије са којом се српска делегација суочила приликом самих преговора у Дејтону. Вероватно и останак санкција не би спречио потенцијални сукоб између српске и албанске стране. Узроци кризе су били дубљи и укључивали више чинилаца – економски, политички, културни, етнички и они везани за мит о значају Косова и Метохије за оба народа.

Дејтонски споразум је индиректно утицао и на пад Беришине владе у Албанији 1997. године. Долазак нове владе значио је укидање подршке косовској независности и потврда владе СРЈ да су Косово и Метохија део Србије. Услед колапса безбедносних снага у Албанији, дошло је до наглог одлива оружја из Албаније ка Косову. Ако се узме територијална, језичка и идеолошка блискост Албанаца из Албаније и на Косову, догађаји у Албанији су имали утицај на даљи ток догађаја на Косову и Метохији.

Пре потписивања Дејтонског споразума Албанија је била у веома тешкој економској ситуацији. Основне приходе остваривала је на пирамидалној основи: продавала је гориво СРЈ, услед наметнутих санкција. Ситуација није била стабилна, али се оваквом продајом горива земљи погођеној санкцијама остваривао одређени приход. Након потписивања Дејтонског споразума, дошло је до скидања санкција и СРЈ је прекинула нелегалну трговину са Албанијом. Овакав потез је изазвао пад економије у Албанији.

Распад пирамидалне шеме трговине је пауперизовао многе Албанце. Председник Бериша је оквалификован као виновник оваквог стања и био је свргнут са власти. У јуну месецу 1997. године успостављена је нова влада Албаније. Председник Бериша био је у dobrим односима са Руговом и стриктно је заговарао независност Косова.

Падом Беришиног режима, покрет са Косова је изгубио важног геополитичког савезника. Нови албански политички лидери, албански социјалисти, имали су другачији став према независности Косова. Залагали су се за егзистирање албанских заједница под заштитом велике силе. Овакву политику је посебно подржавао југ Албаније, који је био удаљенији од Косова. Косовски Албанци су се и у овом случају осећали запостављено. С друге стране, Руговина позиција се није много променила: остао је и даље веран пацифистичкој борби за независност Косова. Међутим, како су се пацифизмом тешко остваривали циљеви, косовски Албанци су почели полако да губе стрпљење да ће до независности доћи оваквим начином борбе.

За оружани облик отпора требало им је оружје. До оружја су дошли преко црног тржишта, тако да су у року од месец дана дошли до 650.000 примерака оружја. Оружје је однето из војних база у Албанији. Ово је био знак за почетак оружаног облика отпора као начина постизања циља – независност. Почетак наоружавања косовских Албанаца је утицао и на образовање ОВК.¹⁶

Литература

- Carson 2013: C. Carson, „The Dayton Accords and the Escalating Tensions in Kosovo“, *Barkeley Undergraduate Journal*, 26.
- Clark 2000: H. Clark, *Civil Resistance in Kosovo*, Pluto Press, London, Sterling, Virginia.
- Gelbard 2008: R. Gelbard, „Implementation of the Dayton Peace Accords“, Statement before the Armed Service Committee, Washington, DC, June 1998, the DISAM Journal.
- Ковачевић 2007: Ж. Ковачевић, *Америка и распад Југославије*, „Филип Вишњић“ / ФПН, Београд.
- Глени 2001: М. Глени, *Балкан 1804-1899 (национализам, рат и велике силе)*, с енглеског превеле Оливера Нићифоровић-Бабац и Драгана Старчевић, Београд, Б92, књига друга.
- Магаš 1993: В. Магаš, *The Destruction of Yugoslavia*, London, Verso.
- Серока, 2008: Ц. Серока, „Погрешно научене лекције и будуће стратешке опције на западном Балкану“, *Безбедносн зајадној Балкана*, Београд, бр. 9-10.
- Словић 2013: С. Словић, *Косово и Метохија од распада СФРЈ до доласка мисије EULEX кроз призму европске безбедности*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић.

16 На образовање ОВК утицали су и други, рекли бисмо суштински чиниоци: традиција оличена у качачком покрету на Косову и Метохији, развој марксистичко-лењинистичких група и појава покрета за национално ослобођење под вођством Адема Демаћија.

Srđan Ž. SLOVIĆ

Dejan D. ANTIĆ

THE IMPACT OF DAYTON'S PEACE ACCORD ON THE MOVEMENT OF KOSOVO ALBANIANS

Summary

The main objective of Serbian part in Kosovo and Metohia at the end of 80s and beginning of 90s was the abolition of constitutional provisions of the Constitution from 1974, and improvement of Serbian community position. The position of Serbs and Montenegrins in that period had deteriorated so that they commenced with massive emigration. The Albanians commenced with silent resistance to Serbian power due to the reduction of their autonomy. In order to improve their life standard they emigrated abroad.

The second half of the 80s was the period of great demonstrations of Serbs and Montenegrins in Belgrade – especially 1988. The term „brotherhood and unity“ was changed by the one „blood and soil“. In that period the rise of Slobodan Milošević commenced due to his popularity among people.

After the self-proclamation of its independence (1991), which was abolished by Serbian Assembly the year later, Kosovo Albanians created parallel institutions and commenced with non-violent resistance to Serbian power. The basic methods of struggle were strikes, protests and demonstrations. Serbian reactions to those institutions consisted of marginalization of Albanians from cultural, economic and political life of the Province. Parallel institutions were qualified as the illegal ones. The basic aim of this resistance was its international recognition. Later on Kosovo issue is being internationalized. Their basic objective was independence.

The leader of Kosovo Albanians Rugova was no table to unify all Albanians in the struggle against Serbian power. He could not submit political parties' contradictions to the common platform of their struggle. He made mistakes by straining of their hopes for independence even though international community did not want to tolerate borders changing.

The Albanians had been highly disappointed by the Dayton's peace Accord since it did not put their issue in the agenda. By using the methods of coercive diplomacy, creators of this peace accord wished to end up the bloody war in Bosnia and Herzegovina. Federal Republic of Yugoslavia was recognized in 1996, and sanctions

were lifted except outer wall of sanctions. In such circumstances Kosovo issue is internationalized and KLA is raised as a new force of Kosovo Albanians. Non-violent method of struggle is changed by the armed one.

Key words: Kosovo and Metohia, meetings, non-violent method of resistance, KLA, security, independence, ethnical conflicts.

Милена ЖИКИЋ

докторанд Филозофског факултета у Нишу

ЛЕСКОВАЦ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

(Звонимир Шимуњец, Мира Ниношевић,
Верољуб Трајковић, *Злајно доба Лесковца*
(1918–1941), Лесковац: Народни музеј, 2014
(Лесковац: Media art doo))

„Јуче и сујира сударали су се у слојевитом Данас!“

Друга половина XIX века представља јако динамичан период у историји српског народа. Бројни политички, друштвени и међународни догађаји обележили су Кнежевину Србију у поменутом веку. Више од пола деценије од Првог српског устанка Србија је и даље била део Османског царства. У тежњи да се ослободи турске власти, водила је непрестано ратове и користила све прилике да стекне дуго очекивану независност. Завршетком српско-турских ратова (1876-1878) Кнежевина је била међународно призната од великих сила (Аустоугарске, Немачке, Уједињеног Краљевства, Русије, Француске и Османског царства) и територијално проширена за четири округа (нишки, пиротски, врањски и топлички). Период ренесансе отпочео је, а последице поменутог ће бити видљиве у долазећем веку. Поменути окрузи своје златно доба забележиће након Првог, а пре Другог светског рата тј. у међуратном периоду (1918-1941), у домену индустрије, просвете, спорта, културе, као и архитектуре.

О *Злајном добу Лесковца (1918-1941)* приређена је изложба (од 29. новембра 2014. до 15. јануара 2015. године), у организацији Народног музеја Лесковац и Intermedia Network, као и каталог. Одрађен у формату А4, илустрован црно-белим сликама и таблама, употпуњен текстуалним подацима, на нешто више од 50 страница, каталог презентује фрагменте 20 века:

„Било је то време напретка, градитељског заноса, духовног опоравка, вере да се стварност може мењати и да ће будућност бити боља од садашњости.“ Управо тако, златно доба Лесковца приказано је кроз шест тематских целина (*Лесковачка чаршија; Друшћивени живој, Забаве, одмор и разонода; Одевање и мода; Полијички живој; Привреда*), које обухватају све сфере друштвеног, културног, привредног, као и политичког живота и говоре о непознатој или недовољно познатој прошлости Лесковца. Поменути целинама претходи *Реч аутора* [7] и *Увод* [8].

Истраживачка мисија на прикупљању материјала била је исцрпљујућа, по речима аутора „.....скинули смо прашину са музејских збирки, заборављених магацина, породичних албума, призвали сећања ретких актера и многобројних наследника, да би вам са поносом представили Златно доба Лесковца.“ Приказ Лесковца праћен је од оријенталне вароши до медресног индустријског града. Предочена хронологија нас упознаје са радом текстилних фабрика које су, управо, омогућиле да мали град на југу Србије постане све ближи Европи и све даљи балканској учмалости. Наравно, аутори подсећају да оријент, који на сваком кораку сећа на тешку прошлост, није било тако лако потиснути. Напротив, остао је записан и то путем који води од турске калдрме до касабе и џамије. Колико год био неуништив османски утицај, толико је долазак будућег времена потискивао дојучерашњег освајача. Елитни балови, забаве, позоришне представе, концерти, пројекције филмова, модеран хотел „Костић“, профилисали су другачији (модернији и богатији) Лесковац.

Лесковачка чаршија [9-20] приказана је кроз 20 фотографија које на јако веран начин дочаравају дух града у трећој деценији XX века. Централна улица испуњена занатским, трговачким и угоститељским радњама од железничке станице према Хисару окупљала је, нарасе, домаће и стране пролазнике претежно на тргу око Споменика где је, иначе, почињао корзо, који је био место сусрета и забаве младића и девојака. Отмене кафане, луксузни хотели (*Америка, Косић, Париз, Плуг, Солун*), са музичким групама, временом су прерасле у салоне за забаву у трећој деценији XX века. Бројне занатлије, кројачи, обућари, шеширџије, часовничари, штампари, књижари, берберске и фотографске радње биле су од изузетног значаја у послератном периоду и, осим тога, заузимале важно место у свим сферама социјалног живота. Визуелни приказ поменутих институција открива дух Лесковца, према свему судећи модернији, који се формирао после Европског рата.

Друшћивени живој [21-28] доживео је, такође, велику трансформацију. Пар векова оријентално обојен и подређен потребама освајача, Лесковац је након ослобођења, посебно, на почетку XX века имао бројна друштва, удружења, дружине и изузетно организован просветни и спортски живот. Бројне стручне школе (Средња текстилна, Пољопривредна, као и

Раденичка /женска/ школа), поред основних и гимназија, биле су само део просветног и културног живота, који су употпуњавале певачке дружине („Бранко“, „Братство“ и „Бинички“), као и бројна удружења (*Ловачко, Кнеиња Љубица, Женска секција Фидак, Чийаоница, Библиотека, Удружење резервних официра и рајника*) и десетак фудбалских клубова. Културни живот пратила је и појава јавних биоскопа и позоришта, садржајно обогаћених хорским рециталом и скетчевима. Надаље, за време представе једино је у Лесковцу служена вечера, а развој културног живота дао смерницу и прилог драмском стваралаштву Краљевине Србије.

Забаве, одмор и разонода [29-36] биле су инспирисане европском идејом: „живот је јачи од сваке страхоте“. Кућне седељке или балови били су огледало класне припадности, док је Европа била присутна на сваком кораку. Посебно је њен дух био доминантан тамо где су европске игре биле присутне (полка, мазурка, валцери). Затим, карневали, маскембали, костимбалови, матинеи и те како су били експлицитан знак да је Балкан постао део просвећене Европе. Осим тога, излети у природи (кармес), купалишта, бројни сабори били су добар показатељ да је у граду период ренесансе био у зениту.

Дух Европе био је очигледан и у погледу одевања становништва. Информације *О одевању и моди* [37-41] тј. о модном животу долазиле су путем часописа (*Илустриране новине, Жена и свет*), омладине, ученика и студенаца, који су се образовали у неком од градова западне и средње Европе. Нови век диктирао је нове модне стилове, али и очување тј. заступљеност старих: „очеви обучени по турској моди, синови по европској, а даме по последњој“. Занимљив податак, такође, се односи на гардеробу тј. усклађивање одеће са одређеним периодом дана и њено прилагођавање свечаним приликама (свадбе, рођендани, славе, забаве). Био је то град чудног и лепог духа; место окупљања бројних индустријалаца, занатлија, трговаца, најбољих певача и глумаца. Имао је топлоту којом се ни један град није могао похвалити. Његова врата су била отворена читаве године, за посетиоце и домаће госте. Латиноаметички плесови и окретне игре постале су временом све доминантније у граду на југу Србије.

Живот у граду био је обојен бројним политичким превирањима између Радикалне и Демократске странке, као и политичким утицајем Земљорадничке и Републиканске партије. Управо, у тако шароликом политичком граду упознајемо становнике разних вероисповести у тематској целини *Политички животи* [43-47]. Модернизација се поимала и у формирању Градске болнице, амбуланте, православне цркве, али и у очувању оријента (џамија и синагога). Модернизован Лесковац је након Европског рата имао 17.721. становника, са већим уделом православног становништва, припадао је врањском округу и био седиште бројних институција (Среског начелства,

Пореске управе, Окружног и Среског суда).

О развоју Лесковца у међуратном периоду сведочи и *Привреда* [50-53], на основу које се може сагледати његово место на пољу индустрије. Индустријски центри у земљи временом постају све разноврснији (млинска, керамичка, метална, као и индустрија намештаја, пива и зејтина), следећи текстилну индустрију. „По дневном промету и приходу, лесковачка железничка станица је била најрентабилнија станица јужно од Београда.“ Бројне банке, кредитни заводи, као и бројни индустријалци, отварају велика предузећа и фабрике у Београду, Приштини, Куманову, Скопљу и Тетову, стварајући, притом, од Лесковца велики трговачки и занатски центар.

Аутори каталога, *Злајно доба Лесковца 1918-1941*, Звонимир Шимуњец, Мира Ниношевић и Верољуб Трајковић, у истом тренутку и аутори истоимене књиге¹, успели су да на једном месту окупе и презентују фрагменте о Лесковцу, који се односе на недовољно истражен међуратни период или како аутори бележе: „...време о коме се ништа или само у фрагментима понешто знало“. Хвале је вредна доследно спроведена истраживачка визија у спознавању како оријенталног тако и модерног индустријског града. Критика би могла бити усмерена ка другачијој прерасподели тематских целина. Мишљења смо да би пета тематска целина (*Политички животи*) требало да заузме место прве, имајући у виду садржински значај, и тиме каталог учинила прегледнијим. Такође, још један од недостатака се односи на недовољну информисаност о Лесковцу пре припајања Србији 1878. године, јер на основу присутних података може се спознати само Лесковац од краја друге деценије XX века. Наравно, сматрамо да би упоредо исписан текст на српском и енглеском језику учинио каталог доступнијим већем броју истраживача. Осим тога, потребно је истакнути и одличан дизајн тј. одлично графичко обликовање за које је био задужен Предраг М. Поповић, а штампарија Media art доо Лесковац учинила исти могућим у тиражу од 500 примерака и, притом, пружила могућност да аутори изложбе, Мира Ниношевић и Верољуб Трајковић, ширу и стручну јавност упознају са историјом трансформације једне оријенталне вароши у модеран индустријски град.

1 Звонимир Шимуњец, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Злајно доба Лесковца* = The Golden Era of Leskovac : 1918-1941 / ; [преводилац, translator Јован Узелац], 1. изд. = 1st ed. – Лесковац : Народни музеј, 2014 (Лесковац : Багдала професионал), 240 стр. : фотогр. ; 35 см
Упоредо срп. текст и енгл. превод. – Тираж 1.000. – Str. 5: Уводна реч / Горан Цветановић = Foreword / Goran Cvetanović.

Сунчица ДЕНИЋ

Универзитет у Нишу

Учитељски факултет у Врању

ГЛАД ЗА ТРАНСЦЕДЕНТНИМ У ДЕЛУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА КРОЗ НОВО ТУМАЧЕЊЕ ПОЕТИКЕ ПРИПОВЕДАЊА

*(Ошйори и йрекорачења – йоейика йрийоведања
Боре Сшанковића, Ниш, Филозофски факултет,
2013, 161 сшр.)*

Читање дела Борисава Станковића сваким се даном увећава и не престаје да нуди нове доживљаје и сазнања. У том ишчекивању, обрадујемо се ретку, краћем тексту, дужем чланку, речи и реченици о потврди актуелности нашег, све више, култног писца Станковића. Утолико је драгоцене нова монографска интерпретација приповедања Борисава Станковића *Ошйори и йрекорачења – йоейика йрийоведања Боре Сшанковића* од тумача Снежане Милосављевић Милић!

О потврди вредности ове не тако обимне студије може се посведочити већ препознатљивим приступу делу Борисава Станковића. Књига је добро дошла у Борин вилајет, заједно са свим оним што чине *Ошйори и йрекорачења* у Врању, око Боре!

Шта је предмет тумачења или, како каже у рецензији Горан Максимовић, интерпретативног и наратолошког приступа Снежане Милосављевић Милић?

То је, најпре, *нарайивна йтрансмисија фолклорне йрађе у раним йрийовеикама Боре Сшанковића*: у приповеци „Ђурђевдан“, „Наш Божић“ и „Стари дани“. Истакнута је улога фолклорне традиције у српској књижевности, а коју је Станковић, иако на први поглед конвенционално, представио новим моделом приповедања. Паганском ритуалу и мноштву, додају се, готово редовно, хришћански мотиви и јединка, што представља тај чудновати спој благог

претапања једне боје у другу, једне атмосфере у другу, једног теоријског система у други. Занимљиво је како се обележјем манифестују предмети који миметичким знацима фикционализације дају „ефекат стварности“, као на пример: празнична одећа и обућа, обредна јела, кућни ентеријер, сакрални предмети и биљке (кандило, тамјан, босиљак, свеће), ентеријер цркве. Како се мењало време, распадање старе и угледне патријархалне породице, тако је јачао „емоционални угао доживљене стварности“. „Ретроспективни прелаз са приповедног на приповедано време предочен је као слика из сећања“, каже ауторка књиге, „где је фокус нарације највећим делом пренет на нараторско некадашње ЈА“. Овај уводни текст завршава се тврђењем да три поменута Борина дела нису само импресије, фолклорне жанр-слике, већ дела која су, како каже, „на један нов, модеран начин кореспондирала са традицијом, стварајући успешну уметничку синтезу те традиције и савременог тренутка“.

У даљем току књиге говори се о апелативним формама приповедања (наративног, реторичког и комуникативног) чиме се указују на функције унутрашњег и спољашњег наратера. У овом се делу расправља о приповеткама „Моји знанци“, „Увела ружа“ и „Наступ“.

У делу који се пак фокусирао на „Нушку“ и „Вечити пољубац“ полази се од метафоре границе и показује се вишеструко значење на релацији: појединач-колектив, фолклорно-митско, етос-ерос, ужитак-репресија, наративно-драмско...

Основни став ауторке је да „Станковићева поетика еротског писма није само афирмација чула и интензивних доживљаја, већ **садржи једну аутопронијску дистанцу према истини сопственог дискурса** (могло би се рећи: вечита тема и дилема), можда баш ону дистанцу због које смо збуњени и беспомоћни апоријама (НЕСАВЛАДИВИМ, НЕРЕШИВИМ ТЕШКОЋАМА, нејасноћама) и привучени неухватљивом дражи ове прозе“. У даљем се тексту анализирају облици приповедања са унутрашњом фокализацијом или боље рећи **покушајем да се избегне двосмисленост појма „тачка гледишта“, и тиме из наративне перспективе одстране непожељне конотације**.

Приповетком „У ноћи“ указује се на поетичке новине које најављују почетак српске модернистичке прозе, где се истиче јачина еротског и емоционалног доживљаја, као и трагичност ситуације, где је „субјективни доживљај пренет на естетску значењску раван“. (*Чу се где зайева он. – Жалба! ... – дахну силно Цвеџа. И сломљена, њобдеђена, диже љаву љућ Сџојана, ојкуд долажаше њејов љас, ње као да хџеде да и њоследњи акорд њејова љаса, којеја несџајаше, ујије у себе.*)

Није изостао ни модел SECOND-PERSON нарације у „Увелој ружи“, где се анализира ТИ-форма приповедања. Приповедање у другом лицу, како би рекао Џералд Принс, „приповедање је у коме је наратер протагониста нечије приче“ (*Ојетш смо се виђали и њо сваки дан. Долазила си, служила нас,*

и йомаїала нам, али више ми се не йриближаваше онако смело и ойворено ...) Овом се сликом најављује раскид дејје игре мужа и жене, Косте и Стане, јунацима приче, чиме се у доживљајном ЈА постигла равнотежа између жртве и мучитеља „са неминовном казном“, како наводи ауторка, „која их сустиже“, а која се појављује као контрола моћи над другим.

Роман *Нечисїа крв* је, што се наративности тиче, најкомплекснији; има неколико подврста наратива. Наводе се интеративни и виртуелни, који су „индикатори новог модернистичког романеског наратива, чији је простор конституисања настајао негде између јунака и читаоца, приче и дискурса, речи и њене (реторичке) сенке.“

Пишући о времену у роману *Газда Млаген* Снежана Милосављевић Милић тематизује историјска збивања која се односе на ослобођење Враћа од Турака у Другом српско-турском рату, где је Борисав Станковић „увео објективну хронотопску позадину за обликовање јунакових судбина. У том смислу цитира се, између осталих, Јуриј Лотман, према коме су „историјско приповедање и структура текста романа потчињени временском и историјском редоследу“ ... Овај Станковићев роман, за који се претпоставља да га је писао од 1903. године до своје смрти, остао је ипак незавршен. Тумачење о овом роману ауторка темељи на тезама Јована Деретића, о његовој сажетости и његовој усмерености на јунака, дефинишући га као *роман личности и друштвени роман*, где се то историјско време стапа са основном идејом умирања „рањавог и жељног“, оног који живи КАО ДА, и ради нешто ТОБОЖ. Тиме се умножава „егзистенција Станковићевих јунака, чинећи их становницима вишеструких периферних светова“. Ликови у роману показују читаву скалу „једног паралелног, шифрованог начина понашања“ које прате односи између Младенове бабе и оца, бабе и Младена, бабе и породице, родбине и Младена ... “ *Прихватањем йривида као сйварности*, каже ауторка, *йрви су знаци йражњења ликова*.

Шта се намеће као примарни утисак али и сазнање оваквог тумачења и оваквог *оййора* и *йрекорачења*?

Након многобројних читања Станковићеве прозе и тумачења исте, изненађење са којим се читалац сусреће у додиру са приповеткама и романима остаје несмањено. Изненађење, заправо, изазива суптилно изведена субјективизација приповедања коју читалац почиње да доживљава као нешто своје, интимно и лично, што је ауторка, у комуникацији са многобројним досадашњим тумачењима, оригинално дефинисала.

Оно што је чинило окосницу квалификације ове књиге (као и овог текста), дефинисано је у наслову *Глад за йрансцедентним*, а односи се на Борине *Божје људе*, има личну ноту и лично опредељење аутора овог текста. Не верујемо да се тиме умањује тумачење и вредност претходно реченог о претходно написаном у књизи Снежане Милосављевић Милић!

У овом одељку анализира се историја критичког читања збирке приповедака *Божји људи* Борисава Станковића, полазећи од најранијих критика и Станковићевих савременика: Скерлића, Ивачковића, Продановића, преко Вељка Петровића, Велибора Глигорића, Радована Вучковића, Јована Деретића, до Љиљане Пешикан, Марка Недића и, на крају, Сунчице Денић. Компаративна анализа критичких текстова усмерена је на рецензију хришћанских мотива и религиозне идеолошке подлоге која је код критичара наслућивана, прећуткивана, незапажена или глорификована и посебно апострофирана, има, на неки начин, мерну скалу (не кажем најприхватљивију, али, можда, у овом тренутку најсмелију) у тумачењу профила божјаштва Сунчице Денић. Рекло би се да се у томе најпре препознаје смелост Снежане Милосављевић Милић. Она се овде преко миметичког наспрам симболичког принципа, универзалног наспрам локалног, објективизма наспрам субјективизма, емпатије наспрам неутралности, паганског наспрам хришћанског, бави **антиномијом читања**, наводећи, између осталог вредног, речено од претходника, као радикалну новину да „Денићева уноси то схватање божјака као индивидуе, а не као до тада готово увек виђеног колективног лика. Сваки лик као *знак различитости и светиња за себе*, потврђује се кроз процес индивидуације као обожења.“

Овим се указује на то да је ауторка смело дефинисала крај књиге о Бори, сматрајући то њеним највећим отпором и прекорачењем. Такође, овим се потврђује да пред Станковићевим божјацима и даље стоји дуга и неизвесна путања читања и тумачења.

На крају, овим се олакшава феномен Снежане Милосављевић Милић тумачењем садашњег, готово прецизно објективног читања *Божјих људи* С. Денић, јуродивих, лудих Бога ради, кроз идеју трансцедентног, која прелази подручје човекове свести, личи на онострано, оносветско, а што надилази могућност схватања мноштва. Снежана узима из наведеног тумачења управо оно што упућује на тезу, тј. овдашњу тему да овај Борин свет „заогрнут велом лудила“ улази у ону „тачку ништавила, у средиште бића које у потпуности припада Богу“.

И на самом крају, као илустрација се наводе питања оних који не верују у ово, или га негирају:

Зар дође да нам буду одреднице у естетским судовима?

Чему нам онда служи мисаони апарат?

Ти који тако постављају и негирају овакво виђење имају закључак да *Умешности нема никакве везе са науком*.

Један префињени смисао за лепоту гарант је универзалности уметничког дела. То, верујемо, знају сви који су овако читали Борине *Божје људе* (и остало).

А оваквим тумачењем Снежана Милосављевић Милић направила је подвиг раван уметничком и научном витештву.

Јасмина КНЕЖЕВИЋ

МОЛИТВЕНО ТИХОВАЊЕ У ПОЕЗИЈИ ВЕРОЉУБА ВУКАШИНОВИЋА

(Верољуб Вукашиновић, *Како је тишо, Госјоде*,
Народна књига – Алфа, Београд, 1999, 65. стр.)

Ако је истина да *poten est oten*, да је име знамење и предзнак, да је у њему скривена бит и суштина именованог, онда је већ сâмо име Верољуба Вукашиновића, „песника са ретко истанчаном имагинацијом за тишину“¹, предодредило за песника молитвене тоналности и „духовно-верског озаурења“². Уистину, на поетској тканици Верољуба Вукашиновића већ на први поглед опажа се јасно исцртана библијска потка. И сâм наслов невелике збирке песама поменутог аутора *Како је тишо Госјоде*, о којој ће у овоме раду бити речи, у директном је сазвучју са писаним изворним хришћанске духовности, књигом која је једина успела да досегне енциклопедијски идеал о којем је говорио Борхес, на чијим митовима, мотивима и симболици почивају, хотимично или без свесне и видљиве намере, књижевности западне цивилизације, и која је са правом названа *књигом над књијама*. Наиме, већ је у реторици наслова поменуте збирке наговештен њен сакрално-молитвени тон, и то не само директном инвокацијом Свевишњег, већ и обраћањем пажње на тишину, без које нема молитве, самопонирања, самоспознаје, те измирења са собом и са другима, и, на концу, унутрашње хармоније, која је услов за ону, спољашњу. „Словно здање“ неимара поетске речи, Верољуба Вукашиновића, проистиче из тишине, у чију славу је и испевано: *Сачувај и одбрани / Госјоде ову њесму / Шћо њисах је у њами / У невиделу и несну // Сачувај словно здање / Посвећено њишини / То једино имање / Да не њриџаг-не њмини* („Песникова молитва (У злим временима)“). Тишина о којој пева

1 Мирослав Егерић, „У смерној плавети“. У: Верољуб Вукашиновић, *Како је тишо, Госјоде*, Народна књига – Алфа, Београд, 1999, 59.

2 Из рецензије Милете Аћимовића Ивкова. У: Верољуб Вукашиновић, *Како је тишо, Госјоде*, задња корица књиге.

Верољуб Вукашиновић „није само одсуство буке“³, мада у основи јесте то; одсуство спољашњих какофоних и дисонантних звукова представља први корак ка њеним тајанственим пределима, препуним кушње за људски ум. У тишини и самоћи подвизавају се монаси исихасти, ослањајући се у својој контемплативној пракси на слово Јеванђеља по Луки: „Царство је Божије унутра, у вама“ (Лука 17,21) и на савет апостола Павла „Молите се непрестано“ (1. Сол. 5,17). Њихов духовни живот одвија се у тиховању, молчању, ћутању, и у истрајавању у молитви срца, јер им је добро позната варљивост ума и амбивалентна природа самоће, на коју нас је луцидно упозорио један од водећих европских књижевних стваралаца и мислилаца 20. века, Томас Ман: „У самоћи сазрева оно што је оригинално, лепота смела и неочекивана, песма. Но у самоћи сазрева и оно што је наопако, несразмерно, апсурдно и недопуштено.“⁴ У самоћи је, у пустињи, након 40 дана и ноћи проведених у посту, Ђаво стао кушати Исуса:

„Тада Исуса одведе Дух у пустињу да га ђаво куша. И постивши се дана четрдесет и ноћи четрдесет, напошљетку огладње. И приступи к њему кушач и рече: ако си син Божиј, реци да камење ово хљебови постану. А он одговори и рече: писано је: не живи човјек о самом хљебу, но о свакој ријечи која излази из уста Божијих. Тада одведе га ђаво у свети град и постави га наврх цркве; Па му рече: ако си син Божиј, скочи доле, јер у писму стоји да ће анђелима својим заповједити за тебе, и узеће те на руке, да гдје не зашнеш за камен ногом својом. А Исус рече њему: али и то стоји написано: немој кушати Господа Бога својега. Опет узе га ђаво и одведе на гору врло високу, и показа му сва царства овога свијета и славу њихову; И рече му: све ово даћу теби ако паднеш и поклониш ми се. Тада рече њему Исус: иди од мене, сотоно; јер стоји написано: Господу Богу својему поклањај се и њему јединоме служи. Тада остави га ђаво, и гле, анђели приступише и служажу му“. (Јеванђеље по Матеју, гл. 4:1-11).

Човек је непрекидни искушеник на пољу живота у коме једновременно делују силе небесне и силе земне: *Силе небесне / И силе земне / Крхкој су души / Нејознај смер // И кад у оку / Икона бљесне / И кад из ѿаме / Заурла звер // И кад у сѿвору / Засвеѿили семе / Анђела чисѿих / Неѿварни ѿраѿ // И кад земаљско / Зацвили бreme / Из коѿа ниски / Вреба нас враѿ* („Бreme“). У њему, као и у свету који га окружује, траје борба непрестана између добра и зла, тежње ка савршенству и потребе за усхођењем навише и деструктивним нагоном за посрнућењем и падом, повратком у праматерију и хаос, који је

3 Мирослав Егерић, „У смерној плавети“, 59.

4 Томас Ман, *Смрт у Венецији*. Народна књига – Алфа, Београд, 1996.

био пре бивања. У њему још увек живе све еволутивне фазе духовног развоја човека, од дивљаштва наовамо, као могућности, као кушање, као позив на пад: *Најсѿарији ѿн звери / ѿјан од земних ѿића / Још нас дивљином мери / У ѿећинама бића // Средњи ѿошѿује завеѿ / Објављен из висине / И ослушкује савеѿ / О изласку из ѿмине // А најмлађи сред храма / Шѿо саздан је од ѿлоѿи / Бди над браћом у нама / И ѿубављу их кроѿи* („Три брата“). Покорити ѿубављу значи у себе примити лице Бога⁵, прославити и оживотворити можда најлепшу и најистинитију икада записану реч о ѿубави:

„1. Ако језике човјечије и анђелске говорим а ѿубави немам, онда сам као звоно које звони, или прапорац који звечи.

2. И ако имам пророштво и знам све тајне и сва знања, и ако имам сву вјеру да и горе премјештам, а ѿубави немам, ништа сам.

3. И ако раздам све имање своје, и ако предам тијело своје да се сажаже, а ѿубави немам, ништа ми не помаже.

4. Љубав дуго трпи, милокрвна је; ѿубав не завиди; ѿубав се не велича, не надима се,

5. Не чини што не ваља, не тражи своје, не срди се, не мисли о злу,

6. Не радује се неправди, а радује се истини,

7. Све сноси, све вјерује, свему се нада, све трпи.

8. Љубав никад не престаје, а пророштво ако ће и престати, језици ако ће умукнути, разума ако ће нестати.

9. Јер нешто знамо и нешто пророкујемо;

10. А кад дође савршено, онда ће престати што је нешто.

11. Кад ја бијах мало дијете као дијете говорах, као дијете мишљах, као дијете размишљавах; а кад постадох човјек, одбацих дјетињство.

12. Тако сад видимо као кроз стакло у загонетки, а онда ћемо лицем к лицу; сад познајем нешто, а онда ћу познати као што сам познат.

13. А сад остаје вјера, над, ѿубав, ово троје; али је ѿубав највећа међу њима“. (Коринћанима посланица прва св. апостола Павла, гл. 13)

Без ѿубави којој нас поучава св. апостол Павле смо ништавни и слепи, неспремни да сагледамо праву природу света који нас испуњава и окружује. Таква ѿубав је пут и циљ у исти мах, ка њој се стреми, али помоћу ње и душа зри.

5 Поново се враћамо Томасу Ману и *Смрѿи у Венецији* – овога пута рефлексijом о ѿубави: „А тада је изрекао најфиније лукавство, тај препредени удварач: то да је онај који ѿуби божанскији од ѿубљенога, јер је у ономе бог, а у овоме није – ту најнежнију, најподругљивију, можда, мисао која је икада замишљена, из које извире сва враголија и сва најпотајнија сласт чежње“ (нав. дело, стр. 66). И Венко Андоновски у *Пуѿку свеѿи* истиче божанску природу ѿубави: „А казано је, о благочестиви, блажени и ви бедни духом: само је ѿубав најсигурнија разлика између ѿавола и Бога, јер и ѿаво пости, јер ништа не једе, и ѿаво врши бденија као и духовник, јер никада не спава: само и једино ѿубав и смерност духовника он не подржава“.

Она је измиритељ дихотомног света, мост међу крајностима. Једна у низу биполарно сучељених супротности међу којима доследно осцилира Вукашиновићева поетска реч јесте опозиција светла и таме. У певању Верољуба Вукашиновића мотив светлости заузима централно место, те његову поетику доживљавамо као *свејлосну*. Насупрот таме, која се повезује са незнањем, грехом, падом, ђаволом и свиме што у себи садржи негативан предзнак, светлост нас асоцира на усхођење у висине, добро, исправно, позитивно, Бога, знање, васкрсење и све што има позитивне конотације. Још је у Библији светлости дат позитиван предзнак: „1. У почетку створи Бог небо и земљу. 2. А земља бјеше без обличја и пуста, и бјеше тама над безданом; и дух Божји дизаше се над водом. 3. И рече Бог: нека буде свјетлост. И би свјетлост. 4. **И видје Бог свјетлост да је добра; и растави Бог свјетлост од таме.** 5. И свјетлост назва Бог дан, а таму назва ноћ. И би вече и би јутро, дан први“ (Прва књига Мојсијева, која се зове Постање, 1.1-5). У Новом завету Исус своје ученике назива светлошћу свету: „Ви сте светлост свету; не може се град сакрити кад на гори стоји. Нити се ужиже светиљка и меће под суд него на свећњак, те светли свима који су у кући“ (Свето јеванђеље по Матеју, 5 : 14-15). И сâм Исус је у Новом завету у више наврата поистовећиван са светлошћу: „Ја у свет дођох као светлост, да свако ко верује у мене не остане у таме“ (Свето јеванђеље по Јовану 12 : 46); „Исус им опет рече, говорећи: – Ја сам светлост свету; ко иде за мношћем неће ходити у таме, него ће имати светлост живота“ (Свето јеванђеље по Јовану 8 : 12); „Док сам у свету, светлост сам свету“ (Исто 9 : 5); „А Исус рече: – Још је мало времена светлост са вама; идите док светлост имате да вас тама не обузме; а ко иде по таме не зна куда иде. Док светлост имате верујте у светлост, да budete синови светлости. Рекавши ово, Исус отиде и сакри се од њих“ (Исто 12 : 35-36); „А ово је суд што је светлост дошла на свет, а људи више заволеше таму неголи светлост; јер њихова дела беху зла. Јер сваки који чини зло мрзи светлост и не иде ка светлости, да се не разоткрију дела његова, јер су зла. А ко истину твори, иде ка светлости, да се виде дела његова, јер су у Богу учињена“ (Исто 3 : 19-21). На гори Тавор Исус се својим апостолима Петру, Јакову и Јовану приказао у облику светлости (Свето јеванђеље по Матеју 17 : 1-5 и Свето јеванђеље по Луки 9 : 28-36). У поезији Верољуба Вукашиновића светлост је дар Творца и долази са небеса: *Вишњи је оџворио вршове / И блају реч изусишио / Над наше земне ршове / Лесџве свејлосџи сџусџио // Свејлошћу нас ословио / Коз џлавей џрозрачну, јасну / Присношћу блаџсловио / Призоре који јасну* („Јесења светлост“). Постоје и земни предели који сијају небеским сјајем: то су манастири: *Посџоје месџа шџо нас вежу / Са верџишкaлом нашеџ сџаса / Месџа џде наше мисли сежу / Даље од ума слова џласа // Месџа џосебно освейљена / Свејлошћу блаџм из висине / Молиџвом џишом џросвейљена / Неџварним које у џварном сине* („Света места“). На јутрењу у Каленићу

„светли се црква“, док се верници купају у „светлосној реци“ („Јутрење у Каленићу“). Манастир Љубостиња је „грађевина од светлосне грађе“ коју *Зида Раде у часу усуда / У облику крстоносне лађе / Шћо ѿловиће до Сћрашноја Суда*. Библијско порекло мотива лађе која плови до Страшног суда није потребно посебно наглашавати, међутим, аналогију своју ова слика налази са једним средњовековним текстом: у питању је Завештање Стефана Немање о црквама и део у коме се каже: „А црква је, чедо моје, велика лађа која плови према дубоким и далеким нама незнатим временима и људима. У који год век доплови доведиће нас и показати нас – нашим још нерођеним потомцима. [...] У општем потоку времена само су такве лађе попут Нојеве, кадре да нас спасу највећег од свих понора, од заборава. А ми ћемо, чедо моје, који саградисмо цркве, бити у њима временовци на тим великим лађама“⁶.

Понор заборава, на који су нас упозоравали Стефан Немања, а касније и Милош Црњански, у наше виртуелно време, подложно убрзању како живљења, тако и заборављања, није заобишао ни нуклеус социјалног живота – породицу. Човек лако мења место боравка, а самим тим и лако заборавља своје порекло, обичаје и обреде, и претке. На бранику старих, универзалних вредности, Верољуб Вукашиновић се томе заборавау опире. У његовој поезији, сећање на претке (што представља неки вид њиховог поштовања, а то је једна од десет основних хришћанских заповести) један је од доминантних топоса. Усмерен једнако на унутрашњу тишину и молитву срца као и на хармоничан суживот са ближњима, песник идеал општежића налази у пчелињој заједници, која га подсећа на његово родословно стабло: *Посћоји ѿчелињак / у мом срцу // У њему ѿчеларе / Моји ѿреци*, пева он („Пчелињак“). Живот у улишту одише небеским редом и хармонијом: *Јесен је у ѿчелињаку / Где небески се оледа ред* („Јесен у пчелињаку“), те је стога пчела у певању Верољуба Вукашиновића виђена као посредница између Бога и човека („Пчела“). Са друге стране, по својој добро утврђеној хијерархији и унутрашњој организацији, манастир песника подсећа на пчелињак: *Земаљска здела / Небески мед // Майица Майи / Пчелињи ред // Над црквом звоно / Кроз време свира // Христос у себе / Пчелице збира* („Љубостиња. Пчелињак“).

Поезија Верољуба Вукашиновића чита се лако и непосредно, као што се непосредно и искрено казује молитва. Она и јесте песников начин *молићве за исцељење* (како и гласи наслов једне од песама из збирке) *збо врѿи изѿубљеној*, покушај да се надживи трошност тела, *ѿосћеле од ѿраха*, тежња за превазилажењем страха пред непознатим, а неумитним, на трагу оне Десанкине изреке: „Кад ти одрастеш, само у звериња и немуштих бића биће страха“. Свестан да постоји *сајласје класја са сејачем* („Јутрење у Каленићу“) песник је својим песмама једном за свагда посејао семе, које ће нићи свуда и онолико пута где и колико буде било читалаца његових прекрасних стихова.

6 <http://www.zaduzbine-nemanjica.rs/Studenica/latinica/zavestanje.htm>

Поштовани колеге,

Наш часопис *Баштина* задовољава критеријуме Акта Министарства просвете, науке и технолошког развоја о уређивању научних часописа; Акта Министарства о критеријумима за учешће и финансирање издавања научних часописа за категорију M52 – 2 бода. *Баштина* се редовно, у електронском и штампаном облику, шаље ЦЕОН-у – Репозиторијуму за обраду домаћих часописа за праћење и вредновање у оквиру библиометријског извештаја о часописима и реферисање у српском цитатном индексу.

Зато је потребно да Ваши прилози садрже све неопходне елементе, да буду графички прегледни и правописно, граматички и стилски коректни. У том циљу, Уређивачки одбор *Баштине* даје упутство ауторима. Молимо Вас да се придржавате Упутства приликом припреме рукописа за штампу, иначе радови неће бити узимани у разматрање.

Захваљујемо на разумевању и сарадњи.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском језику треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Ајсџиракџи* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *ајсџиракџи*у треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба да у кратким цртама изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунасловје треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – њорекло, идеје, њракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;

– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излагања и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији“, у: *Културно наслеђе Косова и Мејохе – научно виђење исходних стања, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);

– **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: <http://www.tnsmediumgallup.co.rs/>;

– **архивска грађа**, мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавач, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – њорекло, идеје, њракса*, Војноисторијски институт, Београд;

– **чланци**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28, број страна;

– **зборници:** презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавач, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији“, у: *Културно наслеђе Косова и Мейхохије – научно виђење историје, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;

– **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: <http://www.tnsmediumgallup.co.rs/>;

– **архивска грађа** се наводи од највеће целине а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skp@gmail.com

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе побољшању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обратно – аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези рада који треба да рецензира, потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељио своје *тврдње*? Да ли је рад комплетан према *Упутству за ауторе*? Којој научној области рад *припада*? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба *прихватити у садашњем облику*, да ли *прихватити уз суверисане измене* или не *прихватити* због наведених разлога у рецензији.

